

VERHANDELINGEN

VOOR HET JAAR

MDCCCXXXIV.

NIEUWE VERHANDELINGEN

VAN HET

GENOOTSCHAP

TOT VERDEDIGING VAN DE

CHRISTELIJKE GODSDIENST,

TEGEN DERZELVER HEDENDAAGSCHE
BESTRIJDERS.

VOOR HET JAAR 1834.

---

in 's GRAVENHAGE *bij*
DE ERVE J. THIERRY EN C. MENSING EN ZOON,
MDCCCXXXVI.

Uitgegeven na voorgaande Visitatie en Approbatie der Theologische Faculteit van 's Lands Hooge School te Leyden.

LEYDEN
19 *Januarij* 1836.

J. CLARISSE.
Fac. Theol. h. t. Dec.

PROGRAMMA

Voor het Jaar 1833.

Bestuurders van het Genootschap *Tot Verdediging van de Christelijke Godsdienst tegen derzelver hedendaagsche Bestrijders*, opgerigt in *'s Gravenhage*, hebben, in hunne Vergadering van den 24sten September dezes jaars, over de bij hen ingekomene Verhandelingen uitspraak gedaan.

I. Op de vraag, vorderende: *Eene, zooveel mogelijk, ook naar de vatbaarheid van ongeleerden ingerigte verklaring van* 1 Kor. XV. vs. 1 — 28, *nevens een hierop gegrond Betoog van de zekerheid der Opstanding van* JEZUS CHRISTUS, *en der toekomstige herleving en verheerlijking van alle ware Christenen, met oplossing van bedenkingen, welke tegen de redenering des Apostels in deze plaats,*

met eenigen schijn, zouden kunnen worden ingebragt, is ingekomen *eene* Nederduitsche Verhandeling, met de Zinspreuk: *ἐπίςευσα, διὸ ἐλάλησα.* Op deze Verhandeling zijn echter bijna dezelfde aanmerkingen gevallen, als op eene vroeger ingezondene over deze Prijsstof, met de Zinspreuk: *πάντα δοκιμάζετε κ. τ. λ.* Weshalve tot de bekrooning van dit stuk niet heeft kunnen besloten worden.

II. Op de Vraag, waarmede verlangd werd: *Een Leesboek, bijzonder voor meergeoefenden, waarin de voornaamste gronden van de waarheid en het praktisch belang der Christelijke Leer volledig en geregeld worden voorgedragen, inzonderheid naar de behoeften van onzen tijd*, is ingekomen *eene* Nederduitsche Verhandeling, met de Zinspreuk: *Blijf gij in het gene gij geleerd hebt* enz. PAULUS. Doch dit opstel is geoordeeld, in vergelijking met het, door denzelfden Schrijver, in den jare 1830 ingeleverde, te weinig gewonnen te hebben in vorm en inhoud, dan dat aan hetzelve de Eereprijs kon worden toegewezen.

III. Op de Vraag, vorderende: *Eene verzameling en verklaring der gezegden van* JEZUS, *betreffende zijn lijden en sterven tot vergeving der zonden en zaligheid; met nasporing der redenen, waarom Hij niet meermalen en uitvoeriger daarvan gesproken heeft; be-*

benevens een betoog, dat de Apostelen, aan welken Hij dit ter ontwikkeling had overgelaten, in diervoege aan deszelfs oogmerk beantwoord hebben, dat in de overeenstemming van het onderwijs van JEZUS *en de Apostelen een allezins voldoende grond gelegen is tot onze overtuiging en vertroosting,* zijn ingekomen *drie* Verhandelingen:

1. Eene Nederduitsche, met de Zinspreuk: *Ἴδε ὁ ἀμνὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ αἴρων κ. τ. λ.*
2. Eene Nederduitsche, met de Zinspreuk: *Dit is een getrouw woord en aller aanneming waardig* enz.
3. Eene Nederduitsche, met de Zinspreuk: *τοῖς μὲν ἐσταυρωμένος Χριστὸς κ. τ. λ.* ‛Η ΓΡΑΦΗ'.

No. 1 en 2 zijn geheel onvoldoende gekeurd. Ook heeft No. 3 ter bekrooning niet in aanmerking kunnen komen, daar de Schrijver slechts het eerste gedeelte der vraag ter beantwoording genomen had. Anders hebben Bestuurders in deze Verhandeling gereedelijk erkend de geleerdheid en bekwaamheid van den Schrijver: doch hunne goedkeuring hebben zij niet kunnen geven aan zijne pogingen tot het aannemelijk maken van eene vooronderstelling, die niet wel hooger, dan tot de mogelijkheid kan worden opgevoerd; noch ook genoegen kun-

nen nemen in sommige scherpe uitdrukkingen, ten aanzien van andersdenkenden gebezigd. De Vraag wordt nogmaals uitgeschreven, om beantwoord te worden vóór 1 Februarij 1835.

IV. Op de Vaaag, verlangende *Eene Verhandeling over de* Verzoeking van JEZUS in de Woestijn, *welke de hoofdgevoelens over dezelve uitlegkundig toetst, het meest aannemelijke grondig staaft, en tevens onderzoekt, of zulks in verband sta, zoo wel met de betrekking van* JEZUS *op aarde, als met zijne lotgevallen; en zoo ja, in hoedanig verband wij ons dit moeten voorstellen*, zijn ingekomen *vijf* Verhandelingen:

1. Eene Nederduitsche, met de Zinspreuk: βελτίον ἀγνοεῖν καλῶς κ. τ. λ. CHRYSOSTOMUS.
2. Eene Hoogduitsche, met de Zinspreuk: *providendum ne forte diaboli lapidem* etc. ORIGENES.
3. Eene Nederduitsche, met de Zinspreuk: πεπειρασμένος κατὰ πάντα κ. τ. λ. ANONYMUS.
4. Eene Hoogduitsche, met de Zinspreuk: *Parvum parva decent.*
5. Eene Hoogduitsche, met de Zinspreuk: *Timeo Danaos et dona ferentes.*

Maar geene van deze Verhandelingen heeft aan de

de Vergadering eenigermate kunnen voldoen, en is besloten dezelve ter zijde te leggen. De vraag wordt bij herhaling voorgesteld ter beantwoording vóór 1 December 1834.

V. Op de Vraag: *Hebben wij in* JEZUS CHRISTUS *een vlekkeloos voorbeeld? In hoe verre is het ons ter navolging gegeven? En welke zijn de middelen om die navolging te bevorderen?* zijn ingekomen *zes* Verhandelingen.

1. Eene Nederduitsche, met de Zinspreuk: *Zoodanig een Hoogepriester betaamde ons.* Hebr. VII: 26.
2. Eene Hoogduitsche, met de Zinspreuk: *Wer von euch kann mich einer Sünde überfuhren?* Joh. VIII: 46.
3. Eene Nederduitsche, met de Zinspreuk: *Die zegt, dat hij in* JEZUS *blijft, moet ook zelf* enz. JOANNES.
4. Eene Nederduitsche, met de Zinspreuk: *Die mij navolgt, zal niet in de duisternis wandelen* enz.
5. Eene Nederduitsche, met de Zinspreuk: *ὑπόδειγμα γὰρ ἔδωκα ὑμῖν, ἵνα καθὼς ἐγὼ κ. τ. λ.* JEZUS CHRISTUS.
6. Eene Hoogduitsche, met de Zinspreuk: *Virtutes ita copulatae connexaeque sunt, ut omnes* etc. CICERO *de Fin.* V. 23.

Niet éėne van dezelve kon echter voor bekrooning in aanmerking komen, als zijnde alle yerre

 be-

beneden het middelmatige, en tevens in geene van dezelve eenig werk gemaakt van de aanwijzing en beoordeeling der gevoelens van oudere en vooral nieuwere Schrijvers, betreffende dit onderwerp. Men blijft verlangen eene grondig bewerkte Verhandeling over deze zelfde Prijsvraag, waarvan de inzending wordt te gemoet gezien vóór 1 November 1834.

Op de Prijsvraag: *Welke zijn de oorzaken, dat er, te dezer dage, in Europa zoo velen opstaan, welke zich meer of min van het Kerkgenootschap, waarin zij opgevoed zijn, afscheiden? Wat moeten wij daaruit nopens de godsdienstige en zedelijke gesteldheid van onzen tijd opmaken? En hoedanig zijn de vooruitzigten in de toekomst, welk dit verschijnsel oplevert?* is geen antwoord ingekomen. Dezelve wordt bij vernieuwing uitgeschreven, om beantwoord te worden vóór 1 Januarij 1835.

Op de vragen omtrent de *Pentateuchus*, in het Programma voor het jaar 1829 voorgesteld en ter beantwoording, I. tegen 1 Januarij 1832, II. tegen 1 Januarij 1833, en III. en IV. tegen eenen onbepaalden tijd uitgeschreven, geen antwoord ingezonden zijnde, is thans besloten dezelve ALLE *zonder tijdsbepaling* ter beantwoording op te geven, waartoe ze hier herhaald worden.

Het

Het Genootschap, namelijk, in aanmerking nemende, dat, vooral in onzen leeftijd, tegen de Echtheid en Geloofwaardigheid der *vijf Boeken*, gewoonlijk aan MOZES toegeschreven, vele bedenkingen gemaakt, en met groot vernuft en geleerdheid, aangedrongen zijn, en overwegende, dat van een vernieuwd onderzoek derzelve, hetwelk, met naarstige aanwending van anderer arbeid, eigene oorspronkelijke navorsching paart, uitnemende vrucht voor diepere studie van den Bijbel en voor de handhaving van deszelfs eer te wachten is, stelt aan de Geleerden, die met de nieuwste nasporingen op het veld der Bijbelsche Oordeelkunde bekend zijn, de volgende Vragen ter beantwoording voor:

I. *Men onderzoeke, van welken aard de bronnen zijn, uit welke het Boek* Genesis *is zamengesteld, en poge dezelve, zoo veel mogelijk, naauwkeurig aan te wijzen. Men toone, welk gebruik* MOZES, *zoo men hem voor den Zamensteller van dit Boek houdt, van deze bronnen gemaakt hebbe, en of er tegenstrijdigheid zij tusschen de verschillende Gedenkstukken, waaruit het Boek is zamengesteld. Eindelijk bepale men, welk een invloed de uitkomst van dit onderzoek hebben moet op het oordeel over de* Ge-

loof-

loofwaardigheid *van de in dit Boek verhaalde gebeurtenissen.*

II. Men bewijze, *dat de Pentateuchus geen* Geschiedkundig Heldendicht (Historisch Epos) *of iets, dat daarnaar zweemt, geene* Mozaïde, *die als zoodanig met de* Ilias *of* Odyssea *van* HOMERUS *vergeleken moet worden, behelst, maar, met uitzondering van het gene zich ontwijfelbaar als Dichtstuk voordoet,* Historische *berigten van waarlijk gebeurde zaken bevat.*

Met duidelijke en pragmatische opgave van de nieuwste gevoelens omtrent dit stuk, betooge men het *niet dichterlijke*, maar *historische* karakter van de *Pentateuchus*, zoo wel uit derzelver uiterlijke gesteldheid, als uit het gene van elders, ter bevestiging der daarin vermelde gebeurtenissen, kan worden aangevoerd.

III. *Daar ter beslissing van historische vraagpunten, in de eerste plaats Getuigenissen in aanmerking komen; onderzoeke men oordeelkundig, welk gevoelen de Israëlietische Oudheid, vóór den ondergang van den Staat, koesterde aangaande den* Schrijver van de Pentateuchus, *en betooge inzonderheid, dat zij niet slechts sommige gedeelten van de* Pentateuchus, *bij voorbeeld, de daarin*

voorkomende Wetten, *maar ook deze Boeken, als een geheel, aan* MOZES *toeschreef. Men zoeke voorts de kracht van het Bewijs voor de Echtheid der Mozaïsche Boeken, ontleend uit de zijdelingsche en regtstreeksche Getuigenissen der Oude Israëlieten, zoo veel mogelijk in het licht te stellen en te handhaven tegen het gene in den nieuwsten tijd tot deszelfs ontzenuwing is aangevoerd.*

IV. *Men bewijze, dat, noch in den leeftijd van* MOZES, *noch in den aard en de gesteldheid der hem toegeschrevene Boeken, genoegzame grond zij, om de Getuigenis der Israëlietische Oudheid, die hem voor derzelver Schrijver verklaart, in twijfel te trekken, en dat er integendeel in de* Pentateuchus *zelve veel grond is, om haar veeleer aan* MOZES *toe te schrijven, dan aan eenigen lateren Schrijver, aan wie men haar heeft toegekend.*

Voorts is besloten tot de uitschrijving van de navolgende nieuwe Prijsstoffen, met aanbieding van de Gouden Medaille, of *twee honderd vijftig gulden.*

I. *Welke zedelijke verkeerdheden moeten wij, volgens de getuigenis van het Nieu-*

we

we Testament, aan de eerste Christen-Gemeenten, zoowel in het bijzonder, als in het algemeen toeschrijven? Waarin hebben wij de oorzaken van die algemeene en bijzondere verkeerdheden te zoeken? En hoe strooken deze met den lof, welke door de Apostelen en hunne Medehelpers aan de Belijders van CHRISTUS *gegeven is, en met hetgene wij nopens den weldadigen invloed van het Evangelie op derzelver hart en leven mogen vaststellen?*

Het Genootschap verlangt, dat men zich in zijn onderzoek alleen tot den tijd der Apostelen bepale: in het eerste deel der Verhandeling de algemeene en bijzondere verkeerdheden onderscheidenlijk voorstelle; in het tweede, bij de opsporing der oorzaken, met dezelfde onderscheiding te werk ga; en eindelijk de weldadige vrucht, welke de belijdenis van het Evangelie bij de eerste Christenen gehad heeft, niet alleen met redeneringen of gevolgtrekkingen, maar vooral met geschiedkundige bewijzen stave. De beantwoording moet geschieden vóór 1 December 1834.

II. *Welke denkbeelden hebben wij ons te maken van de Gaven der eerste Christenen, die doorgaans* buitengewone *genoemd worden? Waaruit behooren wij de-*

dezelve af te leiden? En wat kan men nopens den tijd van derzelver voortduring met genoegzame zekerheid bepalen, of zonder zwarigheid in het midden laten?

Het Genootschap verlangt, dat men vooreerst de gemelde Gaven volledig en duidelijk voorstelle, en tevens zijn gevoelen omtrent dezelve met bondige bewijzen stave. Vervolgens behoort men, bij het onderzoek naar den oorsprong dezer Gaven, niet alleen op de uitspraken van het Nieuwe Testament, maar ook op derzelver aard en werking te letten. Eindelijk moeten er, bij het laatste deel der Verhandeling, drie punten in overweging komen: of zij werkelijk hebben opgehouden? zoo ja, of de tijd, waarop dit geschied is, zich ook bepalen laat? en, blijft er daaromtrent onzekerheid over, of dit op de beoordeeling van derzelver waarde ook nadeelig werke? Tot eene voldoende beantwoording der voorgestelde Vragen, zal het noodig zijn, niet slechts het Nieuwe Testament, maar ook onderscheidene Schrijvers der eerste Christen-eeuwen zorgvuldig te raadplegen. — De beantwoording wordt verwacht vóór 1 Maart 1835.

Dewijl men, ook in lateren tijd, nieuwe bedenkingen heeft geopperd tegen de voortreffelijk-

lijkheid der *Mozaïsche Wetgeving*, zoodat men derzelver zinnelijken vorm, naar de behoeften van Israël geschikt, niet onderscheidde van de zedelijke beginsels, die er in ten grondslag liggen, en aan deze Wetgeving een' bekrompen geest toekende, vraagt het Genootschap:

III. *Eene Verhandeling over den zedelijken aard en de zedelijke strekking der Mozaïsche Wetgeving, zoowel ten opzigte van het Godsdienstige, als niet minder van het Huiselijke en Maatschappelijke leven.*

In te zenden vóór 1 April 1835.

De Schrijvers, die naar den Prijs dingen, worden verzocht, hunne Namen niet bij de Verhandelingen te stellen, maar dezelve met eene Spreuk te onderschrijven, en er bij te voegen een *verzegeld briefje*, dezelfde Spreuk tot opschrift hebbende, waarin hunne namen en woonplaatsen gemeld zijn; voorts zich der *kortheid* en *klaarheid* te bevlijtigen, en hunne Verhandelingen in *leesbaar schrift*, liefst in de Nederduitsche taal, of ook in de Latijnsche, Fransche of Hoogduitsche met Romeinsche Letters (naardien het met Hoogduitsche karakters en onduidelijk geschrevene niet in aanmerking gebragt wordt), *vrachtvrij*, en, zoo veel

veel mogelijk, met eene bij het Genootschap onbekende hand geschreven, te zenden aan den *Secretaris des Genootschaps* ISAAC SLUITER, *Predikant te 's Gravenhage*, en zich te schikken naar de voorwaarden, in vorige Programmata opgegeven.

Men herinnert de meermalen herhaalde waarschuwing, in vorige Programmata gedaan, dat men zijne bekroonde Verhandelingen, noch afzonderlijk, noch in een ander werk, zal mogen uitgeven, zonder bewilliging dezer Maatschappij.

Het Genootschap behoudt aan zich het regt, om naar goedvinden, te algemeenen nutte, gebruik te maken van al de ingekomene Verhandelingen, en dezelve, schoon er de Prijs niet aan is toegewezen, geheel of ten deele gemeen te maken, hetzij alleen met bijvoeging der Zinspreuken, door de Schrijvers gebruikt, het zij ook met uitdrukking van hunne namen, indien zij, daartoe verzocht wordende, dezelve gelieven te openbaren.

PROGRAMMA

Voor het Jaar 1834.

Bestuurders van het Genootschap *Tot Verdediging van de Christelijke Godsdienst tegen derzelver hedendaagsche Bestrijders*, opgerigt in *'s Gravenhage*, hebben, in hunne Vergadering van den 24sten September dezes jaars, over de bij hen ingekomene Verhandelingen uitspraak gedaan.

I. Op de Vraag, waarmede verlangd werd: *Eene beredeneerde opgave van het kenmerkende van* LUCAS *Evangelie; eene aanwijzing van de verhouding, in welke het staat tot de schriften van* MATTHEUS *en* MARCUS; *en een bondig bewijs, zoo van deszelfs echtheid, als eigenaardige waardij voor de kennis der Leer en Geschiedenis onzes Verlossers: alles met inachtneming van hetgene,*

vroeger en later, ten nadeele van dit Evangelie is beweerd, zijn ingekomen *twee* Verhandelingen:

1. Eene Nederduitsche, met de Zinspreuk: *Non enim sententiam meam, sed Evangelii diligo veritatem.* De consensu Evangelist. Lib. III.
2. Eene Nederduitsche, met de Zinspreuk: *Res ardua vetustis novitatem dare, novis fidem* etc. C. PLINIUS SECUNDUS.

No. 1. is geoordeeld wel te getuigen van des Schrijvers vlijt en ijver, aan zijn werk besteed, doch, wat de zaken betreft, door hem te weinig geput uit de echte bronnen, en daarbij te onvolledig bearbeid, om bekrooning te verdienen.

Wat No. 2. betreft, Directeuren hebben het belang en de waarde van dit Stuk, gevloeid uit de pen van eenen geletterden, zelfdenkenden en vernuftigen Schrijver, gereedelijk erkend, doch er zijn op hetzelve onderscheidene bedenkingen gemaakt, die belet hebben, voor als nog, eene stellige uitspraak over hetzelve te doen. Weshalve is goedgevonden die bedenkingen aan den Schrijver, indien hij dit mogt verlangen, onder een, aan den Secretaris van het Genootschap op te geven, adres, waarbij hij zijne onbekendheid

blijft

blijft bewaren, mede te deelen, ten einde door hem in aanmerking genomen te worden, waarvan de Directie de blijken zal afwachten; zullende de uitspraak over zijn werk worden uitgesteld tot de Najaarsvergadering in 1835.

II. Op de Prijsstof: *Een bondig en allezins gegrond Betoog van het overgroot belang der Wonderverhalen, welke in de geschiedenis der geboorte van* JEZUS, *volgens de Evangeliën van* MATTHEUS *en* LUCAS, *voorkomen, met voorafgaande korte en voldoende opgave van de bewijzen voor de geloofwaardigheid dier Verhalen*, zijn ingekomen *drie* Verhandelingen:

1. Eene Nederduitsche, met de Zinspreuk: *Waarlijk deze was Gods Zoon.* Matth. XXVII: 54.
2. Eene Nederduitsche, met de Zinspreuk: *τὸ μωρὸν τοῦ Θεοῦ σοφώτερον τῶν ἀνθρώπων ἔστι κ. τ. λ.* Paulus. 1 Cor. I: 25.
3. Eene Nederduitsche, met de Zinspreuk: *Hast du je was ähnliches gehört? Wer das Herz* u. s. w. CLAUDIUS im *Wandsb. Bothen.*

No. 1. is bevonden geheel niet in aanmerking te kunnen komen.

No 2. hoezeer beter bewerkt, is echter op verre na niet voldoende gekeurd.

No. 3. is geoordeeld zich, in meer dan één op-

opzigt, gunstig te onderscheiden; evenwel zijn op dezelve te veel gewigtige bedenkingen gevallen, om de eer der bekrooning te kunnen wegdragen.

III. Op de Vraag: *Wat berigt ons* EUSEBIUS *in zijne Kerkelijke Geschiedenis*, III. Boek, 25. Hoofdst. *omtrent het Kanoniek Gezag van de Boeken des Nieuwen Testaments? Hoe strookt hiermede hetgeen, vroeger of later, te dezen aanzien, beweerd of vastgesteld is geworden? En welke waarde moeten wij aan die getuigenissen toekennen?* is ingekomen *ééne* Nederduitsche Verhandeling, met de Zinspreuk: *οὐ γὰρ τεθνήκασιν* [*οἱ ἀποστόλοι*] *ἀλλὰ ζῶσι καὶ φθέγγονται.* CHRYSOSTOMUS, welke met den GOUDEN EEREPRIJS is bekroond geworden. Bij de opening van het Naambriefje is als Schrijver van dezelve bekend geworden DAVID VAN HEIJST, S. S. Theol. Doct. en *Predikant te Gouda.*

IV. Op de Prijsstof, waarmede verlangd werd: Eene Verhandeling over *de blijvende waarde en bruikbaarheid van Symbolische Schriften bij Protestanten*, zijn ingekomen *twee* Verhandelingen:

1. Eene Latijnsche, met de Zinspreuk: *periculosum nobis admodum atque etiam*

mi-

miserabile etc. HILARIUS *Pictav.* Lib. *ad Constantium Augustum.*

2. Eene Hoogduitsche, met de Zinspreuk: *Apocal.* 3. *Halte was du hast, dass niemand deine krone nehme.*

Hoezeer No. 1. geacht is boven No. 2. te moeten gesteld worden, is echter aan geene van beide de eer der bekrooning kunnen te beurt vallen.

Voorts is besloten tot de uitschrijving van de navolgende nieuwe Prijsstoffen, met aanbieding van de Gouden Medaille, of *twee honderd vijftig gulden:*

I. *Welk een licht hebben de latere onderzoekingen eener onpartijdige Kritiek verspreid over den oorsprong van het Evangelie, naar* MATTHEUS *genoemd; over de taal, in welke het geschreven is; en over de betrekking tusschen dit en de andere, zoo Kanonieke, als, nog geheel of gedeeltelijk overig zijnde, Apocryfe Schriften des N. Testaments? En van welk belang is de uitslag dezer onderzoekingen voor onze kennis van het leven en de leer onzes Heeren* JEZUS CHRISTUS?

II. Daar men meent op te merken, dat de eigenaardige denk- en handelwijze van ERASMUS ten aanzien der Kerkhervor-

ming, vooral ook in zijnen aanleg en zijn karakter als Nederlander, haren grond heeft, en wederkeerig de groote invloed, dien hij op de Hervormingsgezinden en den gang der Hervorming in ons Vaderland geoefend heeft, uit eene natuurlijke overeenstemming der Nederlanders met dezen hunnen Landgenoot schijnt te zijn voortgevloeid; zoo vraagt men eene Verhandeling over ERASMUS *als Nederlandsch Kerkhervormer*, in welke *en* deze zijne eigenaardige denk- en handelwijze, tevens in overeenstemming met die van andere Voorgangers der Hervorming in ons Vaderland, *en* de invloed, dien hij op de Nederlandsche Kerk, ook de Roomsch-Katholiek gebleven, veelzins geoefend heeft, in haren oorsprong en hare gevolgen, uit deszelfs eigene Schriften en andere bronnen, naauwkeurig worde nagespoord en uiteengezet; terwijl eindelijk worde beoordeeld, in hoe verre die denk- en handelwijze mag goedgekeurd en ook nu nog aangewend en toegepast worden.

III. *Bestaat er een in den aard der zaak gegrond verband tusschen het Geloof, door het Evangelie gevorderd, en Gelukzaligheid? En indien dit verband meest-*

meestal niet genoeg mogt zijn voor oogen gehouden; welken invloed kan deszelfs meerdere behartiging hebben tot zuivering en verbetering der Christelijke Beoefenings-leer?

De beantwoording van elk dezer Vragen wordt te gemoet gezien vóór 15 September 1836.

De Schrijvers, die naar den Prijs dingen, worden verzocht, hunne Namen niet bij de Verhandelingen te stellen, maar dezelve met eene Spreuk te onderschrijven, en er bij te voegen een *verzegeld Briefje*, dezelfde Spreuk tot opschrift hebbende, waarin hunne namen en woonplaatsen gemeld zijn; voorts zich der *kortheid* en *klaarheid* te bevlijtigen, en hunne Verhandelingen in *leesbaar schrift*, liefst in de Nederduitsche taal, of ook in de Latijnsche, Fransche of Hoogduitsche met Romeinsche Letters (naardien het met Hoogduitsche karakters en onduidelijk geschrevene niet in aanmerking gebragt wordt), *vrachtvrij*, en, zoo veel mogelijk, met eene bij het Genootschap onbekende hand geschreven, te zenden aan den *Secretaris des Genootschaps* ISAAC SLUITER, *Predikant te 's Gravenhage*, en zich te schikken naar de voorwaarden, in vorige Programmata opgegeven.

Men herinnert de waarschouwing, in vori-

ge Programmata gedaan, dat men zijne bekroonde Verhandelingen, noch afzonderlijk, noch in een ander werk, zal mogen uitgeven, zonder bewilliging dezer Maatschappij.

Het Genootschap behoudt aan zich het regt, om naar goedvinden, te algemeenen nutte, gebruik te maken van al de ingekomene Verhandelingen, en dezelve, schoon er de Prijs niet aan is toegewezen, geheel of ten deele gemeen te maken, hetzij alleen met bijvoeging der Zinspreuken, door de Schrijvers gebruikt, het zij ook met uitdrukking van derzelver namen, indien zij, daartoe verzocht wordende, die gelieven te openbaren.

VERHANDELING

OVER

Het berigt van EUSEBIUS, *in zijne Kerkelijke Geschiedenis Boek III. Hoofdst. 25, omtrent het Kanoniek Gezag van de Boeken des Nieuwen Testaments, vergeleken met hetgeen vroeger en later door de Kerkvaders daaromtrent is vastgesteld.*

DOOR

DAVID VAN HEYST,

S. S. Theol. Doct. en Predikant te Gouda.

AAN WIEN DE GOUDEN EEREPRIJS

IS TOEGEWEZEN.

INHOUD.

EERSTE HOOFDSTUK.

OVER HET BERIGT VAN EUSEBIUS OMTRENT HET KANONIEK GEZAG VAN DE BOEKEN DES NIEUWEN TESTAMENTS.

§. 8.

TWEEDE HOOFDSTUK.

VERGELIJKING VAN HET BERIGT VAN EUSEBIUS MET HETGEEN VROEGER EN LATER DOOR DE KERKVADERS OMTRENT HET KANONIEK GEZAG VAN DE BOEKEN DES NIEUWEN TESTAMENTS IS VASTGESTELD GEWORDEN.

§. 17.

DERDE HOOFDSTUK.

OVER DE WAARDE, DIE WIJ AAN DE GETUIGENISSEN DER KERKVADERS OMTRENT HET KANONIEK GEZAG VAN DE BOEKEN DES NIEUWEN TESTAMENTS HEBBEN TE HECHTEN.

VERHANDELING

OVER

Het berigt van EUSEBIUS, *in zijne Kerkelijke Geschiedenis, Boek III. Hoofdst. 25, omtrent het Kanoniek Gezag van de Boeken des Nieuwen Testaments, vergeleken met hetgeen vroeger en later door de Kerkvaders daaromtrent is vastgesteld.*

INLEIDING.

Wij hebben allen, als Belijders eener godsdienst, die uit geschrevene oorkonden van vroegere eeuwen hare geloofswaarheden en pligten afleidt, bij de echtheid en geloofwaardigheid dezer bronnen het grootste belang. De Schriften des Nieuwen Verbonds hebben zich meermalen aan het onderzoek der oordeelkunde moeten onderwerpen, en wie niet moedwillig de oogen sluit voor de onmiskenbare bewijzen van derzelver echtheid en geloofwaardigheid, door de scherpzinnigheid en de vlijt van vroegere en latere Geleerden bijgebragt, heeft ter bevestiging van zijn geloof genoegzame vastheid, om met den Apostel te zeggen: „ wij zijn

A „ gee-

„ geene kunstig verdichte fabelen nagevolgd."
Er is echter sedert meer dan eene halve eeuw een geest van twijfelzucht ontwaakt. Eene zucht tot stellige en trotsche uitspraak over de echtheid en onechtheid der verschillende Bijbelboeken is levendig geworden. Veler hoofd geraakte hierdoor aan het duizelen, en menig hart verloor zijne rust en zijnen troost. Dank hebbe dan iedere welmeenende poging, die den heerschenden geest van twijfelarij zoekt tegen te houden, en voor deszelfs wegslependen invloed de harten der Christenen te behoeden! Warme dank zij in dat opzigt menigen vaderlandschen Geleerde gebragt, die, nog vrij van den bedwelmenden geest der twijfelarij en van de zucht tot omkeering van het bestaande, ten voordeele van onze Christelijke oorkonden in het strijdperk trad, en grootere of kleinere gedeelten daarvan aan de ongewijde handen, die haar tot den rang der verdichtselen zochten te vernederen, ontrukte! Dank hebbe inzonderheid het waardig Genootschap, aan welks Bestuurders wij het wagen deze (mogt het niet zijn, geheel mislukte) proeve te onderwerpen, dat het de zaak des Christendoms en van deszelfs heilige oorkonden steeds handhaaft tegen oude en nieuwe Bestrijders, en door het uitlokken van menig voortbrengsel van bekwame pennen, den heilloozen invloed heeft tegengewerkt van vele geschriften, die het naburig Duitschland had voortgebragt. Wij zijn ver-

verre verwijderd van het veelvuldig goede, dat deszelfs Godgeleerden hebben opgeleverd en dit wij dankbaar gebruiken, te ontkennen; maar het is daar inzonderheid, dat men smaak heeft gekregen in de uitvorsching en waardering der inwendige bewijzen voor de echtheid of onechtheid van eenig geschrift. Wij willen geenszins de hooge waarde van die inwendige bewijzen voor de echtheid en geloofwaardigheid der Heilige Schriften verlagen; wij erkennen integendeel daarin de meest overtuigende redenen ter aanneming of verwerping van eenig geschrift te vinden. Dankbaar zal een ieder, wien het om waarheid en overtuiging te doen is, den onschatbaren arbeid van eenen Vaderlandschen Godgeleerde ter ontwikkeling en onderzoeking der inwendige bewijzen voor de geloofwaardigheid en echtheid van de verhalen der Evangelisten, gebruiken (1). Maar wij betreuren den hoogen toon, die bij dergelijk onderzoek wel eens gevoerd wordt; ons ergert de aanmatiging van beslissend oordeel over taal, denkwijze en inhoud van eenig oud geschrift, even als kon men daarover even zoo goed, ja beter oordeelen, dan zij, die digter aan de tijden,

waar-

(1) Wij bedoelen hier het voortreffelijk werk van W. BROES, *Leerredenen*, III deelen, Amst. 1811—1815; en men zie inzonderheid zijne aanprijzing van het inwendig bewijs, voorkomende Ie Deel bl. 30—35.

waarin die oude Schrijvers leefden, zich bevonden; en wij misprijzen de zucht tot willekeurig schiften en uitzonderen, die in vele buitenlandsche Schriften doorstraalt (2). Deze onderzoekingen van inwendige bewijzen hebben dit eigenaardigs, dat zij veel meer de gelegenheid aanbieden tot vernuftige gissingen, tot wijsgeerige bespiegelingen en tot buitengewone onderstellingen, dan de meer eenzelvige, vaak betredene en dorre weg des onderzoeks aan de hand der uitwendige bewijzen. Dit laatste pad werd dan ook later veel minder bezocht, en, naarmate men met meerdere tegenwerpingen, uitzonderingen en ontkenningen te strijden had, meer eenzaam gelaten. De stemmen der kerkelijke oudheid, door eenen LARDNER (3) en anderen zoo vlijtig bijeengezameld, (zij het ook met meerdere vlijt, dan scherp-

(2) Mogten de vier vereischten in den waren oordeelkundige, door HERINGA, in zijn *Vertoog, over het vereischt gebruik en hedendaagsch misbruik der kritiek*, (*Haagsch Gen.* voor 1790, bl. 177—188) voorgesteld, maar meer in het hoofd en hart wezen van ieder, die zich opwerpt tot regter over de echtheid van eenig bijbelschrift; inzonderheid de vierde eigenschap, door den Hoogleeraar aangeprezen!

(3) In zijn bekend werk: *the credibility of the Gospel History*, met andere werken van dergelijke strekking, aangehaald bij HUG, *Einleitung in die Schriften des N. T.* I Th. s. 9 u. 36 in der Anm., 3e Aufl.

scherpzinnig vernuft), werden minder gehoord en minder gewaardeerd, en, naar ons gevoelen, niet tot voordeel der goede zaak. Een meer opzettelijk onderzoek van die getuigenissen, bij het licht der tegenwoordige behandeling van Kerkelijke Geschiedenis en Historische Theologie, achtten wij altijd hoogstwenschelijk en allerbelangrijkst. Wij verblijdden ons niet weinig, toen, meer dan twee jaren geleden, onder de opgegevene Prijsstoffen door het Haagsch Genootschap ook deze zich bevond:

„ Wat berigt ons EUSEBIUS in zijne *Kerkelijke Geschiedenis*, B. III H. 25, omtrent het Kanoniek gezag van de boeken des Nieuwen Testaments? Hoe strookt hiermede hetgeen vroeger of later te dezen aanzien beweerd of vastgesteld is geworden? En welke waarde moeten wij aan die getuigenissen toekennen?"

Maar onze verwachting van daarop het antwoord eens waardigen Geschiedkenners en bekwamen Godgeleerden te mogen lezen, werd verijdeld. En nu den Bestuurderen van het Genootschap eene herhaalde uitschrijving geviel, hebben wij, wat wij gaarne aan meer bevoegde mannen overgelaten hadden, zelve beproefd, en misschien meer vermetel dan bezadigd gewaagd, een antwoord daarop te schrijven, hetzelve onder Uw

oog te brengen, Hooggeleerde Beoordeelaars! en de slotsom onzer onderzoekingen aan Uwe beslissing te onderwerpen, in zoo verre de hulpbronnen, die ons ten dienste stonden, ons veroorloofden dezelve naauwkeurig voor te dragen.

In de voorgestelde vraag lachte ons inzonderheid de beperking toe, welke aan het onderwerp, welligt anders te veelomvattend voor onze krachten, gegeven was. Het berigt van EUSEBIUS, met alle regt voor eene der meest gewigtige getuigenissen der oudheid omtrent het Kanoniek gezag der Schriften van het Nieuwe Testament gehouden, moet de hoofdzaak zijn van ons onderzoek; het middelpunt, waaruit wij de overige getuigenissen der oudheid beschouwen; het standpunt, van waar wij een blik op de vroegere en latere eeuwen moeten werpen. Men eischt toch, blijkens de nadere omschrijving der vraag, niet alleen eene opheldering van de duisterheden, waarin dit berigt van EUSEBIUS gewikkeld is, maar tevens eene opgave, verklaring, onderlinge vergelijking en beoordeeling van de getuigenissen, die tot het Kanoniek gezag van het Nieuwe Testament betrekking hebben. Op deze wijze zal het onderwerp niet weinig in belang gewinnen; wij zullen nu toch in staat worden gesteld, om de uitwendige bewijzen voor de echtheid van de Schriften des Nieuwen Testaments als in één geheel te overzien, en aldus derzelver Kanoniek

ge-

gezag op de eeniglijk vaste gronden, de getuigenissen der oude Kerkleeraars, te kunnen bouwen. Het berigt van EUSEBIUS is met volle regt tot hoofdonderwerp voorgesteld; het bevat toch de slotsom van de onderzoekingen en bepalingen van de leeraars der drie eerste eeuwen. Het tijdstip, waarop hij het zamenstelde, stond als het ware in het midden van de meer vrije en onafhankelijke onderzoekingen der eerste tijden, en de strengere en meer afsluitende bepalingen van heerschende Kerkvoogden en gebiedende Kerkvergaderingen, die echter veelal, met weinige uitzonderingen, als algemeen geldend aannamen, wat EUSEBIUS als het resultaat van de onderzoekingen der vroegere kerkelijke Schrijvers opgeeft. *Vóór* EUSEBIUS zouden wij uit vele berigten naauwelijks zulk een volledig geheel, als hij ons geeft, kunnen zamenbrengen; *na* hem ligt weldra het onpartijdig onderzoek aan banden, en een kerkelijk gezag treedt op, om de verschillen meer door dwang dan wel door overtuiging te beslissen. Het onderzoek naar het Kanoniek gezag van eenig geschrift des Nieuwen Verbonds wordt als afgedaan beschouwd en de Kanon is gesloten, (en wee hem, die het waagt aan de geldigheid daarvan te twijfelen!) tot dat met de Hervorming ook hieromtrent in de Westersche Kerk een vrijer onderzoek begint, dat echter, wegens de meer belangwekkende twisten over de leer zelve, mindere deelneming vindt en

 spoe-

spoedig gestaakt wordt. Het was hier voor een' man, die eerst in de vorige eeuw geleefd heeft, voor eenen SEMLER (4) bewaard, om de krachtige aanleiding tot nieuwe onderzoekingen over dit onderwerp te geven. Hij lokte, onder meer anderen, C. F. SCHMID (5) uit tot hernieuwd onderzoek en handhaving van den Kanon, gelijk dezelve in handen der Christenen was, ten einde de wankele punten der felbestredene vesting te versterken, en de reeds gemaakte bressen zoo goed mogelijk toe te muren. Verre was het er van verwijderd, dat de strijd als geëindigd kon beschouwd worden; hij was eerst begonnen: en nu werden de getuigenissen der oudheid omtrent het Kanoniek gezag des Nieuwen Verbonds op nieuw voor de regtbank der kritiek geroepen; doch veelal dan eerst gehoord, wanneer de inwendige bewijzen der echtheid de vuurproef hadden

(4) Behalve in andere Schriften, in zijne *Abhandlung von freyer Untersuch. des Kanons*, Halle 1771—1775. 4 Bände, vergel. over hem BORGER, *de Mysticismo*, p. 47 sqq. SEMLERS voetstappen drukte H. CORODI in zijn *Versuch einer Beleuchtung der Geschichte des Jüdischen und Christlichen Bibelkanons*, 2 Bände, Halle 1792.

(5) In zijne *historia antiqua et vindicatio canonis Sacri Veteris Novique Testamenti*, Lips. 1775; een boek vol van geleerdheid, maar met minder oordeelkunde geschreven, waarin veel goeds, doch niet zonder nader onderzoek aan te nemen.

den doorgestaan. Men achtte het wel eens nauwelijks der moeite waardig, om de getuigenissen dier oude Kerkleeraars te hooren. Doch waar men eenigzins acht op hen sloeg, daar ondervond dit berigt van EUSEBIUS de meeste onderscheiding, hetzij om tot staving van den Kanon des Nieuwen Verbonds te dienen, hetzij althans om de gevoelens der Christelijke oudheid daaruit te leeren kennen.

Het is dus geen onbetreden weg, dien wij hier voor ons zien. Wij hebben hier waardige voorgangers, van wier arbeid wij dankbaar kunnen gebruik maken, en die, al waren onze inzigten niet dezelfde, ons op den weg brengen tot nadere ontdekkingen. Om hier niet te spreken van hen, die in hunne Inleidingen in de Schriften des Nieuwen Testaments, meer of minder opzettelijk dit berigt van EUSEBIUS hebben behandeld of eenig licht aan hetzelve trachtten bij te zetten, en van wie wij in den loop onzer Verhandeling nader melding zullen maken; zoo mogen wij hier niet nalaten met onderscheiding te noemen de opzettelijke onderzoekingen, aan dit berigt gewijd door JOH. ERNST CHRIST. SCHMIDT (6), CARL

CHRIST.

(6) *Ueber den Kanon des* EUSEBIUS, in HENKE'S *Magazin für Religionsphilosophie, Exegese und Kirchengeschichte*, V B. 3e St. s. 451, ff.

CHRIST. FLATT (7), PAUL JOACH. SIGISM. VOGEL (8), en laatstelijk door FRIEDR. LÜCKE (9). Het zou in ons gevoel een onwaardig middel zijn, onze behandeling te willen aanbevelen door eene geringschattende beoordeeling van den arbeid onzer voorgangers. Liever willen wij het den billijken Beoordeelaar van ons werk overlaten, om te beslissen, in hoeverre wij een gepast gebruik hebben gemaakt van het, door hen ontstoken, licht; in hoeverre onze onderzoekingen op den naam van meerdere volledigheid kunnen aanspraak maken. Het zij ons geoorloofd, niet ter verwerping van het vroeger door hen gezegde, maar ter wegneming van de bedenking, als ware ons werk geheel overbodig, het volgende bij te brengen. Het kwam ons voor, dat

(7) *Ueber den Kanon des* EUSEBIUS, in zijn *Magazin für Christl. Dogmatik und Moral*, 7e u. 8e St. s. 227 ff. u. 75 ff.

(8) Commentatio *de Canone Eusebiano*, III partes, Erlang. 1809—1811: te vergeefs door mij gezocht, en mij dus alleen bekend uit LÜCKE; hetgeen minder te verwonderen is, daar de laatstgenoemde zelf eerst na de voleindiging van zijn werk, deze programmata van VOGEL te zien kon krijgen en vroeger zelf bij den Schrijver vergeefsche moeite daartoe had gedaan.

(9) *Ueber den Neutestamentlichen Kanon des* EUSEBIUS *von Cäsarea*, Berl. 1814.

dat de opgenoemde Verhandelingen meer opzettelijk en uitsluitend de plaats van EUSEBIUS tot voorwerp hunner onderzoekingen hebben gesteld, en minder in verband gebragt met hetgeen vroeger en later door de Kerkleeraars is vastgesteld geworden. Daarbij hebben wij in onze vaderlandsche voortbrengselen van Godgeleerdheid en Kerkelijke Geschiedenis niets opzettelijks over dit onderwerp, althans in zooverre ons bekend is, en wij uit de opgave zelve van deze stof door het Haagsch Genootschap met grond mogen besluiten. Eindelijk, moge onze Verhandeling al niet door het nieuwe en vreemde zich onderscheiden, of in gewaagde gissingen zich verdiepen, zij heeft echter naar duidelijkheid en volledigheid getracht, en wij zullen onzen arbeid dubbel beloond achten, indien wij niet geheel en al die beide eigenschappen hebben gemist.

Eer wij echter tot de behandeling van ons eigenlijk onderwerp overgaan, zij het ons vergund, tot meer duidelijke voorstelling van den aard en de bedoeling van onzen arbeid, eenige aanmerkingen, als ter Inleiding, vooraf te zenden, over *Kanon*, *Kanoniek Gezag*, en eenige benoemingen, die daaromtrent, zoowel als bij de beoordeeling van de echtheid en onechtheid der bedoelde schriften, bij EUSEBIUS en de andere Kerkvaders in gebruik zijn.

Zoo

Zoo er ooit eenig woord is geweest, dat, bij een algemeen gebruik, duister en onzeker van beteekenis is, dan is het ongetwijfeld het woord *Kanon*, in betrekking tot de Bijbelschriften gebruikt. Verschillende denkbeelden werden er mede vereenigd en het is zeer moeijelijk, waar de oude Schrijvers het gebruiken, juist te bepalen, welk een denkbeeld zij aan hetzelve verbonden. Het woord *κανὼν* beteekent eigenlijk een' *regel* of *rigtsnoer*, om de grootte, lengte of breedte, of het gewigt van iets te bepalen. Vandaar bij Grieksche Schrijvers in den zin van een' *maatstok* (10), of van den *evenaar* in de weegschaal. De metaphorische beteekenis van een' *regel*, *voorbeeld* of *voorschrift in een' zedelijken zin* lag voor de hand (11). In dergelijke beteekenis komt het voor in de brieven van PAULUS (12).

De-

(10) B. v. bij AESCHINES, *contra* CTESIPH. p. 82: *ἐν τῇ τεκτονικῇ, ὅταν εἰδέναι βουλώμεθα, τὸ ὀρθὸν καὶ τὸ μὴ, τὸν κανόνα προσφέρομεν, ᾧ διαγινώσκεται.* Zie nog andere plaatsen bij VALCKENAER. *Annot. in* EURIP. *Hippol.* p. 218 sq.

(11) Aldus kwam het ons voor bij DIONYS. HALIC. in *Epist. ad* CN. POMPEIUM, edit. Stereot. T. VI. p. 39: *Ἡρόδοτός τε γὰρ τῆς Ἰάδος* (scil. *διαλεκτοῦ*) *ἄριστος κανών*, etc.

(12) *Gal.* VI: 16, *Philipp.* III: 16, 2 *Cor.* X: 13.

Zie

Deze Apostel spreekt van τῷ αὐτῷ στοιχεῖν κανόνι, in den zin van, dezelfde leer zich tot *rigtsnoer* van geloof en wandel te stellen; en wanneer men nu deze beteekenis vasthoudt, zou men met HUG (13) door een *kanoniek* boek kunnen verstaan, zulk een, wiens inhoud een' *regel des geloofs* bevatte, dat een beslissend gezag had in zaken van Godsdienst, van leer en pligten. Dat men deze beteekenis wel eens aan de uitdrukking van *kanoniek* heeft verbonden, willen wij geenszins ontkennen; maar of dit de eerste en oorspronkelijke bedoeling van *kanon*, op de Heilige Schriften overgebragt, wel geweest zij, zouden wij betwijfelen. Κανὼν en κανονικαὶ, κεκανονισμέναι γραφαὶ, in den zin van *kanonieke schriften* van den Bijbel gebruikt, komt niet eerder voor, dan bij Schrijvers van de vierde eeuw. Zelfs EUSEBIUS gebruikt nog andere woorden, wanneer hij van de Schriften des Ouden en Nieuwen Testaments spreekt. De plaatsen bij ORIGENES, waar *scripturae canonicae*, *liber regularis* voorkomen, zijn alleen in de Latijnsche vertaling overig, en naar het spraakgebruik der volgende eeuw gewijzigd (14). Er is echter eene plaats

Zie over deze plaatsen SCHLEUSNER. *Lexic.* voce κανών.

(13) *Einleitung*, I Th. s. 122 f. 3e aufl.

(14) *In proleg. ad Cantic.* et in *Matth.* XXVII: 9. T. III. p. 36 et 916, Operum edit. DE LA RUE.

plaats bij EUSEBIUS, die ons in dit opzigt bijzondere opmerking schijnt te verdienen. Nadat hij (15) van de opgave der Schriften des Ouden Testaments door ORIGENES, gesproken had, deelt hij een berigt van denzelfden Kerkvader omtrent de Boeken des Nieuwen Testaments mede, en vangt het dus aan: „ἐν δὲ τῷ πρώτῳ τῶν εἰς τὸ κατὰ „Ματθαῖον εὐαγγέλιον, τὸν ἐκκλησιαστικὸν Φυ„λάττων κανόνα, μόνα τέσσαρα εἰδέναι εὐαγγέ„λια μαρτύρεται, ὧδέ πως γράφων κ. τ. λ." Hier zegt hij, dat ORIGENES slechts vier Evangeliën aanneemt, τὸν ἐκκλησιαστικὸν Φυλάττων κανόνα. Was dan nu de overgang niet zeer ligt, om te spreken van γραφαὶ of βίβλοι κεκανονισμέναι, in den zin van schriften volgens den kerkelijken regel aangenomen? Het kan twijfelachtig schijnen, of hier κανών in den zin van *regel*, *voorbeeld*, of in dien van *lijst*, *verzameling*, moet genomen worden. Doch hoe men het neme, men zal toch altijd volgens de oorspronkelijke beteekenis door γραφαὶ τοῦ κανόνος of κεκανονισμέναι eenvoudig moeten verstaan, *die schriften, welke volgens den algemeenen regel der kerken in gebruik waren;* aldus γραφαὶ ἐνδιάθηκαι of ἐνδιάθετοι κατὰ τὸν κανόνα ἐκκλησιαστικόν. De andere beteekenis van *tot* ge-

(15) Lib. VI. c. 25. p. 184 A, *Vales. Edit. Amstel.* 1695 door ons bestendig gebruikt.

geloofsregel dienende schriften lag intusschen zeer in de nabijheid.

Het woord *κανών* beteekent ook in het algemeen eene *lijst* van kerkelijke zaken of personen, bij voorbeeld van psalmen of liederen, die op vastgestelde tijden moesten gezongen worden; dus vindt men het in de latere Liturgische Schriften (16); of van kerkelijke personen (17), van daar *κανονικοὶ* (18) genoemd. Inzonderheid werd *κανών* en *κανόνες* van de besluiten der kerkvergaderingen gebruikt (19). Doch om niet noodeloos af te dwalen in de nasporing van de ver-

(16) Zie de voorbeelden bij SUICERUS, *Thes. Eccles.* voce *κανών* n°. 4. T. II. p. 40.

(17) SOCRATES, *Hist. Eccles.* I. 17 noemt de geestelijke zusters, die HELENA ter maaltijd noodigde, *τὰς παρθένους τὰς ἀναγεγραμμένας ἐν τῷ τῶν ἐκκλησιῶν κανόνι.*

(18) Zoo worden in den vijftienden Canon van het Laodic. Concilie *ψάλται κανονικοὶ* vermeld; zie SUICERUS, voce *κανονικὸς*, n°. 3.

(19) Van daar *κανονικὰ γράμματα*; zie SUICER. l. c. n°. 2. Hiertoe brengt hij ook de uitdrukking in den brief van de bisschoppen der Antiochische Synode tegen PAULUS van *Samosate*, bij EUSEBIUS, L. VII. c. 30, bewaard, p. 230 D. Doch dit rust op eene verkeerde lezing: er moet, met VALESIUS, gelezen worden, niet *κανονικὰ*, maar *κοινωνικὰ*; *literae communicatoriae* bij AUGUST. *epist.* 162; anders *epistolae formatae.*

verschillende wijzigingen van het woord κανών en de afgeleide uitdrukkingen, zoo zij het genoeg den gang voor te stellen, dien dit woord, op de Heilige Schriften toegepast, naar het meest waarschijnlijk gevoelen genomen heeft.

Βίβλοι κανονικαὶ of κεκανονισμέναι waren vooreerst zulke Schriften des Ouden en Nieuwen Testaments, die op de lijst (κανών) stonden, ter openlijke voorlezing in gebruik. Deze lijst was niet overal dezelfde. Er werden nog langen tijd in de verzameling gevonden, die later daarvan werden uitgezonderd. Zoo had de κανών der Christelijke Kerken onder de boeken des Ouden Testaments zulken, die nooit tot de heilige boekverzameling der Joden behoord hadden, en die wij gewoon zijn met den naam van *Apocryphen* te bestempelen (20). Men zocht verder zekere kenteekenen op, aan al de geschriften, op die lijst zich bevindende, gemeen; en nu werd de uitdrukking van *Kanoniek* allengskens in de plaats gesteld *voor* en gelijkluidend gemaakt *met*

(20) Wanneer wij dus over den Kanon des Ouden Testaments spreken, kunnen wij er niet wel iets anders door verstaan, dan de verzameling der Heilige Schriften bij de Palestijnsche Joden: in die der Egyptische Joden schijnen later enkele der zoogenaamde *Apocryphen* gekomen te zijn. Vergel. hierover EICHHORN, *Inleid. in het O. T.* §. 15—20. I D. bl. 29—39.

met ἐνδιάθηκοι, ἐνδιάθετοι, διαθηκογραφοὶ. Deze laatste, voor echte Schriften der Apostelen gehouden, of voor boeken tot de gewijde Schriften der Joden behoorende, werden gelijkluidend met de γνήσιαι van ORIGENES en de ὁμολογουμέναι van EUSEBIUS. *Kanoniek* kreeg dus de beteekenis van *echt*, *onvervalscht*. Daar men nu alles, wat door Profeten of Apostelen geschreven was, voor θεόπνευστον, van God ingegeven, hield, zoo werd het woord *kanoniek* eindelijk gelijkluidend met *van God ingegeven*, en als zoodanig alleen tot regel der waarheid strekkend. Zoo voegt reeds ATHANASIUS κανονιζόμενα en θεῖα βιβλία als gelijkluidend zamen (21). In dien zin is men gewoon in lateren tijd het woord *kanoniek* te gebruiken, zoodat naar die opvatting *kanoniek gezag* hetzelfde zou zijn als *Goddelijk gezag* (22). De ontwikkeling der verschillend gewijzigde beteekenis aldus te stellen, komt ons meer overeenstemmende voor met de waarschijnlijkheid, dan het denkbeeld van *rigt-*

(21) *In Epist. ad* RUFIN. excit. a SUICERO, voce κανονίζω, n°. 3.

(22) Zie over den gang dezer beteekenissen breeder het bijgebragte door L BERTHOLDT, *Historisch-critische Einleitung in sämmtliche canonische und apocryphische Schriften des A. und N. Testaments*, Erlang. 1812. Th. I. s. 54 – 59.

rigtsnoer des geloofs vooraan te plaatsen; en, daar men nu allengskens geene andere boeken, dan die men tot dat einde bevoegd keurde, voorlas, de beteekenis van *voorlezingsboeken* in de tweede plaats te stellen. Veel natuurlijker toch is het, dat het algemeen gebruik eerst door de benaming van *kanoniek* werd te kennen gegeven, later het gezaghebben in zaken van godsdienst (23). Hoe het hier nu mede zijn moge, door *kanoniek* in den zin van *Goddelijk* te nemen, heeft men niet weinig verwarring in de zaak gebragt, tot vele lastige twistvragen aanleiding gegeven, en eene zaak, die eigenlijk geheel historisch was, in een leerstellig kleed gehuld en daardoor niet weinig verduisterd (24). De kanons, die ons uit de Christelijke oudheid overig zijn, leeren ons alleen, welke boeken bij Joden en Christenen voor Heilige Schriften zijn gehouden en algemeen gebruikt. Die kanons hebben dus geen ander gezag, dan dat van geschiedkundige overlevering. Een geschrift is daarom nog niet Goddelijk, omdat het in zulk eene

(23) Eenigzins anders is het gevoelen van EICHHORN, voorgesteld in zijne *Einleitung in das N. T.*, Leipz. 1827, IV B. s 41.

(24) Dus oordeelt MUNTINGHE, *Pars Theol Christ. Theoret.* T. II. p. 135 sq. edit. 2. Zie ook MORUS in *Epit. Theol. Christ.* p. 37 sq edit. 5.

eene verzameling wordt gevonden: eerst moet deszelfs echtheid kunnen bewezen worden, als oorspronkelijk van eenen Schrijver, die door hooger licht bestraald en door hoogere hulp geleid werd; eerst dan maakt het aanspraak op den rang van tot gezaghebbenden regel des geloofs te verstrekken. Wanneer wij dus in onze Verhandeling van kanonieke boeken des Nieuwen Testaments spreken, verstaan wij er door die geschriften, welke, van de vroegste tijden des Christendoms af, in de gemeenten openlijk werden voorgelezen en voor geschriften der Apostelen of van derzelver medearbeiders gehouden.

Daar nu ons onderzoek, zal het eenige waarde hebben, geschiedkundig moet zijn; zullen wij ons door latere voorstellingen van kanon en kanoniek gezag niet laten afbrengen van ons pad, maar zooveel mogelijk alle leerstellige vraagstukken ter zijde zetten. Wanneer wij dan nu de schriften der Kerkvaders raadplegen, zien wij, dat er reeds vroeg eene verzameling van meerdere of mindere geschriften van Apostolischen oorsprong bestond, die men, benevens de Schriften des Ouden Verbonds, tot onderrigt en stichting der Christenen gebruikte. Zij werden *ἱερὰ γράμματα*, *θεῖα γράμματα*, *heilige of Goddelijke geschriften* genoemd, in navolging van de gewijde schriften der Joden, die reeds van ouds met deze namen

 prijk-

prijkten (25). Daar men nu reeds vroeg gewoon was de Joodsche godsdienstinrigting het Oude, de Christelijke het Nieuwe Verbond, te noemen, zoo kwam de benoeming van *γραφαὶ τῆς παλαιᾶς διαθήκης* en die van *γραφαὶ τῆς νεᾶς διαθήκης* in gebruik, en de geschriften, daartoe gebragt, werden *ἐνδιάθηκοι*, *ἐνδιάθετοι*, *διαθηκόγραφοι* genoemd. Uit de Heilige Schrift zelve was de uitdrukking van *ἡ παλαιὰ καὶ ἡ νεὰ διαθήκη* ontleend. Reeds bij PAULUS (26) schijnt *ἡ παλαιὰ διαθήκη* in den zin van de Schriften des Ouden Testaments voor te komen. Dit spraakgebruik werd eerst algemeen op het einde der tweede eeuw. Althans TERTULLIANUS (27) en ORIGENES (28) spreken van de gewijde schriften der Christenen onder den naam van het Nieuwe, gelijk van die der Joden onder den naam van het Oude Testament. En nu was het natuurlijk, om de schriften, die daartoe behoorden, *ἐνδιάθηκοι* te noemen. Zoo wordt het reeds bij ORIGENES van de heilige schriften der Joden ge-

(25) Aldus op vele plaatsen bij JOSEPHUS, aangehaald door EICHHORN, *Inleid. in het O. T.* I D. § 46. bl. 80 verv.

(26) 2 *Cor.* III: 14.

(27) *Advers.* MARCION. L. IV. c. 1; *adv.* PRAXEAM. c. 15, 20.

(28) Περὶ ἀρχῶν, L. IV. c. 1.

gebezigd (29); zoo komt het gewoonlijk voor bij EUSEBIUS omtrent de schriften, die tot het Nieuwe Testament worden gerekend (30). In denzelfden zin werd ook het woord ἐνδιάθετοι gebruikt, zoo als bij EPIPHANIUS (31). Van deze, dus genoemde, schriften bezigt EUSEBIUS in de door ons te behandelen plaats en elders, de uitdrukking van ὁμολογουμένος, (*met algemeene toestemming voor echt gehouden*,) gelijk ORIGENES en hij zelf ook in dezelfde beteekenis het gewone woord γνήσιος, *echt*, gebruikt. De uitdrukking van ὁμολογουμένος moest echter weldra plaats maken voor de algemeen in gebruik komende κεκανονισμένος of κανονίζομενος.

Tegen over de uitdrukking van ὁμολογουμένος stond eene andere, aan de kritiek der Christenschrijvers eigen, die van ἀντιλεγομένος, (*tegengesproken*), waarvan EUSEBIUS zich bij voorkeuze bedient. Bij ORIGENES staat tegen over γνήσιος, de, bij de Grieksche Oordeelkundigen algemeen aangenomene, uitdrukking van νόθος, gelijkluidend met νοθευόμενος, (*onecht*, *voor onecht*

(29) In de aangehaalde plaats bij EUSEB. VI. 25.

(30) Wij zullen naderhand deze plaatsen zelve ontmoeten. Ten voorbeeld strekke, wat hij zegt: L. III. c. 3.

(31) *De mensuris et ponderibus*, T. II. p. 161 C, edit. PETAV.: βίβλοι αἱ ῥηταὶ καὶ ἐνδιάθετοι. Zie nog andere plaatsen bij SUICERUS. in voce ἐνδιάθετος.

echt gehouden). De laatste Schrijver heeft nog eene derde uitdrukking van μίκτος (*gemengd*), waarvan het onzeker schijnt, of hij daardoor eene tusschensoort tusschen de onbetwijfeld echte en onechte schriften, dan of hij daarmede een boek van echten oorsprong, doch door eene tweede hand met verdichtsels opgesierd, heeft willen aanduiden (32). Maar van alle uitdrukkingen in de Christelijke oordeelkunde bij de vaststelling des Kanons in gebruik, is er geene zoo algemeen als die van ἀπόκρυφος, en vooral na EUSEBIUS veelvuldig gebezigd. Zij vordert nog een enkel oogenblik onze aandacht.

Ook hier, gelijk bij het woord *kanon*, dingen verschillende wijzigingen van beteekenis om den voorrang. Het woord zelf beteekent *verborgen*, *geheim gehouden*. In welken zin nu heeft men dezen naam aan eene soort van geschriften gegeven, die men in minderen rang plaatste dan de ἐνδιάθηκοι? Deze vraag is niet zeer gemakkelijk te be-

(32) ORIGENES *Johann.* T. XIV. p. 211 E, edit. HUET, (later heb ik de editie van DE LA RUE gebruikt), stelt omtrent het κήρυγμα Πέτρου de vraag voor, πότερόν ποτε γνήσιόν ἐστιν, ἢ νόθον, ἢ μίκτον; De geleerde uitgever HUET houdt, blijkens zijne annot. p. 108, ἀντιλεγομένα en μίκτα voor woorden van gelijke beteekenis, als aanduidende de onderdeelen van de ἀπόκρυφα, waarvan de tweede klasse de νόθα vormen. Wij komen later op deze plaats terug.

beantwoorden. Men heeft wel eens, doch vrij onwaarschijnlijk, den naam van ἀπόκρυφος afgeleid van ἀπὸ en κρύπτης, als of dezelve eigenlijk beteekende: *buiten de verbondskist gesloten*, waarin de heilige boeken der Hebreën bewaard werden, en men beriep zich op eene plaats bij EPIPHANIUS, die iets dergelijks vertelt (33). Doch zoo dit vertelsel van de hand diens Schrijvers zelven is, dan mag het gerust onder die vele ongerijmdheden geplaatst worden, waarvan deze Kerkvader overvloeit. Met meerdere waarschijnlijkheid is het woord te vergelijken met het Hebreeuwsche גנוזים, waardoor men boeken of handschriften verstond, die men afzonderlijk bewaarde of verborg, hetzij omdat zij versleten of on-

(33) *De mens. et ponder.* c. 4. p. 142 PETAV. Nadat hij van de Spreuken van SIRACH*szoon* en van het *Boek der Wijsheid* had gesproken, als niet behoorende tot de kanonieke boeken, laat hij volgen: διό δὲ ἐν τῷ Ἀαρὼν ἀνετέθησαν, τοῦτε (lege τοῦτ' ἐστὶν) ἐν τῇ τῆς διαθήκης κιβωτῷ. Uit vergelijking met een gezegde van JOANNES DAMASCENUS, L. IV. c. 18. *Opp., Basil.* 1575, p. 348, wordt de lezing door SUICERUS, in voce Ἀαρών, allerwaarschijnlijkst: διὸ οὐδὲ ἐν τῷ Ἀρών (ארון) ἀνετέθησαν, τοῦτ' ἐστὶν, ἐν τῇ τῆς διαθήκης κιβωτῷ. PETAVIUS zelf was, om de eer van zijn' Schrijver te redden, niet vreemd van het gevoelen, dat het de *nugae* van een' *inepti cuiusdam* waren. Zie zijne *annot.* p. 378.

onnaauwkeurig waren, hetzij dat de inhoud niet algemeen nuttig werd geoordeeld. Dergelijke schriften nu noemden de Christenen, in navolging daarvan, *ἀπόκρυφα* (34). Het waren dus zulke geschriften, die men niet voorlas in de vergaderingen, noch den Christenen tot godsdienstig gebruik aanbeval, het tegenovergestelde van de kanonieke. Meer werd er oorspronkelijk door *apocryph* niet te kennen gegeven; en het spreekt van zelf, dat er schriften van zeer ongelijke waarde met dien naam werden benoemd. Wij vinden dit woord bij CLEMENS *Alexandrinus* (35) reeds in gebruik, gelijk bij TERTULLIANUS (36) eene enkele maal, meermalen bij ORIGENES, en bij hem staat het over tegen *τὰ κοινὰ καὶ δεδημοσιευμένα βιβλία* (37), *de gewone en openlijk voorgelezen schriften.* Daar er nu onder die *ἀπόκρυφα* sommige waren, die te onregte den naam der Apostelen droegen (38), of althans aan

(34) Zie HUG, a. a. o. s. 119 *Anm.* en BERTHOLDT a. a. o. s. 45.

(35) *Strom.* L. III. c. 4.

(36) *De Anima*, c. 2.

(37) *In* MATTH. T. X. Vol. III. p. 465, DE LA RUE.

(38) Men denke hier aan het zoogenoemde *Evangelie* van PETRUS, de *Handelingen* van JOHANNES en dergelijke schriften, waarover wij later, naar aanleiding van EUSEBIUS zelven, met een woord zullen spreken. THEODORETUS *Haer. Fab.* Lib. III. c. 4 zegt van de Quar-

dan wier echtheid getwijfeld werd, vereenigde zich met dat woord het denkbeeld van onechtheid. Later, toen men *kanoniek* en *θεόπνευστον* voor gelijkluidend begon te houden, kwam er allengskens eene andere beteekenis in gebruik, die *van niet door God ingegeven:* eene beteekenis, die vooral sedert de tijden van HIERONYMUS (39) werd aangenomen, en later, zeer tot verduistering van het regte gezigtspunt, werd gevolgd, vooral indien men uit de zoogenoemde apocryphen zelve het gemis van dat kenmerk bewijzen wil (40). Te zelfden tijde kwam er nog eene onderscheiding van *apocryphen* en *ecclesiastici* op, die wij uit RUFINUS leeren kennen (41). *Ecclesiastici* waren die schriften, die wel ge-

Quartodecimani κέχρηνται δὲ καὶ ταῖς πεπλανημέναις τῶν 'Αποστόλων πράξεσι καὶ τοῖς ἄλλοις νόθοις, μᾶλλον δὲ ἀλλοτρίοις τῆς χάριτος, ἃ καλοῦσιν 'Απόκρυφα.

(39) Hij zegt van het boek TOBIAS: » quem Hebraeis, de catalogo divinarum scripturarum secantes, » his, quae apocrypha memorant, manciparunt;" in Prologo ad h. libr.

(40) Verg. EICHHORN, *Inleid. in het O. T.* §. 17 et 18. bl. 32 verv.

(41) In *Expos. in Symb. Apostol.*, quae exstat inter opera CYPRIANI, *edit.* PAMELII, 1593, p. 575. Daarom wordt het boek van JEZUS, SIRACHS *zoon*, *Ecclesiasticus* genoemd; geenszins omdat men het voor een vervolg op den *Ecclesiastes* van SALOMO hield.

gelezen mogten worden, maar waaruit men niet als uit de kanonieke bewijzen voor de waarheden des geloofs mogt bijbrengen. Bij den Schrijver van de *Synopsis*, onder de werken van ATHANASIUS (42), vinden wij iets dergelijks. Onder den naam van ἀντιλεγομένα komen daar de Schriften des Ouden Testaments voor, die wij gewoon zijn apocryphen te noemen; onder den laatsten naam eenige zoogenaamde schriften van HENOCH, MOZES, ELIA en anderen. Over dit alles zullen wij later gelegenheid hebben te spreken. Dit zij genoeg ter Inleiding en ter verklaring van eenige namen en van het kerkelijk spraakgebruik, in de bepaling van hetgeen kanoniek al dan niet is (43).

Wij gaan over tot ons eigenlijk onderwerp, het berigt van EUSEBIUS en deszelfs beschouwing, in verband met hetgeen vroeger en later is

(42) In Opp. ATHAN. T. II. p. 202, edit. *Paris.*, 1698.

(43) Over de beteekenis van apocryphe boeken en derzelver verschillende waarde, zie men de Inleiding van VAN DER PALM, voor zijne Vertaling derzelve; en in het algemeen over de namen omtrent de boeken, die voor kanoniek of niet kanoniek werden gehouden, C. F. SCHMID, *Historia antiqua*, etc. p. 725 sqq. Onder de Ouderen is hieromtrent lezenswaardig GERH. VAN MAESTRICHT, in *Diss. de Canone S. Script. secundum seriem seculorum* insert. *Biblioth. Brem.* Cl. VII. Fasc. I. p. 1 sqq.

is vastgesteld geworden. Wij oordeelden het best aan de bedoeling der opgegevene vraag te voldoen, indien wij onze Verhandeling in drie Hoofdstukken verdeelden.

Het eerste zal handelen *over het berigt van* EUSEBIUS, *omtrent het kanoniek gezag van de boeken des Nieuwen Testaments.*

Het tweede zal *hetgeen vroeger en later door de Kerkvaders daaromtrent is vastgesteld geworden, vergelijken met het berigt van* EUSEBIUS.

Het derde zal aanwijzen, *welke waarde wij aan deze onderscheidene getuigenissen moeten toekennen.*

Wij zullen zooveel mogelijk trachten volledigheid met duidelijkheid en beknoptheid te vereenigen. Onze aandacht zal zich bij voorkeuze op het berigt van EUSEBIUS bepalen, maar niettemin aan de hand der geschiedenis de lotgevallen van onzen Kanon trachten op te sporen, om alzoo ten slotte eene onpartijdige uitspraak te doen, over de waarde dier historische getuigenissen tot bevestiging van ons geloof aan de hooge waarde en Goddelijken oorsprong van onze Christelijke oorkonden.

EERSTE HOOFDSTUK,

OVER HET BERIGT VAN EUSEBIUS OMTRENT HET KANONIEK GEZAG VAN DE BOEKEN DES NIEUWEN TESTAMENTS.

§. I.

Over EUSEBIUS *en zijne Kerkelijke Geschiedenis.*

EUSEBIUS, geboren gedurende de regering van GALLIENUS (1), (253—268 na C. G.), hoogstwaarschijnlijk in *Palestina* of de omstreken, ter onderscheiding van andere personen van dien naam, PAMPHILI (de vriend van PAMPHILUS) bijgenaamd, bekleedde, omstreeks het jaar 315, als opvolger van AGAPIUS verkoren, den bisschopszetel van *Caesarea* in *Palestina*

(1) Vijftien jaren worden hem door EUSEBIUS, *Hist. Eccles.* L. VI. c 25, toegekend, te rekenen van den aanvang der regering van VALERIANUS, die hem, zijnen zoon, tot rijksgenoot aannam. Acht jaren regeerde hij na de gevangeneming zijns vaders. Zie TILLEMONT, *Hist. des Empereurs*, T. III. p. 1007.

na (2). Op velerlei wijzen in de twisten, die de Kerk in zijnen leeftijd beroerden, gewikkeld, maar altijd een voorstander van gematigdheid en Christelijke liefde (3), eindigde hij zijn werkzaam leven omstreeks het jaar 340. Zijne betrekking op CONSTANTIJN *den Groote* (4) stelde hem

(2) Zie VALESIUS (VALOIS) *de Vita et Scriptis* EUSEBII CAES., voor zijne uitgave van deszelfs Kerkelijke Geschiedenis, p. 13. Over EUSEBIUS handelt breedvoerig SCHRÖCKH, *Christl. Kirchengeschichte*, Th. I. s. 143—146. Th. V. s. 185—232.

(3) Vandaar de reeds oude twist der geleerden, of EUSEBIUS een *Ariaan* is te noemen of niet. De beroemde namen der oudere en latere geleerden, die voor of tegen hebben partij gekozen, heeft GIESELER, *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, I. B. s. 281. Anm. cc. Waardig te lezen over de gematigdheid, door EUSEBIUS bij de kerkelijke scheuringen betoond, is J. MÖLLER, *de fide* EUSEBII *Caesar. in rebus Christianis narrandis*, dissert. inaug *Hafniae*, 1813, overgenomen in STÄUDLEINS en TZSCHIRNERS *Archiv für alte und neue Kirchengeschichte*, III B. 1 St. s. 48 u. 49.

(4) Misschien eenigzins van bloedverwantschap. Althans EUSEBIUS van *Nicomedia*, door ARIUS, in zijnen brief aan hem, (bij THEODORETUS, *Eccl. Hist.* L. I. c. 5. bewaard), een broeder van onzen EUSEBIUS genoemd, was, volgens AMMIANUS MARCELLINUS, Lib. XXII. c. 9. een bloedverwant van JULIANUS. Deze schrijver zegt aldaar van EUSEBIUS *Nicomediensis*: » quem genere longius contingebat:" JULIANUS namelijk.

hem in staat, om door zijne buitengewone kennis een uitgebreid nut te stichten, en door zijne uitmuntende geschriften, gedeeltelijk ingerigt ter handhaving van de eer des Christendoms tegen de beschuldigingen der heidenen, te toonen, dat de zegepraal, aan hetzelve door CONSTANTIJN verschaft, meer was dan die van staatkundig overwigt, en dat de standaard van het kruis, wapperend van *Romes* en *Byzantiums* wallen, niet alleen door magtige krijgsbenden, maar ook door de wapenen des geestes kon worden verdedigd (5).

Latere tijden hebben EUSEBIUS den naam van *Vader der Kerkelijke Geschiedenis* gegeven. Hoe welverdiend die naam ook was, men verbeelde zich niet in hem eenen Christelijken HERODOTUS te vinden. Daartoe waren zijne eeuw, zijne vorming en de aard der stof, die te behandelen was, niet geschikt. Die tooverachtige bevalligheid, die over het gansche werk van eenen HERODOTUS ligt uitgespreid, die schoone kunst, waardoor alle deelen tot één groot geheel worden verbonden, die kinderlijke eenvoudigheid en natuurlijkheid, waardoor de *Halicarnasser* tot ons hart spreekt, dit alles kan alleen in zijne eeuw en onder zijn volk worden aangetroffen;

(5) Over zijne waarde als Apologeet, heeft VAN SENDEN, *Verdediging van Bijbel en Openbaring*, II D. bl. 311 verv. breedvoerig gehandeld.

sen; die schoone dagen waren voorbij. Reeds was de geschiedenis in eene verzameling van oude gedenkstukken, in eene rangschikking en waardering der berigten veranderd. De invloed van den Alexandrijnschen geest, meer geleerd dan bevallig, meer oordeelkundig onderzoekend dan oorspronkelijk scheppend, deed zich ook aan de wijze van geschiedschrijving gevoelen. Een DIODORUS van *Sicilie* of DIONYSIUS van *Halicarnassus* mogen ons ten bewijze verstrekken. In hunnen rang verdient EUSEBIUS geplaatst te worden, of liever, hij overtrof hen in naauwkeurige opgave en aanhaling zijner bronnen, waarin hij onder de Grieksche Geschiedschrijvers geene voorgangers had (6). In zooverre hij nu de eerste was, die eene eigenlijke algemeene geschiedenis der Christelijke Kerk te boek stelde en den weg ter navolging voor anderen baande, verdient hij den naam van Vader der Kerkgeschiedenis te dragen (7).

Ge-

(6) Over het verzuim hiervan bij de Ouden klaagt HEYNE *de Fontibus Hist.* DIOD. in Comment. I. in edit. DIOD. SIC. *Bipont.* T. I. p. 24.

(7) De eenigste, die vóór EUSEBIUS den naam van geschiedschrijver zou kunnen dragen, is HEGESIPPUS, omstreeks het jaar 160. Hij schreef vijf boeken, getiteld: *ὑπομνήματα τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραξέων.* Uit de fragmenten oordeelende, bij EUSEBIUS bewaard, en door ROUTH zamengebragt in zijne *Reliquiae Sacrae*, Oxon.

Gevormd in de school van den uitmuntenden ORIGENES, was hij met zijn' vaderlijken vriend PAMPHILUS een ijverig verdediger van de hevig aangevallen eer des grooten Alexandrijners (8). Deze PAMPHILUS, uitstekend door zijnen warmen ijver voor de leer der waarheid, die hij met zijn bloed bezegelde, had te *Caesarea* eene kerkelijke boekverzameling opgerigt (9). Daar verzamelde hij de met zijne eigene hand overgeschrevene werken van ORIGENES (10); het vermenigvuldigen van de afschriften des Bijbels behoorde onder zijne eerste zorgen. Hoogstwaarschijn-

Oxon. 1814. T. I, achten wij het gemis van dit werk groot, ten opzigte der kennis van den alouden staat des Christendoms; doch het schijnt meer eene verzameling van bijdragen, dan wel eigenlijke geschiedenis geweest te zijn. Zie over hem CLERICUS, *Histor. Eccles.* Sec. I et II. p. 665 sq., NEANDER, *Gesch. der Christ. Rel. u. Kirch.* I B. 3 abth. s. 1138 ff.

(8) Hij betoonde het door een zesde boek toe te voegen aan de vijf, door PAMPHILUS in zijnen kerker, ter verdediging van ORIGENES, in het jaar 309 geschrevene boeken. EUSEB. *Hist. Eccles.* L. VI. c. 33, PHOTIUS in *Biblioth.* cod. 118.

(9) Men voege hierbij de gelegenheid, die hij had om van de boekverzameling te *Jeruzalem* gebruik te maken. Zie zijne eigene woorden, L. VI. c. 20.

(10) HIERONYMUS spreekt er met regt levendige opgewondenheid van, in zijn berigt over PAMPHILUS *in Catal. Scriptor. Eccles.*

schijnlijk stichtte hij daar tevens eene school in den geest van ORIGENES, ter beoefening der Godgeleerdheid (11). Dit alles bood EUSEBIUS de uitmuntendste gelegenheid tot zijne eigene vorming, en zijn verblijf te *Caesarea* plaatste hem als in het midden der schatten, waarvan hij een groot gedeelte in zijn historisch werk voor volgende eeuwen bewaard heeft. Uit zijne tien boeken der Kerkelijke Geschiedenis, waarschijnlijk vóór het jaar 326 voleindigd en uitgegeven (12), leeren wij hem kennen, als den ijverigen verzamelaar, den rijkbelezen' man, den onvermoeid werkzame in het bijeenbrengen van al wat wetenswaardig is; maar juist dit geeft aanleiding tot een minder aangenaam voorkomen. Een

(11) Niet onduidelijk blijkt dit uit EUSEBIUS' woorden, L. VII. c. 32: *ἧς συνεστήσατο διατριβῆς.*

(12) De wijze toch, waarop hij van CRISPUS, door zijn' vader KONSTANTIJN in het jaar 326 ter dood gebragt, (zie TILLEMONT, l. c. T. IV. p. 355) spreekt, als den *βασιλεὺς Φιλανθρωποτάτος, θεοΦιλεστάτος καὶ κατὰ πάντα τοῦ πάτρος ὁμοίος*, geeft veel gronds voor onze tijdsbepaling. Wij volgen hierin S. BASNAGE, *Annal. politico-eccles.* T. II. p. 733. Van hetzelfde gevoelen is de geleerde B. RIENSTRA, in Dissert. *de fontibus, ex quibus Historiae Eccl. opus hausit Eus. Pamphili, et de ratione qua iis usus est*, Tr. ad Rh. 1833. p. 8 sqq., terwijl hij het tegen KÄSTNERS opvatting, die oordeelt, dat de Kerkelijke Geschiedenis eerst na KONSTANTIJNS dood is uitgegeven, verdedigt.

Een stroeve en ingewikkelde stijl, zwellend waar hij verheven wil worden, kenmerkt EUSEBIUS, waar wij zijne eigene woorden lezen; en de woordelijke invlechting van oude oorkonden en plaatsen uit vroegere Christenschrijvers maakt de lezing stootend en vermoeijend. Gaarne echter getroost men zich dit, en zou men geen bevallige voordragt wenschen, indien men haar ten koste van vele oorspronkelijke ingelaschte stukken koopen moest (13).

Het doel nu, dat hij zich met zijne Kerkelijke Geschiedenis voorstelde, leeren wij best uit den aanvang van het werk zelf kennen. Hij zegt toch (14), dat zijn voornemen is, de opvolgingen

(13) »Est stylus ejus rudis plerumque ac durior, et, »judice PHOTIO (Bibl. cod. 13), neque jucundus, ne»que perspicuus: haud raro, cum sublimia sectatur, »turget, cum quotidiana persequitur, humi repit, — »ut appareat ad seriorum aliquot nescio quorum Alexan»drinorum doctum quidem, sed vagum et inconcinnum »scribendi genus se composuisse." Gaarne onderschrijven wij deze uitspraak van MÖLLER, l. c. p. 31, die dit gebrekkige van den stijl echter, p. 32, verontschuldigt, als de eigenlijke geschiedkundige trouw van EUSEBIUS niet algemeen benadeelende. Gunstiger oordeel velt RIENSTRA l. c. p. 86—88.

(14) Lib. I. c. 1 ab initio: een voorbeeld van eenen verschrikkelijk langen volzin, die terstond niet zeer gunstig voor den stijl des schrijvers stemt.

gen der Apostelen (15) en de tijden van den Heiland af tot op zijnen tijd toe, te beschrijven; wat er aanmerkelijks volgens de Kerkelijke Geschiedenis gebeurd is en welke mannen zich in het bestuur der beroemdste Kerken (16) onderscheiden hebben. Verder wil hij melding maken van

(15) „ Τὰς τῶν ἱερῶν ἀποστόλων διαδοχάς." REUTERDAHL, *de fontibus Histor. Eccles. Eusebianae*, Londini Gothor. 1826. p. 6 in nota, wil deze uitdrukking meer algemeen hebben opgevat van den ganschen inhoud van EUSEBIUS werk, hetgeen deze verder in eenige bijzonderheden zou opgeven, zoo echter, dat aan EUSEBIUS de eigenlijke beteekenis der woorden niet regt helder was maar als in schemerlicht voor den geest zweefde. Hij dringt dit aan door de opmerking, dat EUSEBIUS zelf in de korte Voorrede voor zijn Achtste Boek de voorgaande Zeven Boeken als eene περιγραφὴ τῆς τῶν ἀποστόλων διαδοχῆς betitelt. F. A. HEINICHEN, in zijne uitgave van EUSEBIUS (Lips. 1827) T. I in nota ad L. I. c 1, *init.*, verwerpt deze uitlegging en vat het in het algemeen op van de opvolgende reeks der kerkelijke leeraars sedert de tijden der Apostelen. Hiermede kunnen wij ons wel vereenigen. Althans bij EUSEBIUS, L. II. c. 23. p. 50, C. komt ἡ πρώτη τῶν ἀποστόλων διαδοχὴ zoo voor, dat er de leeftijd van de oudste leeraars na de Apostelen door kan verstaan worden.

(16) „ Ἐν ταῖς μάλιστα ἐπισημοτάταις παροικίαις." RUFINUS vertaalt het: *in celeberrimis locis;* en VALESIUS, in nota a. h. l., vat het op van de oudtijds aanzienlijke kerken van *Rome*, *Antiochië*, *Alexandrië* en *Jeruzalem*.

van hen, die in iedere eeuw mondeling of schriftelijk het woord van God hebben verkondigd. Daarenboven is zijn oogmerk te spreken van de onderscheidene dwaalleeraars, van de rampen het Joodsche volk overgekomen, van de vervolgingen door de Heidenen den Christenen aangedaan en van de Martelaars, die daaronder bezweken zijn. Hij verklaart hierin een' nog onbetreden' weg (*ἐρήμη καὶ ἀτριβῆς ὁδὸς*) te bewandelen, waarop geene voetstappen van voorgangers gedrukt staan. De verspreide berigten der oudheid zijn hem als zoo vele lichtende fakkels, die hem voor verdwalen moeten hoeden. Hetgeen hij nuttig acht voor zijn doel, zegt hij, als zoo vele bloemen van de velden der wijsheid te zullen plukken en tot één geheel te brengen. Het verdient opmerking, dat hij hier zoo bijzonder van schriftelijke oorkonden spreekt. De *διηγήσεις μερικαὶ*, de *παλαὶ συγγραφεῖς* geven duidelijk schriftelijke overlevering te kennen. Het belang dezer opmerking zal later blijken.

Uit deze opgave blijkt ons, dat wij bij EUSEBIUS niet zoo zeer één enkel bepaald oogmerk, hetwelk hij met zijn schrijven bereiken wilde, moeten onderstellen, als wel meer algemeen het doel om alles te omvatten, wat hij wetenswaardig uit vroegere tijden achtte. Aan zijne vlijt hebben wij het behoud van menig belangrijk stuk der oudheid te danken, en zonder zijne Kerkelijke

Ge-

Geschiedenis zouden de drie eerste eeuwen des Christendoms, nu reeds schemerachtig genoeg, grootendeels in volle duisternis liggen. Onder hetgeen hij meer bijzonder wilde opnemen, behoorde ook de melding van hen, die, of mondeling of schriftelijk, het Evangelie hadden gepredikt: en zou hij hier niet in de eerste plaats gedacht hebben aan de door Gods Geest geleide mannen, wier schriften voor alle volgende tijden tot rigtsnoer der kennis, des geloofs en der betrachting verstrekken?

§. 2.

Over eenige verspreide berigten omtrent geschriften des Nieuwen Testaments, bij EUSEBIUS *voorkomende in zijn Tweede Boek der Kerkelijke Geschiedenis.*

Op verschillende plaatsen maakt EUSEBIUS in zijne Kerkelijke Geschiedenis gewag van de Schriften des Nieuwen Verbonds, en wel bijzonder met aanhaling van getuigenissen van vroegere Kerkelijke Schrijvers, die over het een of ander geschrift van de Apostelen of van derzelver medearbeiders hebben gesproken. Wij achten het niet ongepast eene en andere plaats onder de aandacht te nemen. Derzelver gebruik voor de hoofdzaak zal dan te gemakkelijker vallen.

Zoo spreekt hij dan (17) van den oorsprong van het Evangelie van MARCUS als geschreven onder bijzonder toezigt van PETRUS, die van hem in zijnen eersten Brief (18) uitdrukkelijk gewag maakt. Over den oorsprong van dat Evangelie haalt hij de getuigenissen van CLEMENS *Alexandrinus* en van PAPIAS aan (19). Van LUCAS' tweede boek, de *Handelingen*, spreekt hij verder (20) als door dien Schrijver geëindigd kort na de komst van PAULUS te *Rome*, terwijl op diezelfde plaats eene opzettelijke melding van des Apostels Tweeden Brief aan TIMOTHEUS wordt gevonden, als geschreven kort voor deszelfs marteldood, en nadat hij ten tweeden male (volgens EUSEBIUS gevoelen) te *Rome* gevangen was geraakt. Nadat hij

(17) Lib. II. c. 15.

(18) 1 Petr. V: 13.

(19) Van CLEMENS deelt hij het berigt woordelijk mede, ontleend uit het Zesde Boek van deszelfs *Hypotyposes*, Lib. VI. c. 14: van PAPIAS spreekt hij L. III. c. 39. Dit laatste is eigenlijk het berigt van JOHANNES *Presbyter*, een' tijdgenoot der Apostelen, en allerbelangrijkst om de echtheid van MARCUS' Evangelie te bewijzen. Inderdaad komt hierop alles neder, wat latere Kerkvaders daaromtrent hebben medegedeeld. Vergel. MICHAËLIS, *Einleitung*, II. B. s. 911 ff., HUG, *Einleitung in die Schriften des N. T.*, II. Th. s. 66 ff.

(20) L. II. c. 22.

hij vervolgens (21) van den dood van JACOBUS, den broeder des Heeren, een breedvoerig verslag heeft gegeven, eindigt hij dit berigt aldus: „ Dit nu is hetgeen JACOBUS betreft, „ van wien de eerste der zoogenoemde Algemeene „ Zendbrieven (ἐπιστόλαι καθολικαὶ) gezegd „ wordt te zijn. Men moet echter weten, dat „ dezelve voor onecht wordt gehouden (ἰστέον δὲ „ ὡς νοθεύεται μέν); niet velen der Ouden toch „ maken van denzelven gewag, even zoo min „ als van den zoogenoemden Brief van JUDAS, „ die ook een van de dus geheeten Algemeene „ Zendbrieven is. Echter weten wij, dat deze „ met de overige in de meeste kerken openlijk „ gelezen worden (ὅμως δὲ ἴσμεν, καὶ ταύτας „ μετὰ τῶν λοιπῶν ἐν πλείσταις δεδημοσιευμένας „ ἐκκλησίαις)."

Wij willen omtrent deze plaats hier eenige aanmerkingen in het midden brengen, ten einde bij derzelver gebruik voor de hoofdplaats, die wij behandelen moeten, niet te zeer van den weg te worden afgeleid. Wij hebben de woorden ἐπιστόλαι καθολικαὶ vertaald: *Algemeene Zendbrieven*, om het gewone spraakgebruik te volgen. Liefst zouden wij het eene woord anders onvertaald laten en van *Katholieke Brieven* spreken, doch dit zou bij vele Lezers een verkeerd denkbeeld opwekken. Wanneer

(21) L. II. c. 23.

neer wij de plaatsen der Kerkvaders nagaan, waar het woord καθολικὸς voorkomt, op het zevental brieven toegepast; dan schijnen wij te moeten opmaken, dat zij niet zoo zeer eene vaste beteekenis van hetzelve voor den geest hebben gehad. Waar het woord voorkomt, daar vinden wij het, gelijk hier bij EUSEBIUS, als een' reeds aangenomen titel in gebruik (22). Men verklaart het nu eens van de algemeene bedoeling, aan meerdere Gemeenten te gelijk gerigt, zoodat het gelijkluidend wordt met ἐγκύκλιος (23). Dan weder neemt men het in tegenstelling van de verzameling van PAULUS brieven, als ware het die bundel, waarin de brieven van meerdere Apostelen, καθολοῦ καὶ συλληβδὴν, verzameld zijn (24). Anderen vonden weer

(22) Bij voorb. bij ORIGENES, *Comment.* in MATTH. T. III. p. 797, edit. DE LA RUE, *Comment.* in JOHANN. T. IV. p. 135. Van den brief van BARNABAS wordt deze naam gebruikt, *contra* CELSUM, L. I. in fin. Het kan dáár beteekenen *algemeen*, in den zin van *niet* aan ééne gemeente in het bijzonder gerigt; of ook *regtzinnig*, in tegenoverstelling van αἱρετικὸς, *kettersch.*

(23) OECUMENIUS, in *prol. in epist.* JACOBI, *Opp.* T. II. p. 439, edit. *Paris.* 1631, heeft dit gevoelen reeds. (De plaats van THEODORETUS, bij SCHLEUSSNER, *Lexic.* in voce καθολικὸς aangehaald, wordt niet in zijne werken gevonden). Dit gevoelen is meest aangenomen. Het heeft voor zich de namen van GROTIUS, WETSTEIN, MICHAËLIS en anderen.

(24) Vernuftig wordt dit voorgedragen door HUG, *Einleitung in die Schriften des N. T.*, II. B. s. 499 ff.

weer de reden dier benoeming daarin, dat men deze brieven in de gemeenten der *algemeene*, dat is regtzinnige, kerk gebruikt heeft, om ze voor te lezen, zoodat het woord bijna gelijkluidend werd met *ὁμολογουμένα*, algemeen voor Apostolisch erkende Schriften. Men zou dit uit de woorden van EUSEBIUS (25) kunnen afleiden, waar hij zegt: „PETRUS eerste brief wordt algemeen aangenomen, maar de zoogenoemde *πράξεις*, *εὐαγγέλιον*, *κήρυγμα* en *ἀποκάλυψις οὐδ' ὅλως ἐν καθολικοῖς ἴσμεν παραδεδομένα*;" doch hoe kan hij *ἐπιστόλαι καθολικαὶ* in den zin van algemeen aangenomen opvatten, daar hij zelf uitdrukkelijk den Brief van JACOBUS, dien hij hier den eersten der *ἐπιστόλαι καθολικαὶ* noemt, elders onder de *ἀντιλεγομένα* rangschikt, en hier van denzelven zegt: *νοθεύεται*? Bij EUSEBIUS had zeker *καθολικὸς* de beteekenis van *algemeen gebruikt bij de heerschende kerk* niet (26). Wij willen hiermede echter niet ontkennen, dat later het woord *καθολικός* in dien zin werd opgevat, zoodat het gelijkluidend werd met *canonicus* (27).

EU-

(25) L. III. c. 3.

(26) Men vergelijke L. VI. c. 14, initio.

(27) Met dien naam noemt CASSIODORUS, *Institut. Divin. liter.* c. 8, de zeven Algemeene Zendbrieven. Dit laatste gevoelen hebben NOESSELT, *Opusc.* fasc. II. p. 303 sqq. en EICHHORN, *Einleitung ins N. T.* III. Th. s. 556 verdedigd. Men zie over dit alles de breedvoeri-

EUSEBIUS nu zegt van den Brief van JACOBUS: νοθεύεται. Wij hebben dit vertaald: „wordt „voor onecht gehouden." Wij ontkennen niet, dat het zeer wel zou kunnen overgezet worden: „*is onecht*" (28); doch dat dit *hier* de bedoeling

rige opgave der onderscheidene gevoelens en der bewijzen voor ieder bijgebragt bij POTT, in *Proll. in Epistt. Cathol.* T. I. p. 1—28, edit. 3ª. en vergelijke SUICERUS in voce καθολικὸς en ἐγκύκλιος.

(28) Dus wil VOGEL, in *Comment. de Canone Eusebiano*, P. II. p. 5. nª. 12, het verklaren. Doch zijne bewijzen daarvoor bijgebragt komen ons, met LÜCKE, *Ueber den neutestamentlichen Kanon des* EUSEBIUS *von Cäsarea*, s. 68, weinig voldingend voor. VALESIUS (in nota ad h. l. EUSEB.) verklaart zich ook voor ons gevoelen, en dus tegen hetgeen hij in zijne vertaling, volgens RUFINUS, CHRISTOPHORSON enz., had uitgedrukt. Gaarne stemmen wij dus toe, wat HUG, a. a. O. I. Th. s. 133, Anm., beweert: dat νοθεύεται zooveel beteekent als νόθον νομίζεται. Duidelijk toch blijkt uit de, door hem aangehaalde, plaatsen van EUSTATHIUS, in *Odyss.* ψ, p. 1948, *edit. Rom.* en het aangehaalde *Scholion* bij MATTHAEI, dat νοθεύω beteekent *spurium habeo.* PHAVORINUS echter verklaart het door κιβδηλεύω (adultero, corrumpo), onecht maken. Doch wij geven hem daarom nog niet toe, dat het zooveel zou verschillen van νόθον ἐστὶν, als hij voorgeeft: want EUSEBIUS geeft niet zoozeer zijne beslissing op, als wel het oordeel der Christelijke leeraars in het algemeen. Wij stemmen HUG gaarne toe, dat νοθεύεται bijna hetzelfde is als ἀντιλέγεται; doch juist daarom zouden wij er een ander besluit uit afleiden.

ling van onzen Schrijver zou geweest zijn, geven wij geenszins toe. Om niet te zeggen, dat zulk beslissend spreken niet in den geest des Schrijvers ligt, zoo is het bewijs, dat hij er voor bijbrengt, dat velen der Ouden daarvan geen gewag maken, niet zoozeer om de onechtheid ontwijfelbaar te maken, als wel om het vermoeden daartoe te geven. En het bijgevoegde ὅμως δὲ — ἐκκλησίαις vordert in ons oog dringend, dat men *νοθεύεται* niet verder uitstrekke dan tot het *voor onecht houden*. Dit bijvoegsel doet ons reeds hier den hoofdgrond kennen, waarop EUSEBIUS het gezag van eenig geschrift bouwen zal: namelijk het veel gebruik maken daarvan bij de voorlezing in de kerken. Zulks deed echter bij hem nog niet alles af. Er was meer noodig om in den rang der kanonieke schriften te worden opgenomen, gelijk wij vervolgens zien zullen. Wij vinden hier tweederlei soort van bewijzen bijgegebragt, waaruit hij de opneming of verwerping van eenig geschrift beoordeelt. De eene bestaat in de melding daaromtrent, of het verzwijgen der andere Kerkleeraars in hunne schriften; de andere in het al of niet gebruik maken ter voorlezing daarvan in de Gemeenten. Indien men wilde, zou men het eerste eene schriftelijke, het andere eene mondelinge overlevering kunnen heeten; schoon beiden dikwijls zoodanig vereenigd zijn, dat zij, als het ware, ineenvloeijen.

§. 3.

§. 3.

Berigt van EUSEBIUS *omtrent de Schriften des Nieuwen Testaments, Boek III. Hoofdst.* 3.

Allerbelangrijkst voor ons onderwerp is wat EUSEBIUS ons later in zijne Kerkelijke Geschiedenis omtrent eenige Schriften des Nieuwen Testaments en eenige bestredene Kanonieke Schriften mededeelt (29). Dus schrijft hij:

„Van PETRUS nu wordt *één* brief, die de „Eerste genoemd wordt, algemeen aangenomen „(*ἀνωμολόγηται*). Van dezen nu hebben de „oudsten der kerk van vroegeren tijd (*οἱ πάλαι* „*πρεσβύτεροι*) als van een onbetwijfeld echt ge„schrift (*ὡς ἀναμφιλέκτῳ*) in hunne Schriften „gebruik gemaakt. Maar de Tweede, die op „zijnen naam gaat, (*τὴν δὲ φερομένην αὐτοῦ δευ*„*τέραν*) hebben wij bij overlevering vernomen, „dat niet tot de Schriften des Nieuwen Verbonds „behoort (*οὐκ ἐνδιάθηκον μὲν εἶναι παρειλήφα*„*μεν*): daar dezelve echter aan velen nuttig toe„scheen, is hij met de andere Schriften vlijtig „gebruikt geworden." Wij zien hieruit, dat algemeen aangenomene (*ἀνωμολογουμένος*) en opgenomene in den bundel des Nieuwen Testaments

(*ἐν-*

(29) L. III. c. 3.

(ἐνδιάθηκος) gelijkluidend zijn, en dat anderen, wier echtheid betwijfeld wordt (ἀμφιλέκτος), echter wegens het nut, dat uit den inhoud te trekken was, door velen den overigen Heiligen Schriften als aan de zijde gesteld worden. Verder zien wij, dat EUSEBIUS hier het gezag van anderen volgt. Het gebruik, door de oude Schrijvers van eenig geschrift gemaakt, doet hem hetzelve aannemen, evenzeer als het gemis van dit kenmerk hem tot een tegenovergesteld oordeel brengt. Zijne uitdrukking παρειλήφαμεν in verband met het voorgaande, zal wel niet alleen eene mondelinge, maar veeleer schriftelijke overlevering beteekenen. Dit laatste blijkt uit het vervolg:

„ Maar de *Handelingen* (πράξεις), die zijnen „(PETRUS) naam dragen en het naar hem genoemde *Evangelie*, zijne dus geheeten *Prediking* (κήρυγμα) en zijne zoogenoemde *Openbaring* (ἀποκαλύψις) weten wij, dat in het „geheel niet onder de algemeen erkende schriften „zijn overgeleverd (ἐν καθολικοῖς παραδεδομένα), „omdat, noch iemand der Ouden, noch eenig „kerkelijk Schrijver van onzen tijd getuigenissen „uit dezelve gebruikt," namelijk, tot bevestiging van eenig leerstuk des Christendoms. Wil men EUSEBIUS geene tegenspraak met zich zelven te last leggen, dan moet men het in dien zin nemen: immers later zegt hij zelf, dat sommigen de *Openbaring* van PETRUS in achting houden en

en dat CLEMENS die met andere Schriften des Nieuwen Testaments aanhaalt (30). Van het *κήρυγμα τοῦ Πέτρου* maakt ORIGENES gewag (31). Men zou uit deze voorstelling nog een' bewijs kunnen afleiden voor het gevoelen van hen, die een onderscheid tusschen de *ἀντιλεγομένα* en de *νόθα* maken. Het is toch, als of EUSEBIUS hier drie klassen maakt, stellende in de eerste de onbetwijfeld echte, in de tweede de betwijfelde (den tweeden Brief van PETRUS), in de derde de volstrekt onechte Schriften (de *πράξεις*, *εὐαγγέλιον*, enz.) Naar ons gevoelen echter had de *Openbaring* van PETRUS in gelijken rang met den Tweeden Brief van PETRUS moeten geplaatst worden. Dat zij hier eene plaats heeft gekregen onder de ketterschriften, is wel eene zekere onnaauwkeurigheid, doch ligter te verschoonen, als men bedenkt, dat dit geschrift niet onder de veelgeachte behoorde, en dat de melding van PETRUS Eersten Brief onwillekeurig aanleiding gaf, om van den Tweeden terstond daarop te spreken. Wij zouden dus liever het gezegde op deze plaats nader wijzigen uit hetgeen Boek III. hoofdst. 25, voorkomt, dan dit laatste, naar eene onzeker gestelde rangschikking in deze onderhavige plaats, nog duister-

(30) L. VI. c. 14.

(31) *Comment. in* JOH. t. XIV. p. 211 E, edit. HUET.

terder te maken (32). Over die Schriften, onder den naam van PETRUS verdicht, zullen wij later gelegenheid hebben een woord te spreken. Wij gaan voort met de mededeeling van hetgeen te dezer plaats voorkomt:

„Maar bij het vervolg der geschiedenis zal ik „naauwkeurig, benevens de opvolgingen [der „voornaamste leeraars], aanwijzen (33), welken „der kerkelijke Schrijvers van alle tijden zulke „getuigenissen van tegengesprokene Schriften ge„bruikt hebben (34), en wat zij gezegd hebben „van de Verbondsschriften en algemeen aangeno„mene (*τῶν ἐνδιάθηκων καὶ ὁμολογουμένων γρα„φῶν*), en wat van zulke, die niet zoodanig zijn. „Maar de naar PETRUS genoemde Schriften zijn „deze, [die ik daar heb opgeteld], waaronder „ik

(32) Hier moge gelden wat FLATT, *über den Canon des Eusebius*, in zijn *Magazin für Christl. Dogm. und Moral*, 7 St. s. 234, *Anm.*, bijbrengt, dat, schoon *ἀντιλεγομένα* en *νόθα* éene klasse uitmaken, daarom nog niet gezegd wordt, dat alle Schriften éene en dezelfde waarde hebben.

(33) » Π*ροὔργου ποιήσομαι — ὑποσημήνασθαι*" welligt beter vertaald: » zal ik het der moeite waardig achten » om aan te teekenen." In dien zin komt het zeldzaam woord *προὔργου* voor bij ARRIANUS, *de exped.* ALEX. L. V. c. 25. §. 7: *οὐδὲν ἔτι προὔργου λέγειν μοί ἐστὶν.*

(34) Onder *ὁποίαις* zouden wij het liefst uit het voorgaande *μαρτυρίαις* in gedachte invullen.

„ik slechts éénen brief voor echt (γνησίαν) en „van de oudsten der Kerk van vroegeren tijd als „algemeen aangenomen heb leeren kennen." In deze woorden schijnt hij van twee hoofdsoorten te spreken: van ἐνδιάθηκαι καὶ ὁμολογουμέναι γραφαὶ, die hij verder γνησιαὶ (*echt*) noemt, en van zulke, die het niet zijn (αἱ μὴ τοιαυταὶ), en onder deze laatste klasse moet de Tweede Brief van PETRUS worden gerangschikt.

Hij gaat nu over om te spreken over de Brieven van PAULUS en verklaart daaromtrent het volgende: „Van PAULUS nu zijn dertien brieven „bekend en ongetwijfeld echt (πρόδηλοι καὶ σα„φεῖς). Men moet echter weten, dat sommigen „den *Brief aan de Hebreën* verwerpen, zeggen„de, dat dezelve door de Romeinsche Kerk (35) „als niet van PAULUS zijnde, wordt tegenge„sproken. Wat er nu daaromtrent door vroe„gere Schrijvers gezegd is, zal ik op zijn' tijd „aanteekenen. Ik heb ook vernomen, dat zijne „dus-

(35) RUFINUS vertaalt: » Scio tamen apud Latinos » de ea, quae ad Hebraeos inscribitur, haberi dubitatio» nem." Men bespeurt in deze vrije vertaling den invloed van 's mans eeuw. Het meer stellige: *niet van* PAULUS, wordt in het *haberi dubitationem* verzacht. Dat ἡ τῶν Ῥωμαίων ἐκκλησία meer algemeen de Latijnsche Kerk zou zijn, is niet vreemd aan het spraakgebruik van EUSEBIUS (cf. L. II. c. 25. p. 53 C.), doch naar ons inzien op onze plaats minder noodzakelijk.

„ dusgenoemde *Handelingen* niet onder de onbe-
„ twijfelde Schriften behooren (ἐν ἀναμφιλέκ-
„ τοις)." Zijne belofte om iets naders van den *Brief aan de Hebreën* te zeggen heeft hij later vervuld, waar hij het gevoelen van CLEMENS *Alexandrinus* en van CAIUS opgeeft, van welke de eerste den brief aan PAULUS toeschrijft, de laatste dit ontkent (36). Over de wijze, waarop deze uitspraken met die omtrent PAULUS Brieven in den kanon zelven te vereenigen zijn, zullen wij later spreken.

„ Daar nu," dus gaat hij voort in zijn verslag, „ deze Apostel, onder de groetenissen, op het „ einde van den *Brief aan de Romeinen* (37), „ onder anderen ook van HERMAS gewag maakt, „ van wien men zegt, dat het *Boek van den* „ *Herder* is (τὸ τοῦ ποιμένος βιβλίον); zoo moet „ men weten, dat hetzelve van sommigen wordt „ tegengesproken [bestreden], waarom men (38) „ het niet onder de algemeen aangenomene (ὁμο- „ λογουμένα) kan rangschikken: doch door an- „ deren wordt het hoogstnoodzakelijk geoordeeld, „ vooral voor hen, die in de eerste beginselen „ on-

(36) L. VI. c. 14 et 20.

(37) *Rom.* XVI: 14, ibiq. GROTIUS in annot.

(38) Δι' οὓς, eigenlijk *om welken:* die bestrijders namelijk van het boek van HERMAS.

„ onderwijs behoeven (39). Vandaar nu weten „ wij

(39) Στοιχείωσις εἰσαγωγικὴ is het eerste onderrigt, dat den weg baant tot hoogere onderwijzingen. Στοιχείωσις is afgeleid van στοιχεῖον (elementum). Het meervoud στοιχεῖα kennen wij uit het spraakgebruik van den *Brief aan de Hebreën* (V:12), in den zin van eerste beginselen der Christelijke leer. Bij PAULUS, *Gal.* IV: 3, *Coloss.* II: 8, 20 beteekent het woord de voorbereidende godsdienstbedeeling van Israël. Vandaar bij de kerkelijke Schrijvers στοιχείωσις, volgens HESYCHIUS, ἡ πρώτη μαθήσις. Meermalen komt het voor, vooral bij de Alexandrijnsche leeraars (vidd. loca ap. SUICER. in *Thes.* voce στοιχείωσις). Dus bij ORIGENES *Philoc.* c. 3: ὡς τὰ κβ' στοιχεῖα (de twee en twintig letters van het Hebreeuwsche alphabeth) εἰσαγωγὴ δοκεῖ εἶναι εἰς τὴν σοφίαν καὶ τὰ θεῖα διδάγματα, τοῖς χαρακτῆρσι τούτοις ἐντυπούμενα τοῖς ἀνθρώποις· οὕτω στοιχείωσις ἐστὶν εἰς τὴν σοφίαν τοῦ θεοῦ καὶ εἰσαγωγὴ εἰς τὴν γνῶσιν τῶν ὄντων τὰ κβ' θεόπνευστα βιβλία. (Men telde twee en twintig boeken in het O. T., naar het getal der letters. Men vergelijke de merkwaardige plaats van ORIGENES, bij EUSEBIUS, L. VI. c. 25, bewaard. De Talmud voegde er nog twee Jods bij, om vier en twintig boeken te hebben. Zie EICHHORN, *Inleid. in het O. T.* I. D. §. 53 — 56). Εἰςαγωγὴ, waarvan het Adject. εἰσαγωγικὸς, beteekent *eene handleiding tot de kennis der eerste beginselen des Christendoms.* Vandaar heeten de *Catechumenen* of zij, die het eerste onderwijs ontvangen, εἰσαγόμενοι of εἰσαγωγικοὶ, in tegenoverstelling van de τελείοι, *volmaakten, ingewijden in de hoogste kennis.* Vid. SUICER. in voce εἰσάγω etc.

„wij ook, dat het in kerken openlijk gebruikt
„wordt (ἐν ἐκκλησίαις δεδημοσιευμένον), en ik
„heb opgemerkt, dat het van de oudste Schrij-
„vers gebruikt wordt."

Wij zien uit deze voorstelling van de gevoelens omtrent den *Herder* van HERMAS, dat dit geschrift bij EUSEBIUS op eene bijzondere onderscheiding aanspraak maakt. Indien men onbevooroordeeld leest, ziet men, hoe hij bijna op dezelfde wijze daarover spreekt als over den Tweeden Brief van PETRUS. Van dezen zegt hij: *πολλοῖς χρήσιμος φανεῖσα μετὰ τῶν ἄλλων ἐσπουδάσθη γραφῶν*; van den zoogenoemden Herder van HERMAS: *ἐν ἐκκλησίαις ἴσμεν αὐτὸ δεδημοσιευμένον*. Men kan omtrent de uitdrukking *ἐν ἐκκλησίαις* zonder artikel of eenige nadere bepaling vragen, of het wil zeggen, in *enkele*, *weinige* kerken, dan of het beteekent in *vele* (40). Ware het eerste de meening van EUSEBIUS geweest,

(40) SCHMIDT, in HENKE's *Magazin*, V. B. 3. St. s. 461, wil het opgevat hebben van *eenige* kerken; dus *enkele* slechts, om daardoor de tegenspraak van WEBER te ontgaan, of EUSEBIUS, indien men hier aan *vele* denkt, den *Pastor* dan niet onder de *ἀντιλεγόμενα* had moeten schikken. Naar de verklaring, die wij van deze laatste plaats zullen voordragen, wordt dit bezwaar van WEBER op eene andere wijze opgelost. Verg. intusschen FLATT, a. a. O. s. 236 en LÜCKE, a. a. O. s. 18 en 19.

weest, hij zou dan naar ons gevoelen niet hebben nagelaten er dit uitdrukkelijk bij te voegen. De tegenspraak, die dit boek van HERMAS onderging, noemt hij vroeger *die van sommigen.* De ἕτεροι nu, die hier tegen overstaan en die het tot onderwijs van eerstbeginnende Christenen gebruikten, kunnen niet wel zulk een klein aantal hebben uitgemaakt.

EUSEBIUS eindigt dit verslag: „Dit nu zij „gezegd tot aanwijzing der ontegenzeggelijk ech„te Schriften (ἀναντίῤῥητα) en der zoodanige, „die niet bij allen voor Goddelijk worden ge„houden (μὴ παρὰ πᾶσιν ὁμολογουμένα θεῖα „γράμματα)." Hier vinden wij eene nadere bepaling van ὁμολογουμένα: het zijn zulke, die als θεῖα (goddelijk) erkend worden. Een geschrift kon ὁμολογουμένον zijn en daarom nog niet θεῖον: dat is, het kon voor een echt geschrift worden gehouden en daarom nog niet in den rij der Goddelijke Schriften zijn opgenomen. Wij mogen dus uit deze woorden eenig nader licht verwachten ter nadere voorstelling van de denkbeelden, die men aan de woorden ὁμολογουμένον en dergelijke moet hechten. 'Αναντίῤῥητον = ὁμολογουμένον = θεῖον staat tegenover aan μὴ ὁμολογουμένον θεῖον παρὰ πᾶσιν = ἀντιλεγομένον = μὴ τοιοῦτον. De uitdrukking ἀναντίῤῥητον bezigt EUSEBIUS ook (41) van de Schriften des Ouden Ver-

(41) L. III. c. 10, in fine.

Verbonds, wanneer hij het berigt van JOSEPHUS, in zijn eerste Boek tegen APION, daaromtrent zal opgeven. Hij zegt, dat deze Joodsche Geschiedschrijver het getal der boeken, waaruit het Oude Testament bestaat, bij de Hebreën als uit de overlevering ontegenzeggelijk aangenomen, opgeeft (42).

§. 4.

Over het berigt van EUSEBIUS, *dat zijnen Kanon onmiddellijk voorafgaat.*

Nadat onze Schrijver verder onderscheidene bijzonderheden der Christelijke Kerkgeschiedenis, betreffende de eerste opvolgers der Apostelen in het bestuur der voornaamste kerken en de lotgevallen der Kerk, gedurende het tijdperk van VESPASIANUS tot TRAJANUS, verzameld, en ten laatste meer bijzonder over den langstlevende der Apostelen, JOHANNES, gesproken had, neemt hij uit dit laatste aanleiding, om over de Schriften dezes Apostels te spreken, en voegt daar verder het een en ander omtrent de drie eerste Evangeliën bij (43). Het draagt het opschrift: *περὶ τῆς*

(42) Τὸν ἀριθμὸν τῆς λεγομένης παλαιᾶς τῶν ἐνδιαθήκων γραφῶν. Over den kanon van JOSEPHUS zie EICHHORN, t. a. p. §. 38—49.

(43) L. III. c. 24.

τῆς τάξεως τῶν εὐαγγελίων, over de orde of rangschikking der Evangeliën. „Zijn voornemen is „om over de onbetwist echte schriften van JO„HANNES te spreken (τὰς ἀναντιρρήτους γρα„φὰς). Zijn Evangelie, aan allen bekend, moet „als echt worden aangenomen (ἀνομολογείσθω). „Dat het nu met reden door de Ouden in de „vierde plaats bij de volgorde der Evangeliën „geplaatst is, gaat hij verder aanwijzen. De „hoofdoorzaak was deze, dat JOHANNES het „laatst van allen geschreven had. De Apostelen „en hunne medearbeiders schreven weinig, zelfs „van een' man als PAULUS, die met de open„baring van diepe verborgenheden was begiftigd, „hebben wij slechts eenige brieven. Slechts twee „van JEZUS' Apostelen, MATTHEUS en JO„HANNES, beschreven de gedenkwaardigheden „van het leven des Heeren, en dan nog, zoo „als men zegt (κατέχει λόγος), als tot schrij„ven gedwongen. MATTHEUS toch, die eerst „den Hebreën het Evangelie had gepredikt en nu „naar andere volken zou gaan, schreef in zijne „moedertaal (πατρίῳ γλώττῃ) zijn Evangelie, „om daardoor het gemis zijner tegenwoordigheid „te vergoeden (44). Nadat MARCUS en LU-

„CAS

(44) Hier neemt EUSEBIUS zelf aan, wat hij elders (L. III. c. 39) met de woorden van PAPIAS berigt, dat MATTHAEUS oorspronkelijk in het Hebreeuwsch van

dien

„CAS hunne Evangeliën hadden uitgegeven, be-
„gaf JOHANNES zich om de volgende reden tot
het

dien tijd, dat is in het Syro-Chaldeeuwsch, zijn Evangelie heeft geschreven. Hieromtrent zijn de getuigenissen der oudheid (PANTAENUS, bij EUSEB. L. V. c. 10, IRENAEUS *adv. Haeres.* L. III. c. 1, ORIGENES, bij EUSEB. L. VI. c. 25, EPIPHANIUS *Haeres.* XXIX. 9, XXX. 3, LI. 5, vooral HIERONYMUS, *prol. in* MATTH. *Opp.* T. IV. p. 3, edit. MARTIANAY, en elders) zoo eenparig, dat wij niet begrijpen kunnen, hoe men langer aan deze stem der Christelijke oudheid haar gewigt kan ontzeggen. Overtuigend handelt hierover OLSHAUSEN in zijn uitmuntend geschrift: *die Echtheit der 4 canonische Evangelien aus der Geschichte der zwey ersten Jahrhunderte erwiesen*, Konigsb. 1823. s. 19 ff. Vroeger reeds was dit het gevoelen van MICHAËLIS, *Einleitung in die Schriften des N. B.* §. 127 — 132. II. Th. s. 808 ff. 3e Ausg. in 4°. HUG daarentegen verzet zich met alle scherpzinnigheid tegen dit gevoelen; zie zijne *Einleit.* II. Th. s. 16 ff. Wie hem in dit gevoelen voorgingen, zegt ons KÜNÖL, *Comment. in* MATTH. *Proll.* p. 19 in nota, edit. 3, gelijk hij aldaar op p. 18 de namen der geleerden opgeeft, die aan een Hebreeuwsch oorspronkelijk denken. Onlangs heeft op nieuw dit laatste gevoelen verdedigd F. L. SIEFFERT, *über den Ursprung des ersten kanonischen Evangeliums, eine kritische Abhandlung*, Koningsb. und Bonn 1832. Een kort verslag van dit werkje bevat het *Allgem. Repertorium für die Theologische Literatur und Kirchliche Statistik* van G. F. H, REINWALD, Berlin 1833. I. B. s. 161 ff. [Aan dit gevoelen van SEIFFERT sluit zich aan het later uitgekomen werk van MATTH. SCHNEC-

„ het schrijven van zijn Evangelie. Toen de drie „ eerste Evangeliën algemeen bekend en hem on„ der het oog gekomen waren, keurde hij dezelve „ goed, doch oordeelde, dat er nog aan ontbrak, „ wat in het begin der prediking van CHRISTUS „ was voorgevallen." Dit zoekt EUSEBIUS verder aan te wijzen uit de drie eerste Evangelisten, hoe zij hunne verhalen eerst daar begonnen zijn, toen JOHANNES *de Dooper* in de gevangenis was geworpen, en dat zij dus alleen vermelden, wat er in het laatste jaar van des Heilands leven is voorgevallen, zoodat door het vierde Evangelie deze gaping is aangevuld. Een gevoe-

KENBURGER (thans Hoogleeraar te Bonn), *Ueber den Ursprung des ersten Kanonischen Evangeliums. Ein kritischer Versuch*, Stuttg. 1834. Beiden nemen eenen Hebreeuwschen oorsprong aan. Volgens de vooronderstelling des laatstgemelden bestond er eerst eene Hebreeuwsche verzameling van gezegden des Heeren van MATTHAEUS hand, die den grondslag vormde van het *Euangelie der Hebreën*; hieruit, met aanwending van MARCUS en LUCAS, zou het Grieksche Evangelie, naar MATTHAEUS genaamd, oorspronkelijk zijn. Men zie SCHNECKENBURGER, s. 105 ff. Hij heeft eenen bestrijder gevonden in Prof. PAULUS, die de getuigenissen der kerkelijke oudheid omtrent eenen Hebreeuwschen Matthaeus zoekt omverre te werpen en het Grieksche Evangelie als het oorspronkelijke verklaart. Zie zijne recensie van SCHNECKENBURGERS werk in het *Theol Literaturblat zur Alg. Kz.* 1834. n°. 61—63. s 493 ff. s. 499 f.]

voelen, dat inderdaad der scherpzinnigheid van EUSEBIUS weinig eer aandoet! Indien men toch aan JOHANNES, als doel van zijn schrijven, wil toekennen, het oogmerk om de andere Evangelieverhalen aan te vullen, dan zou het gevoelen van CLEMENS *Alexandrinus*, door EUSEBIUS zelven bijgebragt (45), eerder in aanmerking kunnen komen, dat namelijk JOHANNES, ziende, dat de drie overigen meer den voortreffelijken menschenzoon in CHRISTUS hadden voorgesteld, Hem meer in zijne hoogere natuur heeft willen schetsen (46). Doch het onderzoek hiervan zou ons te verre afleiden.

Nadat EUSEBIUS nog met een woord van MAR-

(45) L. VI. c. 14.

(46) Men vergelijke over deze vooronderstelde bedoeling van JOHANNES Evangelie KÜNÖL, in *proll. ad Evang.* JOH. p. 57—59, LÜCKE, *Comment zum Evang.* JOH. I. Th. s. 160 ff., THOLÜCK, *Comment. zum Evang.* JOH. 4e Aufl. 1833. s. 13 ff. Op deze laatste plaats wordt EUSEBIUS aangehaald, even als of hij hetzelfde als CLEMENS *Alexandr.* omtrent het oogmerk van JOHANNES schrijven onderstelde; doch minder naauwkeurig, gelijk uit de vergelijking van beide plaatsen blijkt. Belangrijk over het doel van JOHANNES Evangelie, als bestrijdende den geest eens Joodschen Christendoms, dat zich door eene theosophische en zedeverwoestende strekking onderscheidde, is LOBEG. LANGE, *die Judenchristen, Ebioniten und Nicolaiten des Apostol. Zeit*, s. 124 ff.

MARCUS, met verwijzing op vroeger gezegde, had gesproken, en van LUCAS gezegd, hoe hij uit zijn' omgang met PAULUS en de overige Apostelen zijne berigten had verzameld, noemt hij de andere geschriften van JOHANNES aldus op: „Van de schriften van JOHANNES wordt, „behalve zijn Evangelie, ook de Eerste der Brie„ven bij de thans levenden, zoowel als bij de „Ouden, voor echt gehouden (ἀναμφίλεκτος „ὁμολόγηται). Maar de twee overige [brieven] „worden betwijfeld (ἀντιλέγονται). Over de „Openbaring wordt nu nog bij het meerendeel „voor en tegen gestreden; maar hierover zal, „volgens de getuigenis der Ouden, ter zijner tijd „geoordeeld worden." Deze belofte heeft hij vervuld, wanneer hij bij gelegenheid getuigenissen omtrent de Openbaring aanhaalt van THEOPHILUS *Antiochenus* (47), van APOLLONIUS (48), van ORIGENES (49) en vooral waar hij van de scheuring van NEPOS spreekt (50).

Wij zijn thans tot het hoofdontwerp onzer onderzoekingen gekomen: de bekende, veelbehandelde en aan vele moeijelijkheden onderhevige plaats, waarin EUSEBIUS ons een berigt omtrent het kanoniek gezag van de Schriften des Nieu-

(47) L. IV. c. 24.
(48) L. V. c. 18.
(49) L. VI. c. 25
(50) L. VII. c. 24 et 25.

Nieuwen Verbonds mededeelt. De voorafgaande ontwikkeling zijner vroegere verklaringen omtrent de Schriften des Nieuwen Testaments zal ons op de hoogte gebragt hebben, om het verband, waarin dit berigt tot het geheele werk staat, beter te kunnen overzien. Gelijk nu bij alle onderzoekingen omtrent het gezegde eens Schrijvers, eene grammatikale uitlegging den grondslag moet uitmaken, zoo gelooven wij het best aan het doel der uitgeschrevene vraag te zullen beantwoorden en den veiligsten weg te betreden, indien wij daarmede een' aanvang maken. Voor alle dingen toch moet men eerst weten, *wat* de Schrijver gezegd heeft, om daarna te kunnen aanwijzen, of hij naar waarheid, dan niet, heeft geschreven (51). Over het algemeen heeft men zich niet onbevooroordeeld genoeg tot het onderzoek van EUSEBIUS berigt begeven. Menigeen bragt zijne eigene begrippen van kanon over in de verklaring van hetzelve, verwarde dus het gezigtspunt en dwong den ouden Schrijver iets te zeggen, waaraan hij nooit had gedacht. Een ander, die slechts oppervlakkig las, werd door het vinden van wezenlijke of gewaande zwarigheden zoodanig afgeschrikt, dat hij alle hoop opgaf, om eenigen rede-

(51) Onwillekeurig komt ons het gezegde van WYTTENBACH hier voor den geest in zijne *Annot. ad selecta princip. histor.* p. 337 sqq.

delijken zin in des Schrijvers woorden te vinden. Een derde begon met de beantwoording van vragen, die hij eerst bij het einde zich had moeten voorleggen, zonder zich eerst bedaard tot de letterlijke verklaring gezet te hebben. Mogten wij toch uit afdwalingen en overijlingen van vroegeren wijsheid geleerd hebben en niet op andere doolwegen vervallen! Wij willen het beproeven: wij nemen EUSEBIUS voor ons, en verzoeken onze lezers, ons eerst te volgen in de grammatikale uitlegging van deszelfs berigt; daarna willen wij ons de wezenlijke en gewaande bezwaren, waaraan het onderhevig is, benevens eenige proeven ter wegneming daarvan, herinneren; verder ons gevoelen omtrent de rangschikking, die de Schrijver hier zal gevolgd zijn, en derzelver kenmerken voordragen; en eindelijk eenige bijzonderheden omtrent sommige der Schriften, die hij optelt, nader ontwikkelen.

§. 5.

Grammatikale uitlegging van het berigt van EUSEBIUS, *Boek III, hoofdst.* 25.

Het opschrift boven het 25ste hoofdstuk van het Derde Boek luidt: *περὶ τῶν ὁμολογουμένων θείων γραφῶν καὶ τῶν μὴ τοιούτων.* De opschriften boven ieder hoofdstuk zijn hoogstwaarschijnlijk

lijk van de hand van EUSEBIUS zelven. RUFINUS vondt ze reeds in het exemplaar, dat hij van de Kerkelijke Geschiedenis van EUSEBIUS gebruikte (52). Eene latere hand zou waarschijnlijk niet in de eerste persoon hebben geschreven, gelijk dit plaats vindt boven het laatste hoofdstuk van het Zevende Boek, of zoo als aan het einde van de inhoudsopgave van het Tweede Boek wordt gevonden: „dit boek is door *ons* zamen„gesteld uit de berigten van TERTULLIANUS, „JOSEPHUS en PHILO."

Het opschrift nu boven dit hoofdstuk heeft veel overeenkomst met uitdrukkingen, door EUSEBIUS in het voorgaande derde hoofdstuk gebruikt. Daar heeft hij, gelijk wij gezien hebben, gesproken over *ἐνδιάθηκοι καὶ ὁμολογουμέναι γραφαὶ* en van *αἱ μὴ τοιαῦται*, en later van *ἀναντιῤῥήτα* en van *τὰ μὴ παρὰ πᾶσιν ὁμολογουμένα θεία γράμματα*. Onder *τῶν μὴ τοιούτων* kan men wel niets anders verstaan, dan het voorafgaande *ὁμολογουμένων θείων*; zoodat het zeggen wil: „over de algemeen erkende Goddelijke „Schriften en over zulke, die het niet zijn." Uit dit opschrift nu een besluit omtrent de rangschik-

(52) VALESIUS in nota *ad indicem capit.* L. I. p. 3, zegt, dat hij dit gezien heeft in de afschriften van RUFINUS, waarvan hij er een bezat, naar zijn oordeel, 700 jaren oud.

schikking, die EUSEBIUS verder volgt, te willen afleiden, komt ons wat onzeker voor. Indien men dit wilde doen, zou men hier aan twee klassen kunnen denken: tot de eerste zouden de algemeen voor Goddelijk erkende Schriften kunnen gebragt worden; tot de tweede alle, aan wier echtheid meer of minder werd getwijfeld, of die als geheel onecht werden verworpen (53). Doch laat ons den inhoud van het hoofdstuk zelve beschouwen.

Εὔλογον δ' ἐνταῦθα γενομένους, ἀνακεφαλαιώσασθαι τὰς δηλωθείσας τῆς καινῆς διαθήκης γραφάς. Twee woorden verdienen hier onze bijzondere aandacht. Het eerste is *ἀνακεφαλαιώσασθαι.* Het beteekent eigenlijk, naar den aard der zamenstelling: „*tot eene hoofdsom brengen, in een* „*kort begrip bevatten.*" In dien zin wordt het in het Nieuwe Testament gebruikt (54). Vandaar is *ἀνακεφαλαίωσις* bij de Grieken eene zamentrekking van het gezegde op het einde eener rede (55). Het

(53) Vergel. LÜCKE, *über den Kanon von* EUSEB. s. 5 u. 6.

(54) *Rom.* XIII: 9. Zie verder SCHLEUSSNER, *lexic.* in voce *ἀνακεφαλαιόω.*

(55) CHRYSOSTOMUS, *Homil.* I. in *Epist. ad Ephes.*, verklaart het dus: » Bij ons is men gewoon *ἀνακεφα-* » *λαίωσις* te zeggen in den zin van, hetgeen uitvoerig » gezegd is, in weinige woorden zamen te trekken, en » alles, wat met vele woorden is uitgedrukt, in een » kort

Het wordt echter ook gebruikt in den zin van zamen te brengen hetgeen verspreid is. Nu is de vraag, wat EUSEBIUS bedoeling met dit woord zij geweest, of hij namelijk wilde zeggen, dat hij kortelijk zal herhalen, wat hij vroeger van de Schriften des Nieuwen Testaments heeft gezegd, dan of hij gemeend heeft, een kort overzigt van de gevoelens der Ouden daaromtrent te willen geven. Het eerste zou men kunnen kiezen, als men let op hetgeen hij vroeger hier en daar, gelijk wij zagen, van de Schriften des Nieuwen Testaments heeft gezegd. Maar als men bedenkt, dat hij later nog weder daarop terugkomt en nog andere bijdragen levert, zou men kunnen vragen, waarom die herhaling (recapitulatio) zóó in het midden van zijn werk? Hierop zou kunnen geantwoord worden, omdat hij uit het 24ste hoofdstuk er onwillekeurig aanleiding toe kreeg. Maar liever zouden wij ἀνακεφαλαίωσασθαι opvatten in den zin van *een kort overzigt te geven*, of, zoo men wil, *een kort begrip van de rangschikking der Heilige Schriften* (56).

Wat

» kort begrip te zeggen." Zie breeder SUICERUS, in voce ἀνακεφαλ. en KOPPE in Annot. ad *Ephes.* I. 10.

(56) Wij kunnen ons dus niet vereenigen met de bedenkingen van LÜCKE, s. 61, tegen de opvatting van VOGEL, *progr.* I. p. 3 et 4, die het verklaart door: » *omnes recensere N. T. libros et quasi in summam re-* » *ferre.*"

Wat de Kerkvaders door ἀνακεφαλαίωσασθαι verstonden, zal het duidelijkste blijken uit de betrekking, waarin de ἀνακεφαλαίωσις van EPIPHANIUS tot zijn *Panarium* of zijn groot werk tegen de ketterijen staat (57).

Het andere woord, dat hier opmerkzaamheid vordert, is δηλωθεὶς, in de zinsnede τὰς δηλωθείσας τῆς καινῆς διαθήκης γραφὰς. Sommigen (58) hebben hier iets bijzonders bij deze uitdrukking vermoed, als of het een naam ware, alleen aan de heilig gehoudene en openlijk gebruikte Schriften gegeven: doch zonder reden. Het woord δηλωθεὶς komt in den zin van *te voren gemeld*, *waarvan gesproken is*, zoo dikwijls bij EUSEBIUS (59) voor, dat wij niet langer behoeven te

(57) EPIPHANII Oper. ed. PETAV. T. II. p. 126 sqq. Cf. et EPIPHAN. *respons. ad epist.* ACACII et PAULI, operi eiusd. *adv. haeres.* praemissa T. I. initio.

(58) C. F. SCHMID, *Historia antiqua et vindicatio Canonis*, p. 351 in nota, vertaalt hét: *libros publice propositos*, *publicatos*, op zeer zwakke gronden. Hem volgen VOGEL, l. c. en AUGUSTI, *Denkwürdigkeiten aus der Christl. Archäologie*, Th. VI. s. 28.

(59) Men zie en vergelijke de aangehaalde plaatsen, L. I. c. 8 et 9, II. c. 7, III. c. 35, IV. c. 1 et 14, V. c. 4, bij HUG, *Einleit.* I. Th. s. 129 f. in der *Anm.*, letterlijk overgenomen door HEINICHEN in zijne annot. ad h. l. Wij kunnen bij de aangehaalde plaatsen nog deze voegen, onder de lezing van EUSEBIUS ons voorgekomen: L. IV. c. 26. p. 119 A., τῷ δηλωθέντι βασιλεῖ, d. i., den kei-

te twijfelen, welke beteekenis het hier hebben moet. Hij bedoelt er hier niet alleen de algemeen voor Goddelijk erkende Schriften, maar ook dezulke door, waaromtrent meerdere of mindere twijfelingen bestonden. Wij vertalen dus: „Het „komt ons nu gepast voor, op deze plaats [van „ons verhaal] gekomen zijnde, de reeds vermel„de Schriften des Nieuwen Testaments in een „kort overzigt op te tellen."

Καὶ δὴ τακτέον ἐν πρώτοις τὴν ἁγίαν τῶν εὐαγγελίων τετρακτὺν (60), οἷς ἕπεται ἡ τῶν πράξεων τῶν ἀποστόλων γραφή. Μετὰ δὲ ταύτην τὰς Παύλου καταλεκτέον ἐπιστολάς· αἷς ἑξῆς τὴν φερομένην Ἰωάννου προτέραν, καὶ ὁμοίως τὴν Πέτρου κυρώτεον ἐπιστόλην. Ἐπὶ τούτοις τακτέον, εἴγε φανείη, τὴν Ἀποκάλυψιν Ἰωάννου, περὶ ἧς τὰ δόξαντα, κατὰ καιρὸν, ἐκθησόμεθα. Καὶ ταῦτα μὲν ἐν ὁμολογουμένοις. Deze opgave der ὁμολογουμένα biedt, wat de taalkunde betreft, geene moeijelijkheid aan. Zij luidt in eene overzetting: „En nu „dan moet in de eerste plaats gesteld worden het „heilig viertal der Evangeliën; hierop volgt het „geschrift van de *Handelingen der Apostelen*; na „het-

keizer, waarvan gesproken is, MARCUS AURELIUS namelijk; en verder p. 129 C. van eene aangehaalde apologie van MELITO: ἐν τῷ δηλωθέντι λογῷ.

(60) In de door ons gebruikte uitgave van VALESIUS met eene drukfout: τετρακτήν.

„ hetzelve moet men de brieven van PAULUS „ rangschikken; na deze den Eersten Brief, die „ den naam van JOHANNES draagt, en tevens „ moet men den Brief van PETRUS aannemen. „ Hierbij voege men, zoo men het goed vindt, „ de *Openbaring* van JOHANNES, waarover „ wij de gevoelens te zijner tijd zullen opgeven. „ Deze nu behooren onder de algemeen aangeno- „ mene schriften." Het zonderling bijvoegsel εἴγε φανείη bij de Openbaring van JOHANNES, waarmede zij nog eens later onder de νόθα voorkomt, zullen wij later ophelderen, wanneer wij in onze algemeene beschouwing meer tot bijzonderheden over de opgenoemde boeken des Nieuwen Testaments zullen afdalen; gelijk wij dan tevens de vraag zullen onderzoeken, waarom EUSEBIUS het getal van PAULUS Brieven niet bepaalt (61).

Τῶν

(61) Met het berigt van EUSEBIUS hebben wij zijnen navolger en gedeeltelijken uitschrijver NICEPHORUS CALLISTI, in zijne *Eccles. Hist. Libris* XVIII, vergeleken. De uitgave, door ons gebruikt is die: *ex interpretatione* J. LANGII, *a* FRONTONE DUCAEO *cum Graecis collata et recognita*, tomis II, Paris. 1630. NICEPHORUS verzamelt, L. II. c. 45 et 46, al wat door EUSEBIUS hier en daar verspreid was, omtrent de Schriften des Nieuwen Verbonds, bij elkander. Cap. 45 is eene verzameling van EUSEBIUS berigten over de vier Evangeliën, voornamelijk die hoofdst. 24 van het

Der-

Τῶν δὲ ἀντιλεγομένων, γνωρίμων δ' οὖν ὅμως τοῖς πολλοῖς, ἡ λεγομένη Ἰακώβου Φέρεται καὶ ἡ Ἰούδα· ἥτε Πέτρου δευτέρα ἐπιστολὴ, καὶ ἡ ὀνομαζομένη δευτέρα καὶ ἡ τρίτη Ἰωάννου, εἴτε τοῦ εὐαγγελιστοῦ τυγχάνουσαι, εἴτε καὶ ἑτέρου ὁμωνύμου ἐκείνῳ. Ἐν τοῖς νόθοις (62) κατατετάχθω καὶ τῶν Παύ-

Derde Boek gelezen worden; daarna telt hij alle Schriften op, die wij thans in den bundel des Nieuwen Testaments hebben. Van de Algemeene Zendbrieven zegt hij: ἃς δὴ ἑπτὰ οὔσας ὡς γνησίας ἡ Ἐκκλησία προσίεται ἄνωθεν καὶ ἐν τοῖς οἰκείοις τῶν τῆς νέας διαθήκης βιβλίων ἐγκρίνει ὡς μάλιστα. — Cap. 46 deelt hij EUSEBIUS gevoelen over de ἀντιλεγόμενα mede, doch voegt er, p. 217, C, beslissend bij: » Schoon deze » den Ouden twijfelachtig schenen, zoo hebben wij echter bevonden, dat zij later bij alle kerken onder den » hemel als ἀναντίῤῥητα aangenomen zijn; en zijn ὡς » ἄρχαι καὶ στοιχεῖα αἰώνια gebleven τῆς καθ' ἡμᾶς » εὐσεβείας." Men proeft hier den Schrijver van de veertiende eeuw, toen kerkelijk gezag aan alle oordeelkundige onderzoekingen een einde had gemaakt. Wij zullen verder hier en daar zijne merkwaardigste lezingen van EUSEBIUS Kanon mededeelen.

(62) NICEPHORUS, l. c.: παντάπασί γε μὴν, ὡς νόθα καὶ παρέγραπτα ταῦτα εἰδέναι ὀφείλομεν τὸ λεγόμενον κήρυγμα Πέτρου κ. τ. λ. Hier volgen verder PETRUS zoogenoemd *Evangelie*, *Handelingen* en *Openbaring*. Dan de Πράξεις Παύλου en de Ποίμην, met bijvoeging van hetgeen EUSEBIUS daarover, L. III. c. 3, gezegd had. Verder de Brief van BARNABAS, de διδαχαὶ ἀποστόλων en het Evangelie der Hebreën.

Παύλου πράξεων ἡ γραφὴ, ὅ τε λεγομένος Ποίμην, καὶ ἡ Ἀποκάλυψις Πέτρου. Καὶ πρὸς τούτοις ἡ Φερομένη Βαρνάβα ἐπιστολὴ, καὶ τῶν ἀποστόλων αἱ λεγομέναι διδαχαί· ἔτι τε, ὡς ἔφην, ἡ Ἰωάννου ἀποκάλυψις εἰ Φανείη, ἥν τινες ὡς ἔφην ἀθετοῦσιν, ἕτεροι δὲ ἐγκρίνουσι τοῖς ὁμολογουμένοις. Ἤδη δ' ἐν τούτοις τινὲς καὶ τὸ καθ' Ἑβραίους εὐαγγέλιον κατέλεξαν, ᾧ μάλιστα Ἑβραίων οἱ τὸν Χριστὸν παραδεξάμενοι χαίρουσι. „Onder de *ἀντιλεγομένα* „(bestredene of betwijfelde schriften), maar echter aan de meesten bekende schriften behooren „de Brief naar JACOBUS genoemd en die van „JUDAS; de Tweede Brief van PETRUS en de „dusgenoemde Tweede en Derde van JOHANNES, hetzij deze van den Evangelist zijn, hetzij „van een' ander', die denzelfden naam voerde. „Onder de *νόθα* (voor onecht gehoudene) rangschikke men *ook* het geschrift, de *Handelingen* „*van* PAULUS, den dus geheeten' *Herder* en de „*Openbaring* van PETRUS, en daarbij den Brief, „die den naam voert van BARNABAS (63), en „de dusgenoemde *Onderwijzingen der Apostelen*; „ook

(63) Ἡ *Φερομένη* Βαρνάβα *ἐπιστολὴ* geeft niet te kennen, dat EUSEBIUS dien Brief stellig voor onecht zou gehouden hebben. Den Eersten Brief van JOHANNES noemt hij onder de *ὁμολογουμένα* eveneens *τὴν Φερομένην Ἰωάννου προτέραν*. Maar anders is dat *Φερομένος* juist niet gebruikelijk van eenig geschrift, dat *algemeen* voor echt wordt gehouden.

„ ook nog, zoo men het goedvindt, de *Openba-*
„ *ring* van JOHANNES, die, gelijk ik gezegd
„ heb, sommigen verwerpen, anderen onder de
„ *ὁμολογουμένα* rekenen. Onder dezen [de *ὁμο-*
„ *λογουμένα* of *νόθα*? wij zullen het hier nog in
„ het midden laten] hebben sommigen ook het
„ *Evangelie der Hebreën* gerangschikt, waarop
„ de Hebreën, die CHRISTUS hebben aangeno-
„ men, het meeste prijs stellen."

Het woordje *ἤδη* heeft hier eene vrij onzekere beteekenis; te onzekerder, naarmate het verband, waarin het voorkomt, vrij duister is. Van hetzelve de beslissing van den eigenlijken zin der volgende woorden te verwachten, komt ons gewaagd voor. Men houde slechts in het oog, dat *ἤδη* of een' verleden', of een' tegenwoordigen, of een' toekomenden tijd aanduidt, naarmate het bijgevoegde *verbum* eenen of anderen dezer tijden heeft (64). Doch de zwarigheid hierin gelegen betreft de hoofdzaak van EUSEBIUS berigt minder.

Hij verklaart nader het doel en den aard zijner optelling op deze wijze: *Ταῦτα μὲν πάντα τῶν ἀντιλεγομένων ἂν εἴη. Ἀναγκαίως δὲ καὶ τούτων ὅμως τὸν κατάλογον πεποιήμεθα, διακρίναντες τάς τε κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν ἀληθεῖς καὶ ἀ-*

(64) Deze opmerking danken wij den Hoogleeraar VAN HENGEL, in zijne *Annotatio ad loca nonnulla N. T.* p. 65 sq.

ἀπλάστους καὶ ἀνωμολογημένας γραφάς, καὶ τὰς ἄλλας παρὰ ταύτας, οὐκ ἐνδιαθήκους μὲν, ἀλλὰ καὶ ἀντιλεγομένας, ὅμως δὲ παρὰ πλείστους τῶν ἐκκλησιαστικῶν γιγνωσκομένας (65)· ἵν' εἰδέναι ἔχοιμεν αὐτάς τε ταύτας (66), καὶ τὰς ὀνόματι τῶν ἀποστόλων πρὸς τῶν αἱρετικῶν προφερομένας (67), ἤτοι ὡς Πέτρου, καὶ Θωμᾶ, καὶ Ματθία (68), ἢ καί τινων παρὰ τούτους ἄλλων εὐαγγέλια περιεχούσας· ἢ ὡς Ἀνδρέου καὶ Ἰωάννου καὶ τῶν ἄλλων ἀποστόλων πράξεις, ὧν οὐδὲν οὐδαμῶς ἐν συγγράμματι τῶν κατὰ διαδοχὰς ἐκκλησιαστικῶν τις ἀνὴρ εἰς μνήμην ἀγαγεῖν ἠξίωσεν. Πόῤῥω δέ που καὶ ὁ τῆς φράσεως παρὰ τὸ ἦθος τὸ ἀποστολικὸν ἐναλλάττει χαρακτὴρ, ἥ τε γνώμη καὶ ἡ τῶν ἐν αὐτοῖς φερομένων προαίρεσις, πλεῖστον ὅσον τῆς ἀληθοῦς ὀρθοδοξίας ἀπᾴδουσα (69), ὅτι δὴ αἱ-

(65) NICEPHORUS: *καὶ τὰς ἄλλας ἀντιλεχθείσας μὲν, χρόνῳ δὲ πλείστῳ βεβαιωθείσας καὶ παρὰ πᾶσι ταῖς ἐνδιαθήκοις καταλεγείσας.*

(66) NICEPHORUS voegt er bij: *ὅσαι γνήσιαι τῆς ἐκκλησίας γραφαί.*

(67) NICEPHORUS: *καὶ ὅσαι πρὸς τῶν ἀπὸ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως ἐφ' ἑνὶ τινὶ τῶν πρώτων ἀνατέθεινται ἀποστόλων.*

(68) *Ματθαίου* heeft de door ons gebruikte uitgave, denkelijk eene schrijf- of drukfout.

(69) Drie Codices bij VALESIUS lezen *ἀποδέουσα*. NICEPHORUS heeft *ἀπᾴδει*. De gewone lezing schijnt beter te zijn.

αἱρετικῶν ἀνδρῶν ἀναπλάσματα τυγχάνει, σαφῶς παρίστησιν· ὅθεν οὐδ᾽ ἐν νόθοις αὐτὰ κατατακτέον, ἀλλ᾽ ὡς ἄτοπα πάντη καὶ δυσσεβῆ παραιτητέον (70). „Deze alle nu behooren tot de ἀντιλεγομένα. Maar wij hebben het echter noodzakelijk geacht, daarvan eene optelling te houden, onderscheidende kenmerken hebbende gesteld, zoowel voor de Schriften, die, volgens de kerkelijke overlevering, waar, en onvervalscht, en algemeen erkend zijn, als voor de andere buiten deze, niet alleen die in het Nieuwe Testament geene plaats hebben, maar ook die, welke tegengesproken worden, maar niettemin bij de meesten der kerkelijken bekend zijn; opdat [en hier noemt hij het doel der optelling] wij deze zouden kunnen kennen, en die, welke op naam der Apostelen door ketters zijn in het licht gebragt; zoo als die de *Evange-*

(70) NICEPHORUS heeft dit laatste aldus: κἀντεῦθεν παρίσταται ὡς τὰ τοιαῦτα κακοδαιμονίας μεστῶν ἀνδρῶν εἰσὶν ἀναπλάσματα, τοίνυν μηδὲ ὡς νόθοις τούτοις προσιτέον, ἀλλ᾽ ὡς ἄτοπα πάντη παραιτητέον καὶ φυγῇ τῇ πάσῃ φευκτέον τούτων ὡς μάλιστα· ἐκείνοις δὲ μόνοις προσεκτέον ὡς θεοπνεύστοις, καὶ πιστευτέον ἁπλῶς ὡς ἔχουσιν οὕτω λέξεώς τε καὶ φράσεως. En dan volgt eene uitweiding over de Apostelen, als uitmuntende in hun leven, maar weinig werk makende van veel en sierlijk schrijven, ontleend van EUSEBIUS uit den aanvang van het 24e hoofdstuk van het Derde Boek.

„*geliën* van PETRUS, THOMAS en MATTHIAS
„en van eenige anderen nog, bevatten, of de
„*Handelingen* van ANDREAS, JOHANNES en
„van de overige Apostelen: waarvan niet een
„enkel der kerkelijke Schrijvers, die de Aposte-
„len zijn opgevolgd, zich verwaardigd heeft in
„een geschrift melding te maken. Daarenboven
„wijkt de manier van uitdrukking verre af van
„de gewoonte der Apostelen. De gevoelens en
„de voorstelling der, in dezelve vervatte, zaken,
„geheel en al van de ware regtzinnigheid afwij-
„kende, bewijzen het duidelijk, dat het ver-
„dichtsels van kettersche mannen zijn. Daarom
„mogen zij niet onder de *νόθα* (voor onecht ge-
„houdene) gerangschikt, maar moeten als geheel
„en al ongerijmde en goddelooze stukken ver-
„worpen worden."

Op dit gedeelte van EUSEBIUS berigt heb-ben wij aan te merken, dat NICEPHORUS (71) voor *ὧν οὐδὲν — ἠξίωσεν* heeft: *ὧν οὔτις τῶν ἀποστολικῶν διαδόχων καὶ τῶν καθεξῆς ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων μνείαν πεποίηται*, en dus twee soorten van getuigen voor éene: namelijk de opvolgers der Apostelen, en deze kunnen wel geene anderen bij hem zijn, dan de bisschoppen, en de reeks van kerkelijke Schrijvers. Met regt noemt VALESIUS deze invulling onnoodig, daar

EU-

(71) L. c. p. 218 A.

EUSEBIUS alleen de kerkelijke Schrijvers bedoelt, die door alle tijden heen geleefd hebben (72). Aan kerkelijke Schrijvers moet men ook denken, wanneer EUSEBIUS even te voren, in de zinsnede *οὐκ ἐνδιαθήκους — γιγνωσκομένας*, alleen van *ἐκκλησιαστικοὶ* spreekt, zonder iets meer. Waaruit toch kon hij weten, dat die Schriften in vele Gemeenten bekend of vroeger betwijfeld waren, dan uit de Schriften van vroegere Leeraars? Wij geven wel toe, dat *ἐκκλησιαστικὸς* op zich zelf geen' kerkelijk Schrijver beteekent, maar dat dit hier die beteekenis heeft, is meer dan waarschijnlijk uit vergelijking van het gansche verband (73).

Intusschen zien wij, dat de letterlijke uitlegging

(72) Zeer wel legt VALESIUS, in nota ad h. l. de woorden van EUSEBIUS: *τῶν κατὰ διαδοχὰς ἐκκλησιαστικῶν* uit, door *τῶν καθ' ἑκάστους καιροὺς ἐκκλησιαστικῶν*, of *τῶν ἀεὶ ἐκκλησιαστικῶν*.

(73) Volgens de aanmerking van VALESIUS op EUSEB. L. II. c. 25, wordt *ἐκκλησιαστικὸς* gebruikt, of in tegenstelling van heidenen (dus *Christen*), of in tegenstelling van ketters (dus *regtzinnig*), of in tegenstelling van leeken (dus *iemand, die eene kerkelijke waardigheid bekleedt*). Met deze wijziging van beteekenis zou de opgave van SUICER. in voce *ἐκκλησιαστικὸς* nog kunnen vermeerderd worden. Zie ook HEINICHEN, in nota ad h. l., LÜCKE, s. 66 en 67, waar hij het gevoelen van VOGEL, die *ἐκκλησιαστικοὶ* hier in het algemeen voor Christenen wil nemen, bestrijdt.

ging der plaats weinig of geene moeijelijkheden aanbiedt Doch begeeft men zich tot de nadere ontwikkeling der zaken, door EUSEBIUS hier voorgesteld, dan worden de duisterheden grooter. Wij staan hier als voor eene groote vlakte, waarop eene menigte wegen zich aan ons oog vertoonen. Weinigen daarvan voeren tot het gewenschte doel, en zij, die dezelve betraden, zagen spoedig hunne verwachting te leur gesteld. Wij kunnen van hen, die ons op den weg verder willen vergezellen, niet vorderen, dat zij alle die paden met ons zullen beproeven, om des te beter de moeijelijkheden, die zij aanbieden, te gevoelen en op het einde te zien, dat zij toch niet tot het doel voeren, dat is zonder leenspreuk, wij willen de verschillende verklaringen en opvattingen van EUSEBIUS berigt niet afhandelen en wederleggen, als zulken die geen helder verstand van zijne woorden ons geven. Liever willen wij, na eene korte opgave van de belangrijkste moeijelijkheden, die zich ons hier aanbieden, en eene aanstipping van de voornaamste pogingen ter wegneming daarvan, den weg, die ons, behoudens beter oordeel, toeschijnt alleen tot het doel te voeren, aanwijzen.

§. 6.

Korte opgave der moeijelijkheden, waaraan het berigt van EUSEBIUS *onderhevig is, en van de voornaamste pogingen, ter opheldering aangewend.*

In ons oog is het eene groote oorzaak van verwarring geweest, dat men EUSEBIUS niet genoeg zichzelven liet verklaren, maar terstond door vergelijking met andere, vroegere of latere, Kerkleeraars wilde ophelderen. Eene andere en voorname bron van misverstand werd gevonden in de moeijelijkheid, om zich geheel in zijnen tijd te verplaatsen, en in de voorstellingen, die men zich toen van kanonieke boeken vormde. Van der jeugd af aan gewoon, om de schriften, die hij ἀντιλεγομένα noemt, onder den rang van de Schriften des Nieuwen Verbonds opgenomen te zien, kon men zich zoo bezwaarlijk in de voorstelling vinden, dat een Brief van BARNABAS of een *Pastor van* HERMAS in gelijken rang met een' Brief van JACOBUS of Tweeden Brief van PETRUS zouden staan, en, zonder dat men het wist, werd men bewogen, om deze laatste in eene hoogere klasse te plaatsen, waartoe wel eenige aanleiding in EUSEBIUS woorden is, vooral wanneer men ze niet onbevooroordeeld leest. Men gevoelde echter, dat men op die

wijze EUSEBIUS in vele moeijelijkheden bragt, hem zichzelven deed tegenspreken; en er was geen andere uitweg te vinden, dan in de beschuldiging van onnaauwkeurigheid, verwarring en overhaasting; en zietdaar een ruim veld voor het vernuft van velen zijner Uitleggers geopend.

Bij de opgave der geschiedenis dezer uitlegkundige pogingen, beginnen wij billijk met zijnen geleerden uitlegger VALESIUS. Op de woorden *ἐν νόθοις* teekent hij aan: „EUSEBIUS gebruikt dit woord oneigenlijk, van boeken namelijk, die van twijfelachtig gezag zijn; daar „*νόθοι* eigenlijk onechte zijn, door ketters verdicht, waarvan hij op het einde van dit hoofdstuk spreekt. Er zijn drie soorten van Schriften: buiten alle bedenking echte, buiten alle bedenking valsche, en eene derde soort vormen „dezulke, over wier echtheid getwijfeld wordt." Deze opmerking is allezins waar, en met regt brengt hij de woorden van EUSEBIUS op het einde van Hoofdst. 31 van dit Derde Boek bij, als bewijs daarvoor; doch hij oordeelt, dat EUSEBIUS zich in ons hoofdstuk aan onnaauwkeurigheid schuldig maakt, die hij, Hoofdst. 31, verbetert; terwijl hij den naam van *νόθα* aan de ketterschriften had moeten geven. Hij eindigt zijne aanmerking daarmede, dat er eigenlijk slechts twee soorten van heilige Schrift zijn, *echte* en *betwijfelde*: want onechte verdienen niet met dien

naam

naam genoemd te worden. Wij zullen later zien, hoe deze voorstelling, indien zij slechts wat dieper de zaak had aangevat, tot de meest juiste voorstelling had kunnen leiden en EUSEBIUS van de beschuldiging van onnaauwkeurigheid had kunnen bevrijden.

Onze geleerde landgenoot VAN DER MEERSCH (74) stemt grootendeels met zijnen voorganger overeen. Ook hij houdt het daarvoor, dat νόθος (*onecht*) in eene ongewone beteekenis, nu eens in eene sterkere, dan eens in eene zwakkere beteekenis, gebezigd wordt, hetwelk eenige duisterheid veroorzaakt. Hij oordeelt, dat EUSEBIUS hier onderscheid maakt tusschen ἀντιλεγομένα en νόθα, in zoo verre de eerste wel wedersproken, doch bij velen in achting zijn, de laatste op minderen prijs gesteld worden.

Het werd verder het algemeen gevoelen, dat EUSEBIUS drie klassen had onderscheiden: ὁμολογουμένα, ἀντιλεγομένα en νόθα, of zoo men de ἄτοπα καὶ δυσσεβῆ, de Schriften der ketters, er bijvoegde, vier klassen. Hiervan moet echter C. F. SCHMID (75) in zoo verre uitgezonderd wor-

(74) In de tweede aanmerking op bladz. 134 van zijne nog altijd hoogstschatbare en met veel geleerdheid bewerkte vertaling van EUSEBIUS *Kerkelijke Geschiedenis*, uitgegeven in 1749.

(75) *Historia antiqua Canonis*, p. 356.

worden, als hij slechts twee hoofdsoorten ondersteit: ἐνδιαθήκοι (*canonici*) en ἀπόκρυφα, en de eerste klasse in drie onderafdeelingen splitst: ὁμολογουμένα, ἀντιλεγομένα en νόθα. Wij behoeven tegen de juistheid dezer voorstelling niets anders te zeggen, dan dit, dat EUSEBIUS zelf in zijn berigt de ἀντιλεγομένα en νόθα uitdrukkelijk οὐκ ἐνδιάθηκους noemt; en wilde men dus de rangordening van SCHMID behouden, het ware dan nog beter, om de tweede klasse: οὐκ ἐνδιάθηκοι te noemen, en deze in drie onderafdeelingen, ἀντιλεγομένα, νόθα en ἀπόκρυφα te scheiden. Verder werd het als boven allen twijfel verheven aangenomen, dat er drie klassen, ὁμολογουμένα, ἀντιλεγομένα en νόθα waren, en wij vinden, met eenige wijziging in de vaststelling der beteekenis, het aldus bij de meeste geleerden van de vorige eeuw. Aldus wordt het voorgesteld bij LILIENTHAL (76), bij MICHAËLIS, die zich echter niet bijzonder met deze plaats van EUSEBIUS inlaat, dan in zoo-verre er iets van het Evangelie der Hebreeën in gevonden wordt (77), bij LESS (78), HÄNLEIN

(76) *Oordeelkundige Bijbelverklaring*, XVe Deel, bl. 336.

(77) *Einleitung*, §. 4. s. 23 f. en §. 133. s. 892 ff. 3[e] Ausg. in 4°.

(78) *Geschichte der Religion, ihr Wahl und Bestätigung*, I. B. s. 594.

LEIN (79), en RÖSSLER (80). De laatstgenoemde vindt het onderscheid van ἀντιλεγομένα en νόθα hierin, dat de twijfelingen omtrent de eerste meer het kanoniek gezag, dan wel de echtheid betreffen, die omtrent de laatste meer de echtheid ten doel hadden. Niet verre afwijkend van dit gevoelen is de meening van STROTH (81), dat reeds vóór EUSEBIUS deze verdeeling in drie soorten bestaan heeft, en dat door ὁμολογουμένα niet zoozeer algemeen aangenomene schriften verstaan werden, als wel zulke, tegen wier Goddelijk gezag men niets durfde inbrengen; door ἀντιλεγομένα, schriften, die door sommigen voor echt, door anderen voor onecht gehouden werden; door νόθα, die van eenigen of van allen voor onecht werden verworpen.

Maar dit alles, hoe juist en goed ook opgemerkt, neemt toch de moeijelijkheid niet weg, die eene aandachtige lezing der plaats ons doet zien. Hoe kan EUSEBIUS, vragen wij, na de optelling der νόθα, aangenomen zijnde, dat zij van de ἀντιλεγομένα verschillen, zijn verslag eindigen met de woorden ταῦτα μὲν — ἄν εἴη? Hoe staat

(79) *Handbuch der Einleitung in die Schriften des N. T.*, I. B. s. 95.

(80) *Bibliothäk der Kirchväter*, IV. B. s. 74 in der Anm.

(81) In zijne *Anmerk.* 1 op deze plaats zijner Hoogduitsche Overzetting van EUSEBIUS.

staat dit in overeenstemming met zijne eigene woorden, later, hoofdst. 31 op het einde, gebruikt, waar hij, na de melding van ὁμολογουμένα en ἀντιλεγομένα als ééne soort, laat volgen: παντελῶς νόθα καὶ τῆς ἀποστολικῆς ὀρθοδοξίας ἀλλότρια, waardoor hij duidelijk dezelfde verstaat, die hij hier ἄτοπα καὶ δυσσεβῆ noemt? Hoe kan hij vroeger van de Brieven van JACOBUS en JUDAS gezegd hebben νοθεύεται? Zoo vraagt men billijk, en het is niet te verwonderen, dat EUSEBIUS, voor de regtbank eener strenge oordeelkunde, zware beschuldigingen moest ondergaan. De veroordeeling, die hem als duidelijk berigtgever en naauwkeurig onderscheidenden onderzoeker trof, deed haar gewigt niet weinig aan zijn berigt zelf gevoelen, en dreigde het met het gevaar, om der eervolle plaats, die het tot nu toe bekleedde, onwaardig verklaard te worden. Den post van aanklager en wel van strengen aanklager nam WEBER op zich (82). Wij kunnen, om de moeijelijkheden, waaraan het berigt van EUSEBIUS onderworpen is, te leeren kennen, niet beter doen, dan dezen Schrijver te hooren. Hij beschuldigt EUSEBIUS, dat hij ἀντιλεγομένα en νόθα verwart; elders drie klassen heeft,

(82) CHR. FRIEDR. WEBER, *Prüfung der Hauptstelle des* EUSEBIUS *vom Kanon, in Beyträgen zur Geschichte des Neutestam. Kanons*, Tüb. 1791. s. 192 ff.

heeft, waarbij deze genoemde soorten schijnen vermengd te worden; dat hij zichzelven niet gelijk blijft in zijne bepaling omtrent den Brief aan de Hebreën en omtrent de Openbaring van JOHANNES; dat hij den Brief van JACOBUS, hier onder de ἀντιλεγομένα geplaatst, elders (L. II. c. 23) onder de νόθα rangschikt; dat hij (L. III. 3), de *Handelingen* van PAULUS onder de ἀντιλεγομένα noemt, maar in zijn' kanon onder de νόθα; dat hij den Ποιμήν van HERMAS tegen alle regt en reden onder de νόθα brengt, daar dezelve, naar zijne eigene getuigenis, (L. III. 3), onder de ἀντιλεγομένα wordt geplaatst; en dergelijke beschuldigingen meer: waaruit hij dit gevolg afleidt en als veroordeelend vonnis tegen den aangeklaagde eischt: „EUSEBIUS verdient in de „geschiedenis des Kanons niet die onderscheiding „en dat aanzien, dat men hem heeft toegeschreven, daar in zijne opgaven niet alleen veel onbepaalds wordt gevonden, maar ook werkelijke „tegenspraak plaats heeft." Inderdaad een streng oordeel, dat, indien het slechts grootendeels waarheid behelst, de bevoegdheid van EUSEBIUS, om in de bepaling des Kanons te beslissen, geheel zou wegnemen. Wij willen echter nog eens het pleit voor hem hooren, en wij zullen zien, dat, bij eene goede uitlegging, vele dier bezwaren slechts schijnbaar aanwezig zijn.

EUSEBIUS vond eenen bekwamen en vernufti-

tigen pleitbezorger in J. E. C. SCHMIDT (83). Hij gaf de eerste aanleiding tot het vinden der betere verklaring. Hij wederlegt WEBER op eene allezins voldoende wijze, en waar de door hem bijgebragte bewijzen nog iets te wenschen overlaten, daar hebben andere, zoo aanstonds te vermelden, het overige gedaan. Hij neemt vier klassen aan: 1°. *ὁμολογουμένα*, dat is, *ἐνδιάθηκοι*; 2°. *ἀντιλεγομένα*, die echter openlijk werden voorgelezen; 3°. *νόθα*, waaraan die lezing ontbrak; 4°. ketterschriften. Hij gevoelt echter zoozeer het dringende der bedenking, dat *ἀντιλεγομένα* en *νόθα* door EUSEBIUS vermengd worden, dat hij *ἀντιλεγομένα* voor den gemeenschappelijken naam der tweede en derde soort wil houden. Hij had dus in ons oog beter gedaan, deze beiden tot ééne klasse te vereenigen, en die in twee onderafdeelingen te splitsen. De voorstelling van SCHMIDT wordt door MÜNSCHER gevolgd (84). Hij is van oordeel, dat EUSEBIUS vier klassen heeft vastgesteld, 1°. zulke schriften, die naar het oordeel van alle regtzinnige Christenen tot het N. T. behooren: 2°. zul-

(83) *Ueber den Kanon des* EUSEBIUS, in HENKE'S *Magazin für Religionsphilosophie, Exegese und Kirchengeschichte*, V. B. 3. St. s. 451 ff. (1796).

(84) *Handbuch der Christl. Dogmengeschichte*, I. B. 2e Aufl. s. 319—329.

zulke, die het oordeel der meesten voor zich hebben, en die dus, schoon niet met volle zekerheid, voor kanoniek worden gehouden; 3°. zulke, die slechts door enkele voor kanoniek worden verklaard; 4°. zulke, die door geen' enkelen regtzinnigen Christen tot het Nieuwe Testament worden gerekend. Hij noemt deze rangschikking gelukkig gekozen, doch ontkent niet, dat EUSEBIUS elders eene andere volgt. Zijne voorstelling brengt ons echter niet veel verder en lost de zwarigheden minder bevredigend op. Het viel intusschen niet moeijelijk voor C. C. FLATT (85), om, meer opzettelijk den kanon van EUSEBIUS onderzoekende, en op de wenken van SCHMIDT acht gevende, de tweede en derde klasse tot ééne te brengen, schoon echter daarom niet alle onderscheid tusschen de verschillende schriften, daartoe gebragt, ophield. Zijne behandeling is ontegenzeggelijk de eerste, die meer in den geest van EUSEBIUS is ingedrongen, het hoog belang van deszelfs berigt in het licht stelde, en niets te wenschen overlaat, dan eene meerdere duidelijkheid in de voorstelling, waarin hij verre bij SCHMIDT achterstaat.

Hierop is, weinige jaren later, de arbeid van P.

(85) *Ueber den Kanon des* EUSEBIUS, in zijn *Magazin für Christl. Dogmat. und Moral*, 7 u. 8 stück, s. 227 ff. (1801, 1802).

P. J. S. VOGEL (86) gevolgd, die inzonderheid drie vragen beantwoordt: of EUSEBIUS zelf over den Kanon heeft geoordeeld, dan of hij slechts het gevoelen zijner kerk mededeelde; ten tweede, *wat* hij daarover, en ten derde, *waarom* hij *zoo* en niet anders heeft geoordeeld. Over de eerste en derde vraag zullen wij later ons gevoelen trachten op te geven; wat de tweede betreft, VOGEL beantwoordt die zóó, dat hij drie klassen in den kanon van EUSEBIUS aanneemt: *ὁμολογουμένα*, dat is zulke, van wier kanoniek gezag EUSEBIUS zelf overtuigd was; *ἀντιλεγομένα* of *νόθα*, die echter der zuivere leer niet wederspraken; *ἄτοπα*, die door hunnen inhoud zich als kettersc hriften voordeden. Deze verdeeling is ook door LÜCKE (87) aangenomen, wiens bewijzen zeer overtuigend zijn, en wiens geschrift vooral van belang is, om den eigenlijken geest en oorsprong van EUSEBIUS opgave te doen kennen.

Hunne opzettelijke verklaringen van EUSEBIUS kanon hebben echter het onderzoek daarover niet als afgedaan doen beschouwen. Althans de voortreffelijke HUG heeft met zijne gewone scherpzinnigheid aan dit onderwerp, bij gelegenheid

(86) *Commentatio de Canone* EUSEBIANO, III. partes (1809—1811).

(87) *Ueber den Neutestam. Kanon des* EUSEBIUS *von Cäsärea* 1816).

heid van de geschiedenis des kanons van het Nieuwe Testament, zijne aandacht gewijd (88). Hij neemt eene drieledige verdeeling in den kanon van EUSEBIUS te dezer plaatse aan: *ὁμολογουμένα*, *ἀντιλεγομένα* en *νόθα*: voor de ketterschriften vond EUSEBIUS, naar deszelfs oordeel, geene rangsbepaling in de kunsttermen der Christelijke kritiek van zijnen tijd, en hij kon ze dus niet opnemen. Om echter de bezwaren, die deze verklaring drukken, weg te nemen, onderstelt hij, dat den Schrijver nog eene andere verdeeling, volgens welke *ἀντιλεγομένα* en *νόθα* slechts ééne klasse uitmaken, voor den geest zou hebben gezweefd, die eerst L. III. c. 31 duidelijk voorkomt. Ook bragt men, volgens hem, om aan de ketterschriften ook eene klasse te geven, de werken van regtzinnige Christenen, aan wier Apostolischen oorsprong getwijfeld werd (de *νόθα*), in éénen rang met de *ἀντιλεγομένα*. „Deze wijze van verdeeling," dus spreekt HUG, „wilde de geschiedschrijver niet „onvermeld laten en lapte haar, aan zich zelven „zeer ongelijk, als een slot, aan de hoofdplaats „omtrent den kanon aan." Nog, vermoedt hij, zou eene derde wijze van verdeeling EUSEBIUS voor den geest hebben geschemerd, die in twee soorten, *ἐνδιάθηκοι* en *οὐκ ἐνδιάθηκοι*: naar deze was

(88) *Einleitung in die Schriften des N. T.* I. Th. s. 126 ff, inzonderheid s. 136 ff.

was hij begonnen te rangschikken, en nu raakte hij daarvan af en haspelde de eene soort door de andere. Op deze wijze echter komt EUSEBIUS in geen voordeelig licht voor; wij gelooven, dat wij door onze verklaring hem beter zullen regtvaardigen, dan HUG dit deed, hoe vernuftig zijne voorstelling ook is uitgedacht.

Wij mogen, om den naam van den man zelven en zijne waarde als Inleidingsschrijver, het gevoelen van L. BERTHOLDT (89) niet onvermeld laten. Hij neemt vier klassen aan: *ὁμολογουμένα*, *ἀντιλεγομένα*, *νόθα* en *ἄτοπα*, of liever, hij verdeelt in twee hoofdsoorten, waarvan de *ὁμολογουμένα* de eerste uitmaken en de drie laatstgenoemde soorten de tweede hoofdklasse, als drie onderdeelen, vormen. Deze opvatting nadert dus aan de voorstelling van HUG, met dit onderscheid echter, dat hij EUSEBIUS niet beschuldigt, van de eene verdeeling met de andere te verwarren. De laatste uitgever van EUSEBIUS, HEINICHEN (90), houdt het met de verklaring van HUG; REUTERDAHL (91) met die van

LÜC-

(89) *Historisch-kritische Einleitung in sämmtliche Kanonische und Apocr. Schriften des A. u. N. Testam.* I. Th. s. 115 ff.

(90) *In annot. ad* EUSEB. L. III. 25. ad voc. *ἐν τοῖς νόθοις*.

(91) *De Fontibus Hist. Eccles.* EUSEB. p. 30 sqq.

LÜCKE; terwijl EICHHORN (92), weinig tevreden met vorige pogingen ter opheldering, de zaak in het midden laat en zegt: dat EUSEBIUS nu eens drie, dan weder vier, klassen maakt. Het verschil, dat tusschen ἀντιλεγομένα en νόθα zou bestaan, wil hij daarin zoeken, dat νόθα ἀντιλεγομένα zijn, maar tevens οὐ γνώριμα τοῖς πόλλοις, en dus van veel minder zekere echtheid, dan de ἀντιλεγομένα. Hij oordeelt overigens niet gunstig over de onpartijdigheid van EUSEBIUS, dien hij in dat opzigt achter ORIGENES stelt. Hoe onbillijk echter dit oordeel zij, zullen wij beneden trachten aan te wijzen.

Dit zij genoeg om ons met de geschiedenis der uitlegging van dit berigt van EUSEBIUS bekend te maken. Voorgelicht door die verschillende voorgangers en gewaarschuwd door hunne afdwalingen, willen wij ons gevoelen voorstellen, en verder eene proeve geven ter opheldering van den Kanon in het algemeen. Drie vragen zullen wij hier beantwoorden: vooreerst, verschillen de ἀντιλεγομένα en νόθα inderdaad, of niet? ten tweede, vormen de ketterschriften eene afzonderlijke klasse, of niet? ten derde, naar welke begrippen heeft EUSEBIUS zijne klassen bepaald?

§. 7.

(92) *Einleitung in das Neue Testament*, IV. B. s. 48—57. *Leipz.* Ausg. 1827.

§. 7.

Onderzoek der vraag, of de ἀντιλεγομένα en νόθα in der daad verschillen, dan niet?

Deze vraag komt ons voor bij de bepaling der rangorde, die EUSEBIUS hier voorstelt, het eerst in aanmerking te komen; niet zoozeer om te bepalen, of hij drie of vier klassen maakt, als wel, omdat uit het gebruik, hetwelk hij van deze beide woorden maakt, de sterkste beschuldigingen tegen zijne naauwkeurigheid zijn afgeleid. Wij hebben deze aanklagt gehoord; maar nemen wij nu, zonder partijdige ingenomenheid, de plaats zelve voor ons, onderstellen wij bij EUSEBIUS slechts eene middelmatige bevoegdheid, om als Schrijver op te treden; dan is het naauwelijks denkbaar, hoe bij iemand, die zijne eigene woorden, welke hij ter neder stelde, herlezen kon, zulk eene verwarring zou verklaarbaar zijn, als wij bij hem moeten onderstellen, wanneer ἀντιλεγομένα en νόθα inderdaad onderscheidene klassen vormen.

Nadat hij eenige Schriften des Nieuwen Testaments als ἀντιλεγομένα had bijgebragt, gaat hij voort: ἐν τοῖς νόθοις κατατετάχθω καὶ τῶν Παύλου πράξεων ἡ γραφὴ, ὅ τε λεγόμενος ποιμὴν κ. τ. λ. Het woordje καὶ kan, op zulk eene wijze geplaatst, toch wel niet anders beteekenen dan

dan *ook:* „Onder de *νόθα* moet *ook* gerangschikt „worden, enz." Wanneer men het voorgaande niet wist, zou men dan niet onwillekeurig op het denkbeeld geraken, dat er vroeger andere Schriften onder den naam van *νόθα* waren aangehaald? Moest het eene tegenstelling met het voorgaande zijn, waarom dan niet *δὲ* er bijgevoegd: *ἐν δὲ τοῖς νόθοις, κ. τ. λ.* gelijk vroeger *τῶν δὲ ἀντιλεγομένων*? Zal *καὶ* op het volgende betrekking hebben en moeten verbonden worden met *ὅ τε λεγόμενος ποιμὴν*, zoodat het den aanvang der optelling vormt; dan neemt men iets aan, dat van de Grieksche woordvoeging geheel en al afwijkt.

Maar gaan wij verder, dan zien wij, dat hij de optelling der *νόθα* besluit met te zeggen, *ταῦτα μὲν πάντα τῶν ἀντιλεγομένων ἂν εἴη.* Gesteld nu, dat hij vroeger onderscheid maakte, dan neemt hij het hier zelf geheel en al weg: want die opgenoemde Schriften, de *Handelingen* van PAULUS, den *Herder* van HERMAS, den Brief van BARNABAS, en andere, noemt hij hier uitdrukkelijk *ἀντιλεγομένα.* Wat is dus redelijker, dan te onderstellen, dat bij EUSEBIUS *ἀντιλεγομένα* en *νόθα* woorden van éene en dezelfde beteekenis zijn geweest; en dat hij de Schriften, die hij *νόθα* had genoemd, juist daarom in het slot zijner opsomming als *ἀντιλεγομένα* en niet als *νόθα* voorstelt, om daarmede zijne lezers te

 doen

doen gevoelen, dat zij slechts *ééne* klasse vormden? Indien wij deze in twee afzonderlijke klassen wilden plaatsen, zou men met regt vragen, waarom voegt hij er, om alle misverstand te voorkomen, niet bij: *ταῦτα μὲν πάντα τῶν νόθων ἂν εἴη*; en laat hij *ταῦτα μὲν πάντα τῶν ἀντιλεγομένων ἂν εἴη* niet volgen op de woorden: *εἴτε καὶ ἑτέρου ὁμωνύμου ἐκείνῳ*, gelijk hij de *ὁμολογουμένα* met eene dergelijke uitdrukking had besloten: *καὶ ταῦτα μέν ἐν ὁμολογουμένοις* (93)? Wanneer wij verder zijne woorden lezen, van *ἀναγκαίως δὲ* enz. af, wordt het vermoeden niet wei-

(93) [Iets dergelijks zou er plaats hebben, indien men eene gissing aannam, die wij ons herinneren vroeger van den Hoogleeraar VAN HENGEL gehoord te hebben, bij zijne lessen over het *Compendium Theologiae Christ.* van VAN VOORST, *Proll.* Cap. II. §. 3. Zij is deze, dat men de woorden *ἐν τοῖς νόθοις κατατετάχθω καὶ τῶν* Παύλου *πράξεων — αἱ λεγόμεναι διδαχαὶ*, verplaatse en op de zinsnede, die lager staat, *ἢ ὡς* Ἀνδρέου *καὶ* Ἰωάννου *καὶ τῶν ἄλλων ἀποστόλων πράξεις* doe volgen. Op deze wijze zou alle tegenspraak zijn weggeruimd. Ofschoon wij in onze verhandeling, zonder dit kritisch hulpmiddel, EUSEBIUS met zichzelven zochten overeen te brengen, kwam ons deze gissing, waaromtrent bij de vele Uitleggers dezer plaats niet de minste schijn van vermoeden opkwam, zoo vernuftig voor, dat wij niet konden nalaten, haar met onderscheiding te vermelden. Wij meenen echter gehoord te hebben, dat deze gissing den Hoogleeraar thans minder aannemelijk voorkomt.]

weinig versterkt, dat νόθα en ἀντιλεγομένα inderdaad dezelfde zijn. Hij zegt, het noodig te hebben geacht, van de ἀντιλεγομένα eene opsomming te geven, om ze te kunnen onderscheiden van zulke, die op den naam van Apostelen gaan, doch verdicht zijn; en zegt van deze ketterschriften, dat zij niet verdienen onder de νόθα geplaatst te worden; wij zouden dan eerder ἀντιλεγομένα verwacht hebben, indien zij inderdaad eene afzonderlijke plaats in de verdeeling van EUSEBIUS moesten innemen.

Doch indien men nu eens uit andere plaatsen van zijne Kerkelijke Geschiedenis kon bewijzen, dat hij de ἀντιλεγομένα wel degelijk heeft onderscheiden van de νόθα, dan zouden wij minder gevorderd zijn, en al ware het, dat de door ons gegevene uitlegging van deze plaats onberispelijk was, zou toch de Schrijver wel meer verschoonlijk zijn, doch niettemin in tegenspraak met zichzelven vervallen. Boven alles belangrijk is eene herhaalde rangschikking, die wij iets later dan ons hoofdstuk aantreffen (94). Nadat hij van den dood en de begraafplaats van JOHANNES en PHILIPPUS gesproken had en daarmede zijne Apostolische eeuw besloten, voegt hij er nog bij: „Nadat wij dan nu berigt hebben, wat tot „onze kennis, zoowel omtrent de Apostelen en „de Apostolische tijden is gekomen, als omtrent „de

(94) L. III. c. 31.

„de heilige Schriften, die zij ons hebben nage-„laten, en omtrent de tegengesprokene, maar „echter in de meeste kerken bij velen openlijk „gebruikte, en omtrent de geheel onechte en „van de Apostolische regtzinnigheid verwijderde „Schriften: [nadat wij dit alles hebben berigt], „laat ons de geschiedenis zelve verder vervolgen." Hier spreekt hij duidelijk van drie soorten van Schriften: 1°. *ἱερὰ γράμματα*; 2°. *ἀντιλεγομένα μὲν, ὅμως δὲ ἐν πλείσταις ἐκκλησίαις παρὰ πολλοῖς δεδημοσιευμένα*; 3°. *παντελῶς νόθα καὶ τῆς ἀποστολικῆς ὀρθοδοξίας ἀλλότρια.* De derde soort zijn duidelijk geene andere, dan de *ἄτοπα πάντῃ καὶ δυσσεβῆ*, die hij beschrijft als kettersche verdichtsels en afwijkende van de ware regtzinnige leer. Hij noemt ze *παντελῶς νόθα*, *geheel en al onecht*, en geeft daarmede te kennen, dat zij van veel mindere waarde zijn, dan de *νόθα.* Maar deze, ondersteld zijnde, dat zij andere zijn, dan de *ἀντιλεγομένα*, worden geheel en al gemist; en zulk eene onnaauwkeurigheid en vergetelijkheid van zijne eigene woorden, kunnen wij toch aan EUSEBIUS niet toeschrijven, die elders genoegzaam toont, dat hij zich wel herinneren kon, wat hij vroeger had geschreven (95). Wij maken

(95) SCHMIDT, a. a. O. s. 458, vindt de beide soorten *νόθα* en *ἄτοπα* hier echter in aangeduid door verschillende bijvoegsels: *παντελῶς νόθα* en *τῆς ἀποστολικῆς*

ken dus hieruit weder het besluit op, dat de νόθα dezelfde zijn als de ἀντιλεγομένα.

Herinneren wij ons hier, wat hij vroeger gezegd heeft in de reeds kortelijk door ons behandelde plaatsen. Wij hebben gezien, hoe hij (96) van den Brief van JACOBUS en dien van JUDAS zegt, dat dezelve voor onecht werden gehouden. Van den eersten zegt hij: ὡς νοθεύεται μέν; waarom niet, ἀντιλέγεται μέν, indien er inderdaad onderscheid bestond? Indien men dit niet wil toegeven, dan moet men νοθεύεται hier willekeurig in nadruk verzwakken; immers hetzelfde, dat hij hier als kenteeken van de ἀντιλεγομένα opgeeft: ὅμως δὲ παρὰ πλείστοις τῶν ἐκκλησιαστικῶν γιγνωσκομένας, zal toch wel niet verschillen van het daar gezegde: ἐν πλείσταις δεδημοσιευμένας ἐκκλησίαις. De Brieven nu van JACOBUS en JUDAS worden hier onder de ἀντιλεγομένα opgenoemd (97). Vergelijken wij hier-

κῆς ὀρθοδοξίας ἀλλότρια; doch dan dient men het woordje παντελῶς wel geheel over het hoofd te zien, als een nutteloos bijvoegsel; dit achten wij niet zeer waarschijnlijk. Zie FLATT, a. a. O. s. 235, *Anm.* HUG, a a. O. s. 136, houdt παντελῶς νόθα, even als wij, voor gelijkluidend met de ketterschriften, door EUSEBIUS in onze plaats ἄτοπα καὶ δυσσεβῆ genoemd; doch gebruikt deze verklaring niet, om daarmede den Kanon zelven op te helderen.

(96) L. II. c. 23. Vergelijk het door ons gezegde daarover §. 2.

(97) Zie verder LÜCKE, a. a. O. s. 17.

hiermede nu wat wij nog verder opmerkten (98), hoe hij de Schriften, die hij hier uitdrukkelijk νόθα noemt, de *Handelingen* van PAULUS, den *Herder* van HERMAS en de *Openbaring* van PETRUS, daar optelt onder meer andere, zonder den naam van νόθα te gebruiken. Van den *Herder* van HERMAS integendeel gebruikt hij het woord ἀντιλέλεκται en δεδημοσιευμένον ἐν ἐκκλησίαις; van de πράξεις τοῦ Παύλου heet het οὐδὲ ἐν ἀναμφιλέκτοις παρείληφα, en dit zal wel niet veel verschillen van hetgeen hij omtrent den Tweeden Brief van PETRUS zegt: οὐκ ἐνδιάθηκον εἶναι παρειλήφαμεν. Leidt ons dit niet weder tot hetzelfde besluit? Doch dit zij genoeg van plaatsen, die wij vroeger reeds naauwkeuriger hebben gadegeslagen: letten wij nu nog op iets, dat EUSEBIUS later dan onze plaats geschreven heeft.

Waar hij van de werken van CLEMENS *Alexandrinus* spreekt (99), daar voegt hij er bij, dat deze Kerkvader daarin ook getuigenissen gebruikt van tegengesprokene schriften (ἀντιλεγομένα). En welke zijn dit nu? Behalve twee zoogenaamde apocryphen van het Oude Testament, de *Spreuken* van SIRACHSZOON en het *Boek der Wijsheid*, de volgende Brieven: die aan de *Hebre-*

(98) L. III. c. 3. waarover wij §. 3 gehandeld hebben.
(99) L. VI. c. 13 en 14.

breeën, die van BARNABAS, van CLEMENS *Romanus* en die van JUDAS. Zoo staan dan BARNABAS en JUDAS in éénen rang, terwijl hij JUDAS Brief in onze plaats onder de *ἀντιλεγομένα*, dien van BARNABAS onder de *νόθα* stelt. Even zoo worden in het volgende hoofdstuk als *ἀντιλεγομένα* genoemd: de Brief van JUDAS en de overige Algemeene Zendbrieven, (namelijk de Tweede van PETRUS, die van JACOBUS, en de Tweede en Derde van JOHANNES), die van BARNABAS, de *Openbaring* van PETRUS en de Brief aan de *Hebreën:* eene duidelijke proeve, dat hij tusschen *ἀντιλεγομένα* en *νόθα* geen onderscheid maakt. Alle deze bewijzen zamen genomen brengen ons met LÜCKE tot het volgende besluit: „Men moet of aannemen, „dat EUSEBIUS zelf omtrent de zaak zoo in „verwarring geweest is, dat hij het mogelijk „misverstand in zijne woorden niet alleen niet „heeft gevoeld onder het schrijven, maar ook „bijna met voordacht alles zoo gesteld en geor„dend, om dit misverstand te veroorzaken; of „hij wilde de *νόθα* en *ἀντιλεγομένα* in het geheel „niet gescheiden hebben, en bediende zich van „beide uitdrukkingen afwisselend voor ééne en „dezelfde soort van heilige Schriften. Het is „echter niet moeijelijk, naar mijn oordeel, tus„schen beide eene keuze te doen" (100).

§. 8.

(100) LÜCKE, a. a. O. s. 14.

§. 8.

Onderzoek der vraag, of de ketterschriften, door EUSEBIUS *vermeld, eene afzonderlijke klasse vormen, of niet.*

Wij hebben dan nu twee soorten van schriften: ὁμολογουμένα en ἀντιλεγομένα of νόθα in EUSEBIUS berigt ontdekt. Eene andere vraag, naauw met de behandelde verwant: of er dan volstrekt geen onderscheid tusschen ἀντιλεγομένα en νόθα is, zoodat wij althans aan twee onderdeelen van dezelfde klasse mogen denken; zullen wij liever vereenigen met de derde, straks te beantwoorden: naar welke begrippen heeft EUSEBIUS zijne klassen bepaald? Er blijft nu eerst nog de vraag te onderzoeken: heeft EUSEBIUS die, in het slot zijns berigts vermelde, ketterschriften in zijne rangordening opgenomen, of geheel daar buiten gesloten?

Verschillend is hieromtrent het gevoelen der Geleerden geweest. C. F. SCHMID, die slechts twee klassen aanneemt, γραφὰς ἐνδιάθηκους en de verwerpelijke schriften der ketters, neemt dus de laatste niet alleen op, maar stelt ze ook geheel en al tegen de ἐνδιάθηκοι over. De onaannemelijkheid van dit gevoelen valt ieder in het oog. De ἄτοπα καὶ δυσσεβῆ worden even zoowel tegen de νόθα of ἀντιλεγομένα overgesteld, als

als tegen de ὁμολογούμενα. Neemt men nu hierbij het gevoelen van HUG aan, dan zou er in het geheel geene verdeeling in soorten meer gevonden worden. Deze laatste toch is van oordeel, dat EUSEBIUS de ketterschriften niet eens eene klasse waardig acht. Hiervoor had hij in de kritische kunstwoorden geen' naam. Zij moesten als eene bastaardsoort der Christelijke letterkunde worden verworpen. Andere schrijvers daarentegen, naar dat zij de ἀντιλεγόμενα en νόθα vereenigen of niet, voegen dezelve als eene derde of vierde klasse aan de vorige toe. Bij BERTHOLDT nemen zij de vierde plaats in; bij VOGEL en LÜCKE de derde; EICHHORN laat het in het midden, of zij bijzonder moeten geteld worden, dan niet, doch is niet ongunstig voor het eerste.

Wanneer wij het gedeelte van EUSEBIUS berigt, van de woorden af: ἀναγκαίως δὲ en zoo vervolgens, lezen, dan zien wij duidelijk, dat zijn oogmerk is, niet als in het voorbijgaan, maar meer bepaald, van de Schriften, die onder Apostolische namen verdicht zijn, te spreken. Daartoe toch, zegt hij, de onderscheidende kenmerken van ὁμολογούμενα en ἀντιλεγόμενα te hebben opgegeven (101), opdat men deze zou kun-

(101) Wanneer de νόθα eene afzonderlijke klasse uitmaken, waarom voegt hij ze dan hier niet bij en geeft denzelven niet, gelijk den ὁμολογούμενα en ἀντιλεγόμενα een

kunnen onderkennen van die Schriften, welke op naam der Apostelen zijn in het licht gegeven door ketters. Van deze soort noemt hij, even als van de andere, eenige op. Hij zegt verder, dat uit stijl en voordragt, geheel afwijkende van die der regtzinnige schrijvers, genoegzaam de verdichting blijkt; zoodat zij niet waardig zijn onder den naam van νόθα te worden opgenomen. Inderdaad heeft hij ter bepaling van den aard en de kenmerken van deze ketterschriften nog meer gedaan, dan voor de ὁμολογούμενα en ἀντιλεγόμενα; en al ware het slechts, dat hij eenvoudig gezegd had, dat zij niet eens onder de νόθα verdienden geplaatst te worden, dan zou hij toch een negatief kenmerk hebben opgegeven; maar hij doet meer, hij spreekt van inhoud en stijl, en geeft aan deze soort van Schriften een eigenaardig karakter. Hij kon dus van deze, zoowel als van de andere, zeggen: τὸν κατάλογον πεποιήμεθα διακρίναντες (102).

Maar het voornaamste, dat ons bewegen zou, om de ketterschriften in eene derde klasse op te nemen, is de verdeeling, die EUSEBIUS iets later zelf voorstelt in het volgende 31ste Hoofdstuk op

een bijzonder kenmerk? Zoo zij niet dezelfde zijn met de ἀντιλεγόμενα, dan schijnt het wel, als of zij hier in den Kanon geheel bij vergissing zijn ingeslopen.

(102) LÜCKE, s. 7—12.

op het einde, waar wij zien, dat zij, als *παντελῶς νόθα καὶ ἀποστολικῆς ὀρθοδοξίας ἀλλότρια*, eene derde klasse uitmaken. Het komt ons intusschen voor, dat EUSEBIUS beter had gedaan, indien hij die schriften aldaar geene *νόθα* had genoemd. Het is wel zoo, dat hij, door de bijvoeging van *παντελῶς*, voor misverstand zich zocht te bewaren; maar hij geeft op die wijze zelf aanleiding, dat men in het denkbeeld geraakt, om *νόθα* in eenen ongunstigen zin op te vatten. Doch men houde in het oog, dat EUSEBIUS in dit opzigt, gelijk in vele andere, een' *ὁδὸς ἀτριβὴς καὶ ἐρήμη* moest bewandelen en dus met de onbepaaldheid van de kritische kunsttermen, op de Christelijke letterkunde overgebragt, moest strijden. Dit echter blijft voor ons uit deze opgave van hem blijken, dat de ketterschriften, als geheel en al onechte en te verwerpene schriften, waarvan geen regtzinnig leeraar in zijne werken had gebruik gemaakt, gevoegelijk in zijne rangordening kunnen worden opgenomen, zoo dat, naar ons gevoelen, drie soorten: *ὁμολογούμενα*, *ἀντιλεγόμενα* = *νόθα* en *ἄτοπα καὶ δυσσεβῆ* = *παντελῶς νόθα*, moeten onderscheiden worden. Men houde in het oog, dat niet zoozeer het doel van EUSEBIUS is, om de schriften alleen op te tellen, die inderdaad heilige schriften zijn, als wel, die daarvoor gehouden worden. De ketterschriften mogten dan wel algemeen worden verworpen,

 zij

zij werden toch door sommigen, hoe weinige dan ook, gebruikt en voor echt gehouden, en daarom konden zij gevoegelijk in den derden rang worden gesteld. Indien wij echter iets wenschen zouden, dan ware het dit, dat EUSEBIUS duidelijk twee hoofdklassen had gemaakt: *ἐνδιαθήκους* en *οὐκ ἐνδιαθήκους*, en deze laatste in drie onderafdeelingen had gesplitst: *ἀντιλεγόμενα*, *νόθα* en *ἀπόκρυφα*. Zoo zou eene meer logische houding in alles zijn geweest. Verre echter van ons, om EUSEBIUS zulk eene orde te willen opdringen; maar even verre ook van ons, om, daar hij haar niet heeft, hem van tegenspraak of verwarring te willen beschuldigen. Wij hopen dat, door het aannemen van ons gevoelen, hetgeen wij gaarne aan bevoegder oordeel onderwerpen, deze beschuldiging tegen onzen Schrijver in de schatting van elken onpartijdigen lezer niet weinig in gewigt zal verminderd zijn.

§. 9.

Onderzoek, naar welke begrippen EUSEBIUS *zijne drie klassen bepaald heeft.*

Wij zijn genaderd tot de beantwoording eener allerbelangrijkste vraag: welke begrippen zweefden onzen Schrijver voor den geest bij de opgave van zijnen kanon; met andere woorden: wat ver-

verstond EUSEBIUS door ὁμολογούμενα, ἀντιλεγόμενα, en zoo vervolgens? Wanneer wij de plaats zelve, wier behandeling wij op ons namen, inzien, dan behoeft het naauwelijks nadere aanwijzing, dat hij door ὁμολογούμενα zulke schriften verstaat, die algemeen voor echt erkend worden; door ἀντιλεγόμενα, zulke, aan wier echtheid getwijfeld wordt; door de in de derde plaats vermelde zulke, die door de meesten, zoo niet allen, als onecht verworpen worden. Nog duidelijker zal ons dit blijken, wanneer wij onze plaats nog met andere uitdrukkingen, die elders voorkomen, vergelijken. Ὁμολογούμενος is bij hem gelijkluidend met het meer gewone γνησίος. L. III. c. 3, noemt hij den Eersten Brief van PETRUS, hier onder de ὁμολογούμενα geplaatst, γνησίαν ἐπιστολὴν καὶ παρὰ τοῖς πάλαι πρεσβυτέροις ὁμολογουμένην; de Brieven van PAULUS noemt hij daar προδήλους καὶ σαφεῖς; hier in ons hoofdstuk noemt hij de ὁμολογούμενα, ἀληθεῖς καὶ ἀπλάστους καὶ ἀνωμολογημένας γραφάς. Het denkbeeld van echt en onvervalscht zweefde hem dus ontegenzeggelijk voor den geest. Doch is dit nu genoeg, om het karakteristieke onderscheid der ὁμολογούμενα uit te drukken? Wij gelooven neen: want dan zou de Eerste Brief van CLEMENS *Romanus* aan de *Corinthiers* in gelijken rang staan met de aangenomene Schriften des Nieuwen Verbonds, die EUSEBIUS hier op-

 noemt,

noemt. Immers hij noemt dien Brief elders (103) *ὁμολογουμένην*, zegt er van, dat dezelve tot op zijnen tijd toe in de meeste kerken openlijk werd gebruikt, ja heet denzelven *ἀνωμολογημένην παρὰ πᾶσιν* (104). Er is dus in betrekking tot de *ὁμολογούμενα* in onze plaats nog iets meer noodig. Het was niet genoeg, dat men dezelve voor echt hield, zij moesten tevens tot de Schriften des Nieuwen Verbonds behooren, *ἐνδιαθήκοι* zijn. Dit ligt niet alleen in den aard der zaak, maar dit geeft EUSEBIUS zelf niet onduidelijk te kennen, als hij de *ἀντιλεγόμενα*, in tegenoverstelling van de *ὁμολογούμενα*, *οὐκ ἐνδιαθήκους* noemt. Ὁμολογούμενα beteekent dus wel echt, maar van de schriften gebruikt, die algemeen voor werken der Apostelen werden gehouden, neemt het nog eene sterkere beteekenis aan, die van geschriften, welke tot regel des geloofs werden aangenomen. In dien sterkeren zin het woord opvattende, zijn alle *ὁμολογούμενα* wel *γνήσια*, doch

(103) L. III. c. 16. *Κλήμεντος ὁμολογουμένη μία ἐπιστολὴ Φέρεται, μεγάλη τε καὶ θαυμασία, — ταύτην δε καὶ ἐν πλείσταις ἐκκλησίαις ἐπὶ τοῦ κοινοῦ δεδημοσιευμένην πάλαι τε καὶ καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς ἔγιωμεν.*

(104) L. III. c. 38. De Eerste Brief wordt daar zorgvuldig van de onechte schriften van CLEMENS onderscheiden: eene proeve van de oordeelkundige beschouwing van EUSEBIUS.

doch niet alle schriften, die γνήσια waren, hadden nog het voorregt om als ὁμολογούμενα in den kanon te worden opgenomen. Bij ὁμολογούμενα stelde EUSEBIUS zich voor: *Schriften der Apostelen of Apostolische mannen, algemeen voor echt erkend en gebruikt als Heilige Schriften.*

Het zal nu niet moeijelijk vallen, om het kenmerk der ἀντιλεγόμενα op te geven. Zij missen het kenmerk der algemeene aanneming voor Apostolische schriften. De meesten hielden dezelve slechts voor echt, παρὰ πλείστοις τῶν ἐκκλησιαστικῶν γιγνωσκομένας, zoo als het in onze plaats heet. Zij werden echter in vele gemeenten voorgelezen, met de andere gewijde schriften vereenigd (μετὰ τῶν λοιπῶν ἐν πλείσταις δεδημοσιευμένας ἐκκλησίαις), schoon niet vele der oude kerkelijke schrijvers van dezelve gewag hadden gemaakt (105). EUSEBIUS noemt deze zelfde soort van schriften ook met den naam van νόθα. Gelijk nu γνήσιος en ὁμολογούμενος tot elkander in betrekking staan, even zoo is de betrekking tusschen νόθος en ἀντιλεγόμενος. Het laatste heeft meer bepaald betrekking op de bevoegdheid van eenig geschrift, om als Apostolisch in den Kanon te worden opgenomen; het eerste is meer algemeen op de onechtheid van eenig werk toepasselijk. Wij willen het

(105) L. II. c. 23.

het woord *νόθος* hier geenszins met FLATT (106) eene zachtere beteekenis geven; wij nemen het aan in den eenigen waren zin van *onecht* (*spurius*); doch daarom hebben wij nog geen berouw van hetgeen wij vroeger schreven, toen wij, *ἀντιλεγόμενα* en *νόθα hier* in de rangordening door EUSEBIUS gegeven, voor gelijkluidend verklaarden. Als hij sommige schriften *νόθα* noemt, wil hij daarmede niet zeggen, dat hij zelf, na zorgvuldig onderzoek, dezelve voor onecht houdt; neen, hij verzamelt vroegere getuigenissen: daaronder waren er, die evenzeer vóór, als tegen de echtheid spraken. Νόθα kan dus wel niet anders zijn, dan *νοθευόμενα*, *voor onecht gehouden*, hetzij dan door velen, hetzij door weinigen. Hoe zou hij toch met zich zelven zoozeer in tegenspraak zijn gekomen, dat hij een werk, als den zoo-

ge-

(106) FLATT, s. 142, wil *νόθος* volgens HESYCHIUS door *δυσγενὴς* verklaren, in den zin van schriften van mindere waarde. Wij gelooven echter, dat deze bijzondere beteekenis moeijelijk te verdedigen is. Veeleer (het zij hier in het voorbijgaan opgemerkt) zou die beteekenis van *νόθος*, in den zin van *iemand* of *iets van minderen rang*, kunnen aangewend worden ter verklaring van Hebr. XII: 7, en daar door *νόθοι* niet zoozeer onechte kinderen, als wel slavenzonen kunnen verstaan worden. Zie F. C. GELPKE, *vindiciae originis Paulinae ad Hebraeos Epistolae*, Lugd. Bat. 1832, pag. 48.

genoemden *Herder* van HERMAS, daar hij vroeger van had gezegd: „ van sommigen wordt het „ wedersproken, daarom kan het niet wel onder „ de *ὁμολογούμενα* geplaatst worden; in de ker„ ken wordt het openlijk gelezen": dat hij dit nu zelf zoo op eens voor onecht verklaren zou? Maar wel kon hij zeggen, dat het voor onecht werd gehouden en daarom onder de *ἀντιλεγόμενα* geplaatst.

Maar, zal men vragen, is er dan volstrekt geene reden tot onderscheiding te vinden? Stelt dan EUSEBIUS inderdaad de eerst opgetelde schriften van PETRUS, JOHANNES enz. in gelijken rang met den Brief van BARNABAS, den *Ποιμὴν* enz.? Zeker had het eene oorzaak, dat EUSEBIUS de betwijfelde Brieven der Apostelen eerst opnoemde, daarna schriften van Apostolische Mannen; wij zeggen Apostolische Mannen: want andere schriften, hoe oud en achtenswaardig ook, kwamen niet in aanmerking bij het dingen naar Kanoniek gezag, indien men niet kon aannemen, dat zij althans onder het oog der Apostelen waren vervaardigd. Het was toch natuurlijk, dat hij eerst die schriften optelde, die men zeide van Apostelen geschreven te zijn, daarna die van hunne medearbeiders onder hun oog vervaardigd. Daarbij kwam, dat toch wel niet alle schriften evenzeer aan twijfel waren onderworpen; en kon EUSEBIUS door zijn gevoel

 niet

niet onwillekeurig zijn geleid geworden, om juist die het eerst te noemen, welke, onder de van sommigen, meerderen of enkelen, onecht gehoudene, het minst tegen zich hadden. Schoon wij dan ἀντιλεγόμενα en νόθα in ééne klasse brengen, zoo willen wij daarmede geenszins ontkennen, dat er reeds de kiemen der onderscheiding in schriften van meerder of minder betwijfelde echtheid in voorhanden waren, en misschien reeds aan EUSEBIUS duister voor den geest zweefden (107).

Wat nu de kenmerken der ἀντιλεγόμενα of νόθα waren: *Schriften van Apostelen of Apostolische Mannen, door velen, door de meesten voor echt erkend en gebruikt als heilige Schriften:* die kenmerken ontbreken geheel aan de derde soort van schriften, door hem παντελῶς νόθα, ἄτοπα καὶ δυσσεβῆ genoemd. Werden de ἀντιλε-

(107) FLATT, s. 233, is niet afkeerig van het denkbeeld, om, schoon hij beiden tot ééne klasse brengt, echter eenig onderscheid tusschen ἀντιλεγόμενα en νόθα aan te nemen. Wij zouden niet vreemd zijn van hetgeen REUTERDAHL, l. c. p. 32 in notâ, zegt: Si » differentia quaedam inter EUSEBII ἀντιλεγόμενα et » νόθα statuatur, eam gradu tantum ἀντιλέξεως, quae » de iis fiebat, contineri crediderim, ita ut a quo plu- » ribus de iis dubitaretur, eo propius ad vere νόθα » accederent, eoque melius non tantum ἀντιλεγόμενα, » sed etiam νόθα dicerentur."

λεγόμενα van meerdere schrijvers aangehaald, van deze heet het: οὐδὲν οὐδαμῶς ἐν συγγράμματι τῶν — ἐκκλησιαστικῶν τίς ἀνὴρ εἰς μνήμην ἀγαγεῖν ἠξίωσε: „geen oud kerkelijk Schrijver „heeft daarvan eervolle melding gemaakt, als „van Apostolische schriften." Dat zij er volstrekt niet van gesproken hebben, kan EUSEBIUS niet bedoelen: want hoe zou hij anders geweten hebben, dat zij bestonden, daar hij ze waarschijnlijk zelf nooit heeft gezien; maar zij hadden er niet op zulk eene wijze van gesproken, als men van eerwaardige oorkonden der oudheid doet. Hielden velen de ἀντιλεγόμενα voor Apostolische werken, deze verklaart hij uitdrukkelijk voor *op den naam der Apostelen verdicht*. Had men sommigen der ἀντιλεγόμενα hooge achting toegedragen, eenen Tweeden Brief van PETRUS voor nuttig geacht en met de overige Algemeene Zendbrieven gebruikt (108), den *Herder* van HERMAS noodig geoordeeld tot onderwijs van eerstbeginnende Christenen (109): die onderscheiding viel aan deze verdichte schriften niet te beurt; als ongerijmde en goddelooze stukken had men de-

(108) L. III. c. 3: ὅμως δὲ πολλοῖς χρήσιμος φανεῖσα μετὰ τῶν ἄλλων ἐσπουδάσθη γραφῶν.

(109) Ibid.: ὑφ' ἑτέρων δὲ ἀναγκαιότατον οἷς μάλιστα δεῖ στοιχειώσεως εἰσαγωγικῆς κέκριται. Zie hetgeen wij vroeger hebben gezegd bladz. 49—52.

dezelve verworpen. Velen vonden in de betwijfelde schriften onmiskenbare sporen van Apostolischen geest; bij die ketterschriften spraken inhoud en denkbeelden het alles regtstreeks tegen. De kenmerken dan, die EUSEBIUS van de derde klasse opgeeft, zijn deze: *Schriften, op den naam der Apostelen ondergeschoven, algemeen verworpen en als onheilige, goddelooze stukken beschouwd* (110).

Op deze wijze gelooven wij eenvoudig en duidelijk de begrippen, naar welke EUSEBIUS zijne rangschikking bepaald heeft, te hebben voorgesteld. Het is ons niet gemakkelijk gevallen, om deze slotsom op te maken, daar onze voorgangers, vooral in dit gedeelte, de gewenschte duidelijkheid en bepaaldheid missen, zoodat men spoedig tot hunne eigene bedoeling kan doordringen,

(110) Zie over de verschillende kenmerken der klassen verder SCHMIDT, a a. O. s. 554 ff.; FLATT, a. a. O. s. 237 ff., (die zeer juist aanmerkt, dat al de uitdrukkingen op καινὴ διαθήκη moeten betrokken worden.) LÜCKE, a. a. O. s. 20—27, (die vooral lezenswaardig is, in hetgeen hij verder, van s. 27—35, heeft over de betrekking, waarin echtheid en kanoniek gezag bij EUSEBIUS tot elkander staan.) HUG, a. a. O. s. 131 f.; BERTHOLDT, a. a. O. s. 122 f; EICHHORN, a. a. O. s. 51 ff. DE WETTE, *Lehrbuch der hist. Krit. Einleit. in die Bibel. A. u. N. T.,* I. Th. §. 24. s. 32—36. 4. aufl.

gen, en wel eens meer in naam dan inderdaad van elkander verschillen, en echter elkanders voorstellingen bestrijden. Doch dit zij genoeg om ons een algemeen denkbeeld van den Kanon van EUSEBIUS te vormen. Er zijn echter nog vele bijzonderheden door ons onaangeroerd gelaten, die wij, om alle verwarring te vermijden, liever afzonderlijk willen behandelen. Derzelver ontwikkeling laat zich gevoegelijk afscheiden van de behandeling der hoofdzaak, doch daardoor zal niet te min hier en daar een aangenaam licht over het geheel verspreid en zullen wij met den aard en het belang van EUSEBIUS opgave nader bekend worden. De volgende bijzonderheden mogen wij niet onaangeroerd laten, zoo wij geen onvolkomen werk zullen leveren. Eerst trekt hier onze aandacht, wat hij van de *Openbaring* van JOHANNES zegt en het bijvoegsel bij de vermelding van den Tweeden en Derden Brief diens Apostels; verder zoeken wij het antwoord op de vraag, waarom er hier van den *Brief aan de Hebreën*, noch van den *Brief van* CLEMENS wordt gesproken. Wij zullen daarna eenige aanmerkingen omtrent eenige opgenoemde νόθα mededeelen; vervolgens aan de duistere woorden omtrent het *Evangelie der Hebreën* eenig licht trachten bij te zetten; en eindelijk nog een enkel woord over de opgenoemde ketterschriften er bijvoegen.

§. 10.

§. 10.

Het berigt van EUSEBIUS *omtrent de bestredene Schriften van den Apostel* JOHANNES.

Aan het slot van de optelling der *ὁμολογούμενα* vinden wij omtrent de *Openbaring* van JOHANNES dit bijvoegsel: *ἐπὶ τούτοις τακτέον, εἴγε φανείη, τὴν ἀποκάλυψιν Ἰωάννου*; en na de vermelding der *νόθα* volgt een dergelijk bijvoegsel: *ἔτι τε, ὡς ἔφην, ἡ Ἰωάννου Ἀποκάλυψις, εἰ φανείη, ἥν τινες, ὡς ἔφην, ἀθετοῦσιν, ἕτεροι δὲ ἐγκρίνουσι τοῖς ὁμολογουμένοις*. Billijk vragen wij hier: wat mag de reden zijn, waarom er dus tweemaal van dit boek wordt gewag gemaakt? Behoorde het niet eenvoudig onder de *ἀντιλεγόμενα* te worden opgeteld? Door hetzelfde bijvoegsel had hij toch met even veel regt al de andere schriften des Nieuwen Testaments, die hij hier met den naam van *ἀντιλεγόμενα* bestempelt, nog eens onder de *ὁμολογούμενα* kunnen plaatsen. Immers ook van die alle gold het: sommigen verwerpen ze, anderen rangschikken ze onder de *ἀντιλεγόμενα*? Dit toch was inderdaad het geval: zoo toch aller uitspraak veroordeelend ware geweest, zouden zij den eervollen rang in de tweede klasse niet verkregen hebben. De oorzaak van dit zonderling tweemaal noemen van het Openbaringsboek schijnt naar ons oordeel ge-

zocht

zocht te moeten worden in de hevige twisten over hetzelve gevoerd. De evenaar des oordeels slingerde nog te zeer heen en weder, de ingenomenheid aan de eene zijde was te hoog, de verachting aan de andere zijde te diep, om het de meer vreedzame plaats in de tweede klasse alleen aan te wijzen, en dit verleidde onzen schrijver tot dezen schijn van onbestaanbaarheid met zich zelven.

De twist toch over de *Apocalypsis*, onafscheidelijk vereenigd met dien over het *Chiliasmus* (111), was vooral sedert de helft der derde eeuw levendig geworden, toen DIONYSIUS van *Alexandrie*, de waardige leerling van ORIGENES in het bestrijden van de gevoelens der Egyptische Chiliasten, de onderstelling in het midden bragt, dat dit werk niet van den Apostel JOHANNES, maar welligt van eenen zekeren anderen JOHANNES, den *Presbyter*, zoude zijn (112); terwijl hij

(111) Eene korte, maar duidelijke, geschiedenis der Chiliastische twisten levert ons GIBBON, *history of the decline and fall of the Roman Empire*, T. II. p. 296 sqq. Zie verder NEANDER, *Geschichte der Christl. Relig. u. Kirche*, 1 Th. 3 B. s. 1088—1097, SCHMIDT, *Handbuch der Christl. Kirchengeschichte*, Th. I, s. 122. ff., 234 ff. 292 ff. en het uitvoerig werk van H. CORODI, *Kritische Geschichte des Chiliasmus*, 3 B. 1781—83.

(112) Breedvoerig deelt ons EUSEBIUS, L. VII, c. 25, uit het geschrift van DIONYSIUS περὶ εὐαγγελιῶν deszelfs gissingen over de *Openbaring* mede, die, hoezeer wel eenig-

hij van anderen gewag maakt, die het voor een op den naam van den Apostel ondergeschoven stuk van CERINTHUS hielden. Vroeger echter was de stem der aanzienlijkste Kerkvaders meer vóór den Apostolischen oorsprong. Zelfs de voorgangers van DIONYSIUS hadden zich vrij duidelijk daarover verklaard (113). Doch de schok, door des laatsten bestrijding gegeven, deed nog ten tijde van EUSEBIUS zijne trillingen gevoelen en van daar zijne uitspraak over den staat des geschils, op het einde des 24sten hoofdstuks: „over „de Openbaring wordt nu nog bij het meerder„deel vóór en tegen gestreden." Inzonderheid was het aanzien derzelve bij de Grieksche Kerkleeraars in *Azie* zeer gedaald, zoodat een CYRILLUS

eenigzins van vooringenomenheid tegen den Apostolischen oorsprong getuigende, echter den Alexandrijnschen Bisschop eene aanzienlijke plaats onder de oordeelkundige onderzoekers van de schriften des Nieuwen Verbonds waardig maken. Het voorgaande berigt in c. 24 van den uitslag der gevoerde twistrede met de *Chiliasten*, doet ons uitroepen: » waren alle kerkelijke geschillen zóó gevoerd en zóó geëindigd!"

(113) ORIGENES bij EUSEB. VI. 25, noemt den Apostel duidelijk als schrijver; CLEMENS *Alex.* reeds vroeger eveneens, *Paedag.* L. II, c. 12, *Strom.* L. VI, c. 13. Zie verder de breedvoerig aangehaalde getuigenissen vóór en tegen de *Apocalypsis* bij HUG, *Einleitung*, II Th. s. 578 ff.

LUS van *Jeruzalem* haar niet eens in zijnen kanon vermeldt (114), en de maker van de *jamben* in de werken van GREGORIUS *van Nazianzus* (115) uitdrukkelijk zegt, dat meerderen de *Apocalypsis* onder de onechte schriften rekenen. EUSEBIUS echter schijnt niet ongunstig over de *Openbaring* gedacht en haar daarom als een aanhangsel aan de ὁμολογούμενα gevoegd te hebben (116). Het is als of hij gaarne haar wilde opnemen, doch dan kwam hem de hevige tegenkanting, die hare opneming in den kanon bij de *Aziaten* vond, voor den geest; de ongunstige oordeelvelling van een' man als DIONYSIUS stelde zich voor zijn oog; en hij betrad naar zijn oordeel met zijn dubbel εἰ φανείη den middelweg. Door de wijze, waarop hij daarvan elders spreekt, krijgen wij eenigzins aanleiding, om deze meer gunstige gedachten over de *Apocalypsis* aan EUSEBIUS voor *zijnen* persoon toe te schrijven. Wanneer hij (117), sprekende van een ge-

(114) *Catheches.* L. IV, p. 66, edit. THOMAE MILLIS, *Oxon.* 1703.

(115) GREGORII *Nazianz. Operr.* T. II. p. 194 D. edit. *Paris.* 1630.

(116) Hier kunnen wij ons zegel niet hechten aan de uitspraak van FLATT, a. a. O. St 8. s. 94, dat EUSEBIUS minder gunstig over den Apostolischen oorsprong van de *Openbaring* zou gedacht hebben.

(117) L. IV. c. 25.

geschrift van THEOPHILUS den *Antiochener* tegen HERMOGENES, zegt, dat deze daarin getuigenissen uit de *Openbaring* gebruikt, en dezelfde uitdrukking bezigt, wanneer hij van APOLLONIUS, den bestrijder der *Montanisten*, als die de *Openbaring* van JOHANNES heeft aangehaald (118), melding maakt, dan zouden wij hier het een of ander bijvoegsel, *ἡ φερομένη τοῦ Ἰωάννου* of iets dergelijks, bij de aanhaling van bestredene schriften door hem gebruikt, verwacht hebben, indien hij zelf niet meer overhelde, om haar aan dien Apostel toe te kennen. Hier schijnt echter mede in strijd te zijn, wat hij elders zegt (119), wanneer hij het berigt van PAPIAS over de twee JOHANNESSEN mededeelt en daarop laat volgen, dat hij deze opmerking noodzakelijk keurt, omdat het waarschijnlijk is, dat die tweede JOHANNES de *Openbaring* heeft geschreven, indien men JOHANNES den Apostel er niet voor houden wil. Hoe het hier echter mede zijn moge, de wijze, waarop EUSEBIUS in den kanon van de Openbaring gewag maakt, komt ons voor eene proeve te zijn van zijne naauwkeurige opmerking van vroegere getuigenissen. Genoeg zij dit over dit onderwerp; wij

(118) L. V, c 18. p. 151 C.

(119) L. III. c. 39. p. 89 et 90: *εἰκὰς γὰρ τὸν δεύτερον, εἰ μή τίς ἐθέλοι τὸν πρῶτον, τὴν ἐπ' ὀνόματος φερομένην Ἰωάννου Ἀποκάλυψιν ἑωρακέναι.*

wij schrijven geene Inleiding op het boek der *Openbaring*. Intusschen komt het ons voor, dat omtrent geen één boek des Nieuwen Testaments de inhoud zelf *zóózeer* in aanmerking moet komen, als bij de *Openbaring;* gelijk dan ook nergens bepaalde meeningen omtrent de voorstelling der Christelijke leer zoo veel invloed hadden op de hoogschatting of verwerping van eenig geschrift, dan in betrekking tot dit zonderling boek (120). Wan-

(120) Zie MUNSCHER, a. a. O. I. B. s. 326 ff. EICHHORN is van oordeel, dat het kanoniek gezag van dit boek eigenlijk niet afhangt van den naam des Schrijvers. Zie zijn *Commentar. in Apocalypsi*, T. I. p. 47. Menigeen zal hem dit niet toestemmen. Maar het komt ons toch wat sterk voor, te zeggen: » Is het JOHANNES *de Apostel* niet, dan is het een bedrieger, die zijnen naam » heeft aangenomen." Hoe men in dit opzigt eenen middelweg kan betreden, heeft LÜCKE getoond in zijn *Versuch einer vollständige Einleitung in die Offenbarung* JOHANNIS, 1832. Men zie verder over de echtheid van dit boek en de gronden van bezwaar daartegen, MICHAËLIS, *Einleitung*, §. 236 u. 237. II B. s. 1285—1317, en over de wijze, waarop EUSEBIUS van de *Apocalypsis* melding maakt, HUG, *Einleit.* I Th. 134 f., SCHMIDT, a. a. O. s. 456 f., FLATT, s. 92 ff., LÜCKE, s. 33 f. Lezenswaardig is ook wat VAN VLOTEN daarover schrijft, in zijn' *Bijbel*, XIII Deel, bl. 316 verv. Inderdaad, kon men zijne gissing van latere inschuifsels en vervalschingen waarschijnlijk maken, het gevoel, dat door het zonderlinge en kruipende, bij zooveel ver-

 he-

Wanneer EUSEBIUS van den Tweeden en Derden Brief van JOHANNES onder de ἀντιλεγόμενα gewag maakt, voegt hij er bij: „ εἴτε „ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ τυγχάνουσαι, εἴτε καὶ ἑτέ„ρου ὁμωνύμου ἐκείνῳ." Wat is zijn oogmerk met dit bijvoegsel? Wil hij er mede te kennen geven, dat, welke onderstelling men volge, toch altijd die twee Brieven onder de ἀντιλεγόμενα moeten geplaatst worden, of is het enkel eene letterkundige opmerking des Schrijvers? Nemen wij het eerste aan, dat hij namelijk heeft willen zeggen, dat, wat men onderstelle, toch altijd de echtheid dier brieven twijfelachtig blijft, dan heeft EUSEBIUS zich zeer ongelukkig uitgedrukt: want, aangenomen dat JOHANNES de Evangelist de schrijver is, behooren zij onder de ὁμολογούμενα. Veeleer zouden wij dan zijn εἴτε — εἴτε dus verklaren, dat hij hiermede zijne rangschikking verdedigen wil, waarin hij niet zoozeer de echtheid, als wel het kanoniek gezag tot maatstaf neemt en de eerste uit het laatste afleidt

hevens en hemelsch geschokt wordt, zou zich ligter met de echtheid van dit boek verzoenen kunnen. Doch liefst zeggen wij hier met DIONYSIUS (bij EUSEB. L. VII. c. 25): οὐκ ἀποδοκιμάζω ταῦτα, ἃ μὴ συνεώρακα· θαυμάζω δὲ μᾶλλον ὅτι μὴ καὶ εἶδον. [Eenen nieuwen Verdediger heeft dit boek gevonden in E. G. KOLTHOFF, *Apocal.* JOANNI *Apostolo vindicata*, Hafn. 1834; met lof vermeld in het *Allgem. Repertor.* van RHEINWALD, 1835. VIII. B. 3. H. s. 197 f.]

leidt (121). Liever zouden wij het dus voor eene letterkundige opmerking van EUSEBIUS houden, om nader te verklaren, waarom zij onder de *ἀντιλεγόμενα* worden geplaatst: sommige toch hielden ze voor schriften van den *Evangelist*, andere schreven ze aan zekeren JOHANNES den *Presbyter* toe (122).

Wij kennen dezen JOHANNES den Presbyter alleen uit een berigt van PAPIAS, Bisschop van *Hierapolis* in de eerste helft der tweede eeuw; den schrijver van vijf boeken, getiteld: *Uitlegging van de uitspraken of gezegden des Heeren* (123). Hij was een man, die, naar zijne ei-

(121) Dus oordeelt LÜCKE er over, s. 14, 15 in der *Anmerk.*

(122) FLATT, s. 90, 91, oordeelt er over: » Dit » bijvoegsel kan worden verklaard: 1°. zij behooren » onder de *ἀντιλεγόμενα*, omdat het niet kan worden » beslist, wie der twee JOHANNESSEN de schrijver is; » of ook 2°. zij behooren onder de *ἀντιλεγόμενα en* zijn » óf van den *Evangelist*, óf van den *Presbyter*. Naar » deze verklaring bevat het EUSEBIUS eigen oordeel, » waardoor een derde geval, dat zij van geenen JOHAN- » NES volstrekt zouden zijn, wordt uitgesloten."

(123) *Λογίων κυριακῶν ἐξηγήσις*. Volgens IRENAEUS, *adv. haeres.* L. V. c. 33, was hij een hoorder van JOHANNES en tijdgenoot van POLYCARPUS. Deze JOHANNES kan wel niemand anders zijn geweest, dan die naamgenoot des Apostels, van wien, gelijk van zekeren ARISTIO, hij vele overleveringen omtrent de Apostelen had verzameld. EUSEBIUS spreekt hiervan L. III. c. 39.

eigene getuigenis, bijzonder werk maakte om berigten in te winnen van de leerlingen der Apostelen, omtrent deze eerste predikers van de leer des Euangeliums, doch naar EUSEBIUS getuigenis bragt hij waar en valsch bijeen, en zijn bekrompen doorzigt belette hem beide zorgvuldig te scheiden (124). Dat echter op dit ongunstig oordeel zekere denkbeelden van PAPIAS omtrent het duizendjarig rijk invloed hebben uitgeoefend, is nog altijd naar ons gevoel waarschijnlijk. Doch hoe men ook over PAPIAS oordeele, onpartijdigheid verbiedt ons zijne berigten alle als leugenachtig te verwerpen, en wij achten de twijfelzucht wat ver gedreven, om dien *Presbyter* JOHANNES voor een schepsel van PAPIAS verbeelding te verklaren. Van hem zou nog het grafteeken te *Ephesus*, met dat des Apostels JOHANNES in wezen zijn geweest, toen EUSEBIUS schreef (125). Het schijnt dat onze Schrij-

(124) EUSEBIUS, ibid. p. 90 C: *σφόδρα γάρ τοι σμικρὸς ὢν τὸν νοῦν, ὡς ἂν ἐκ τῶν αὐτοῦ λόγων τεκμηράμενον εἰπεῖν, φαίνεται.* Misschien gaf echter de gehechtheid van PAPIAS aan Chiliastische droomen wel eenige aanleiding tot dit ongunstig oordeel. Moeijelijk is hiermede te vereenigen, wat hij vroeger, c. 36. p. 85 D, van hem gezegd had: *ἀνὴρ τὰ πάντα ὅτι μάλιστα λογιώτατος καὶ τῆς γραφῆς εἰδήμων.* VALESIUS echter merkt hierbij aan, dat deze woorden in zijne handschriften van EUSEBIUS en bij RUFINUS ontbreken.

(125) EUSEBIUS l. c. p. 89 D.

Schrijver met die beide JOHANNESSEN zeer ingenomen was en aan den *Presbyter* gaarne die twee Brieven, benevens de *Openbaring*, zou willen toeschrijven.

Dit gevoelen komt ons echter zeer onwaarschijnlijk voor. Men greep het te eerder aan, omdat de Schrijver van die Brieven zich niet noemt, dan met den naam van ὁ πρεσβύτερος. Twijfelachtig moge het zijn, wat JOHANNES bewogen hebbe zich dus te noemen (126); maar de inhoud en stijl zijn zoo geheel in den geest diens Apostels, dat wij onwillekeurig aan den Schrijver van het Evangelie en van den Eersten Brief, die algemeen was aangenomen, denken. Hier heeft juist het tegendeel plaats van hetgeen de *Apocalypsis* betreft. Daar zijn uitwendige bewijzen *vóór*, de inhoud meer *tegen* den Apostolischen oorsprong; bij de Brieven pleit de inhoud geheel *vóór*, de uitwendige bewijzen zijn meer *tegen* JOHANNES den Evangelist. Om echter billijk te zijn, moet men in het oog houden, dat er redenen genoeg kunnen worden uitgedacht,

(126) Zie de aanmerking 1 op 2 *Joh.* vs. 1, bij den Hoogleeraar VAN DER PALM. MICHAËLIS, §. 230. B. II. s. 1268, gist, dat JOHANNES zich dezen naam gaf, omdat hij, de laatste van JEZUS Apostelen overgebleven, zich als 't ware den Oudste bij uitnemendheid kon noemen, zonder daarbij aan de kerkelijke waardigheid van πρεσβύτερος of Ouderling te denken.

hoe deze twee kleine Brieven (127), daarenboven aan bijzondere personen gerigt en door niets in het oog vallends zich onderscheidend, lang onbekend en weinig gebruikt bleven. Wil men hier aan een' verdichter denken, die den stijl van JOHANNES zou hebben nagebootst, wij kunnen bij geene mogelijkheid ons voorstellen, wat hem daartoe kan bewogen hebben (128); en hoe kwamen de Kerkvaders aan den Apostel JOHANNES, zoo hiervoor niet eene geschiedkundige overlevering sprak. De getuigenis van POLYCARPUS leer-

(127) ORIGENES, bij EUSEBIUS, L. VI. c. 25. p. 184 D: *ἔστω δὲ καὶ δευτέραν καὶ τρίτην, ἐπεὶ οὐ πάντες φασὶ γνησίους εἶναι ταύτας. Πλὴν οὐκ εἰσὶ στίχων ἀμφότεραι ἑκατόν*, » laat ook de Tweede en Derde » Brief van JOHANNES zijn, daar niet allen zeggen, » dat dezelve echt zijn; behalve dat bevatten beide nog » geen honderd regels. De Ouden schreven hunne boeken in regels afgedeeld, die over het geheel zeer kort waren, en vooral niet moeten verward worden met hetgeen wij gewoon zijn *verzen* te noemen. Zij hadden wel eens de gewoonte van die op te tellen, gelijk blijkt uit het slot van JOSEPHUS XX Boek zijner *Archaeologia* en uit de onderschriften achter de Handschriften van de Boeken des Nieuwen Testaments, die GRIESBACH mededeelt, en waar een zeker getal, doch zeer verschillend van elkander, van dergelijke *στίχοι* wordt opgenoemd. Zie over den oorsprong der *Stichometria*, HUG, a. a. O. I Th. §. 44 s. 253 ff.

(128) Vergel. MICHAËLIS, a. a. O. s. 1267 f.

leerling, IRENAEUS, is hier van uitnemend veel gewigts (129), en wij houden EUSEBIUS twijfeling voor een gevolg van zijne ingenomenheid met het genoemde berigt van PAPIAS en met de gissing van DIONYSIUS van *Alexandrië* (130).

§. 11.

Onderzoek naar het stilzwijgen van EUSEBIUS *omtrent den Brief aan de Hebreën en dien van* CLEMENS *aan de Corinthiers.*

Wij hebben iets langer bij deze betwijfelde schriften van JOHANNES stil gestaan, omdat zij

(129) IRENAEUS haalt, *adv. haer.* L III. c 16 n°. 8. MASSUET., uitdrukkelijk 2 *Joh.* vs. 7 en 8 aan met de bijvoeging: *in praedictâ Epistolâ*, doch vooraf had hij van den Eersten Brief gesproken, dus waarschijnlijk een geheugenfeil; of men moest aannemen, dat IRENAEUS een afschrift voor zich had, waarin de Eerste en Tweede Brief één geheel uitmaakten. Waarschijnlijk zijn beide in ééenen tijd geschreven. Zie HUG, *Einleitung*, II Th. s. 259.

(130) Onze H. DE GROOT houdt beide Brieven voor geschriften van den Presbyter JOHANNES. Zie zijne woorden in *Introd. in annot in Epist., quae dicitur* JOHANNIS *Secundam*, Vol. VIII. p. 206, 207. edit *Annot. in N. T.*, Gron. 1826—1830. Zie nog over de voorstelling van EUSEBIUS, SCHMIDT, a. a. O. s. 460.

zij door EUSEBIUS op eene bijzondere wijze in zijn' Kanon vermeld worden. De andere ἀντιλεγόμενα van het Nieuwe Testament zullen wij hier niet nader tot onderwerp onzer onderzoekingen nemen, daar men hieromtrent bij de onderscheidene Uitleggers nadere aanwijzing kan vinden, en wij later, bij de vergelijking van het berigt van EUSEBIUS met hetgeen vroeger is vastgesteld geworden, nog wel op dezelve zullen moeten terugkomen. Niet onaangeroerd moge echter de vraag blijven, waarom EUSEBIUS hier het getal van PAULUS Brieven niet noemt en ons daardoor in het onzekere laat, of hij *den Brief aan de Hebreeën* voor een werk van dien Apostel heeft gehouden, dan niet?

Herinneren wij ons, wat wij vroeger bij EUSEBIUS lazen (131), hoe hij uitdrukkelijk aan PAULUS veertien Brieven toekent als πρόδηλοι καὶ σαφεῖς, maar er bijvoegt, dat men niet onkundig moet blijven, dat sommigen *den Brief aan*

H. E. F. GUERIKE heeft niet alleen de onderstelling, dat de Presbyter Schrijver der Openbaring zou zijn, bestreden, maar zelfs het bestaan des laatsten twijfelachtig zoeken te maken, in zijn geschrift, *Die Hypothese von den Presbyter* JOHANNES, *als Verfasser der Offenbarung geprüft, u. s. w.* Halle 1831.

(131) L. III. c. 3. p. 57 D. De τινὲς, die den *Brief aan de Hebreën* verwierpen, zijn zeker de Grieksche Kerken, niet de Latijnsche. Zie HUG, a. a. O. s. 133 f.

aan de Hebreeën verwerpen volgens het gevoelen der Romeinsche Kerk; dan zou men kunnen zeggen, EUSEBIUS was wel niet onkundig van de tegenspraak, die deze Brief vond, doch het gezag der Romeinsche Kerk gold hem te weinig, om denzelven onder de *ἀντιλεγόμενα* te plaatsen (132). Lezen wij zijne woorden, die hij elders schrijft (133), waar hij eenvoudig van den *Brief aan de Hebreeën* en van de *andere* Brieven van PAULUS spreekt, dan worden wij niet weinig in ons vermoeden versterkt, dat hij hier stilzwijgend onder de Brieven diens Apostels ook den *Brief aan de Hebreeën* plaatst. Strijdig schijnt hier wel mede te zijn, wanneer hij dien Brief elders met dien van BARNABAS, CLEMENS en JUDAS onder de *ἀντιλεγόμενα* optelt, waaruit CLEMENS *Alexandrinus* getuigenissen heeft aangehaald (134), doch tot deze schijnstrijdigheid is hij welligt verleid geworden door het gezag van ORIGENES, wiens gevoelen omtrent den oorsprong van dezen Brief hij ons breedvoe-

(132) EUSEBIUS schijnt met de Latijnsche Kerk niet bijzonder bekend te zijn geweest, waartoe zijne gebrekkige kennis van de Latijnsche taal (zie hierover RIENSTRA, l. c. p. 83 sqq.), die hem het onderzoek van de schriften der Westersche Schrijvers afsloot, het hare kan hebben toegebragt.

(133) L. II. c. 17. p. 44 C.

(134) L. VI. c. 13. p. 174 C.

voerig mededeelt (135). Dus luidt het: „De „stijl van den *Brief aan de Hebreeën* heeft niet „die onbeschaafdheid (of kunsteloosheid) des „Apostels, die van zichzelven bekent (136), „dat hij onbeschaafd van woorden is (ἰδιώτην „εἶναι τῷ λογῷ), dat is, van wijze van uitdruk„king. Maar die Brief is in schikking van woor„den meer [zuiver] Grieksch; dit moet ieder, „die in staat is, om over het onderscheid van „stijl te oordeelen, erkennen; maar wederom „aan den anderen kant, moet ieder, die de Apo„stolische Schriften aandachtig leest, toestem„men, dat de denkbeelden des Briefs uitmun„tend zijn en voor die der algemeen aangenomene „Apostolische Schriften niet behoeven te wijken. „Wat mij betreft, indien ik mijn oordeel zal „zeggen, zoo zou ik denken, dat de denkbeel„den van den Apostel zijn, maar de stijl en za„menstelling van iemand, die zich de voorstel„lingen des Apostels herinnerde en als 't ware „de gezegden van zijnen meester, met aanmer„kingen van zichzelven daarbij, opschreef (σχο„λιογραφήσαντος (137)). Zoo eenige Gemeen-

„te

(135) L. VI. c. 25. p. 184 D. 185 AB.

(136) 2 *Cor.* XI. 6.

(137) » *Commentarieerde*," gelijk VAN SENDEN dit zeer naïf vertaalt, t. a. p. bl. 114 in de noot, die zich niet vreemd van deze onderstelling van ORIGENES verklaart.

„ te dezen Brief als van PAULUS oorspronke-
„ lijk aanneemt, zij moge vrij daarover geprezen
„ worden: niet zonder reden toch hebben de Ou-
„ den denzelven voor een geschrift van PAULUS
„ uitgegeven. Maar wie eigenlijk den Brief ge-
„ schreven heeft, [dat is, zoo als zijne tegen-
„ woordige gedaante is], dat weet GOD alleen.
„ Het verhaal, dat tot ons gekomen is, meldt,
„ dat sommigen zeggen, dat CLEMENS, Bis-
„ schop der *Romeinen*, den Brief heeft geschre-
„ ven; sommigen, dat het LUCAS is, de schrij-
„ ver van het *Evangelie* en de *Handelingen*."
Elders heeft EUSEBIUS dit laatste zoo opgevat of uit eene andere overlevering verklaard, als of CLEMENS of LUCAS denzelven uit het Hebreeuwsch hebben overgezet (138). Hoe dit moge zijn, nergens heeft EUSEBIUS uitdrukkelijk den Brief voor het geschrift van een' ander', dan van PAULUS, verklaard; en in zijnen Kanon houden wij het gemis van een bepaald getal bij de Brieven diens Apostels voor een bewijs, dat

(138) L. III. c. 38, waar hij van de Schriften, die op naam van CLEMENS gaan, handelt. Dit gevoelen van een Hebreeuwsch origineel heeft, behalve anderen, MICHAËLIS overgenomen in: *Erklärung des Briefs an die Hebräer*, *Einl.* s. 30, met grond echter laatstelijk door KUINOEL bestreden in *Commentar. in Epist. ad Hebr. Proll.* p. 32 sq.

dat hij te weinig gewigt aan de bedenkingen daartegen gehecht heeft (139). Wij zouden toch niet durven zeggen (140), dat hij onkundig zou zijn geweest van de tegenspraak, die deze Brief in de Romeinsche Kerk, inzonderheid bij CAIUS den *Presbyter*, vond. Met het geschrift van dezen laatsten, waarin hij PAULUS slechts dertien Brieven toekent, was hij zeer wel bekend (141). Intusschen zijn wij er verre af, om dit oordeel van EUSEBIUS te onderschrijven en zouden althans den *Brief aan de Hebreën* niet gaarne willen verdedigen als een geschrift van dien Apostel (142).

Van

(139) SCHMIDT, s. 459, zoekt er een bewijs in, dat EUSEBIUS niet *zijn* gevoelen, maar eenvoudig den Kanon zijner kerk geeft. Doch wij meenen genoegzaam te hebben aangetoond, dat elders het gevoelen van hem vrij gunstig voor den Paulinischen oorsprong van dien Brief was. Verg. FLATT, s. 88 u. 89.

(140) Met MÜNSCHER, a. a. O. s. 322 f.

(141) Zie L. VI. c. 20. p. 181 B. Dit geschrift van CAIUS bevatte een' dialogus tegen zekeren PROCLUS, een' *Montanist*. Hij leefde omstreeks het einde der tweede eeuw. Zie over dezen belangrijken Kerkleeraar, wiens Schriften, waarin een vrije oordeelkundige geest schijnt geheerscht te hebben, op kleine overblijfsels na, zijn verloren gegaan, ROUTH, *Reliquiae Sacrae*, T. II. p. 1 — 32.

(142) Zie de namen der voornaamste Geleerden voor en tegen opgeteld bij KUINOEL, l. c. *Proll.* p. 5 et 6, die

Van dien CLEMENS, wien EUSEBIUS, gelijk wij zagen, eenig deel wil toeschrijven aan den *Brief aan de Hebreën*, bezitten wij eenen *Brief aan de Corinthiers*, waarvoor de achting in de oude Christen-kerken bijzonder groot was, en wij verwonderen ons, dat EUSEBIUS dien geheel en al in zijne optelling voorbij gaat. Hij zelf spreekt met veel onderscheiding van dit belangrijk gedenkstuk uit de Apostolische eeuw, noemt den Brief *ὁμολογουμένη* (L. III. c. 16), *ἀνωμολογημένη* (ibid. c. 38), en zegt er van, dat men van ouds gewoon was denzelven in de Gemeente van *Corinthus* voor te lezen (143). Elders

die p. 20 sqq. verscheidene gevoelens over den schrijver in het midden brengt. Gaarne vereenigen wij ons met zijne woorden p. 26: » *Hoc tantum — certum esse* » *videtur*, PAULUM *non esse epistolae auctorem ha-* » *bendum, sed eam scripsisse Christianum Alexandri-* » *num, gente Judaeum*, PAULI *discipulum, quocum,* » *quod ipsa doctrinae Christianae capita attinet, quae* » *in hac epistolâ vel pertractavit vel attigit, omnino* « *consentit.*" De hypothese van F. CHR. GELPKE in zijne *vindiciae originis Paulinae ad Hebraeos epitolae, novâ ratione tentatae*, Lugd. Bat. 1832, hoe vernuftig uitgedacht en hoeveel belangrijks bevattend, heeft ons nog niet van het tegendeel kunnen overtuigen.

(143) DIONYSIUS *Corinthius*, in *Epist. ad Roman.*, waarvan EUSEBIUS ons L. IV. 23 een fragment mededeelt, zegt er van: » Heden hebben wij den heiligen » dag des Heeren gevierd, waarop wij Uwen Brief » heb-

ders (L. VI. c. 13) plaatst hij denzelven onder de ἀντιλεγόμενα. Oppervlakkig schijnt dit te strijden, doch bij eenig nadenken zal die schijn verdwijnen. Hij noemt den Brief niet ἀντιλεγομένην, omdat vele aan deszelfs afkomst van CLEMENS twijfelden, maar in betrekking tot het kanoniek gezag. Waren er sommige, die denzelven voor een kanoniek geschrift hielden, de meerderheid ontzeide hem dien rang, en van daar moest hij bij de ἀντιλεγόμενα of νόθα gesteld worden (144). Hier vinden wij weder eene nieuwe bijdrage tot onze voorstelling van de eigenlijke begrippen, waarnaar EUSEBIUS zijn' Kanon heeft ingerigt: niet zoozeer *echtheid* en *onechtheid*, als wel *kanoniek gezag* en *het tegendeel.* Maar waarom noemt EUSEBIUS hem niet

» hebben voorgelezen, (een' Brief, dien de *Corinthische* » Gemeente van die van *Rome* had ontvangen), dien wij » in het vervolg tot onze opwekking en vermaning zul» len blijven lezen, gelijk dien vroegeren Brief van U, » door CLEMENS ons geschreven." DIONYSIUS noemt dien Brief als van de Romeinsche Kerk geschreven, daar CLEMENS in het opschrift niet zichzelven, maar de Kerk van *Rome* noemt.

(144) Op deze wijze wordt de schijnstrijdigheid in EUSEBIUS woorden zeer goed opgelost door COTELERIUS in zijn *Judicium de priore Epistola* S. CLEMENTIS, in zijne uitgave der *Patres Apostol.* T. I. p. 143, Amstel. 1724.

niet in zijnen Kanon? Misschien is dit eene kleine onnaauwkeurigheid. Hij gaf geene volledige lijst, maar slechts eene optelling van sommige geschriften als ter proeve (145), en wij vergeven hem gaarne deze vergetelheid. Misschien was er nog eene andere oorzaak, waarom EUSEBIUS hem niet onder zijne νόθα of ἀντιλεγόμενα plaatste. Hun kenmerk was betwijfeld Apostolisch gezag. Misschien had niemand Apostolisch gezag aan CLEMENS toegekend. Sommigen schreven dit aan BARNABAS en HERMAS toe, en vandaar werden hunne schriften νόθα genoemd, niet als ondergeschovene stukken, maar als zulke, die ten onregte op Apostolische waarde aanspraak maakten. Van BARNABAS schijnt dit vrij zeker te zijn, gelijk wij straks met een woord zullen aanwijzen; minder vast schijnt het van HERMAS te zijn, ten zij misschien het meer algemeen gebruik van den *Herder*, die op zijnen naam gaat, aanleiding gaf, om dit werk bij sommigen Apostolisch gezag te doen krijgen. Maakt PAULUS in den *Brief aan de Romeinen* (146) van zekeren HERMAS

(145) Aldus FLATT, a. a. O. s. 90. SCHMIDT, s. 459, lost de bedenking op, door te stellen, dat men dezen Brief van CLEMENS niet ἐνδιαθήκος noemde, gelijk dien van BARNABAS en anderen, door EUSEBIUS opgeteld.

(146) *Rom.* XVI. 14.

MAS melding, dien men dan voor den schrijver van den *Herder* uitgaf, nog meer bijzonder spreekt hij in den *Brief aan de Philippensen* (147) van zekeren CLEMENS, die niet onwaarschijnlijk voor denzelfden met den schrijver van den Brief aan de *Corinthiers* wordt gehouden, en men zou dus hieruit met meer regt nog, dan in betrekking tot den *Herder*, tot eenig Apostolisch gezag besloten kunnen hebben (148). Daarom zouden wij liefst onderstellen, dat EUSEBIUS den Brief van CLEMENS in den Kanon vergeten heeft (149).

§. 12.

(147) *Philipp.* IV. 3.

(148) De voorstelling van BERTHOLDT, a. a. O., s. 122 f., gaat dus niet geheel door, hoe vernuftig anders bij den eersten opslag.

(149) EUSEBIUS heeft zeker den Brief van CLEMENS niet voor kanoniek gehouden, schoon dezelve misschien in oudere handschriften met de Schriften des Nieuwen Testaments zamen werd overgeschreven, zoo als in den beroemden Alexandrijnschen Codex, (zie de Voorrede van PATRICIUS JUNIUS voor zijne uitgave van den Brief, te *Oxford* 1632); en schoon de 76ᵉ Canon van de zoogenoemde *Canones Apostolorum* denzelven met den Tweeden onder de heilige Schriften optelt. Zie COTEL. I l. vol II. p 453. Die Tweede Brief (of liever dat fragment eener homilie) is zeker *niet* van CLEMENS; dit blijkt genoegzaam uit de volledige aanhaling van plaatsen uit het Nieuwe Testament. Zie over den Brief van CLEMENS CLERICUS, l. c. p. 463 sqq.

§. 12.

Eenige opmerkingen over de schriften, door EUSEBIUS *onder de νόθα gerangschikt.*

Wij achten het niet onbelangrijk de, door EUSEBIUS onder de *ἀντιλεγόμενα* of *νόθα* opgetelde, schriften, waarover later het oordeel der kerk ongunstiger is uitgevallen, iets nader te beschouwen en de redenen op te sporen, waarom hij juist deze en geene andere optelt.

Onder die schriften staat een zeker werk, *πράξεις τοῦ Παύλου*, *Handelingen van* PAULUS, geheeten, boven aan. Het is niet te verwonderen, dat op den naam van dezen Apostel, even als op dien van PETRUS, vele schriften werden verdicht, naarmate de verdichter of tot de partij der Heiden-Christenen, of tot die der Joodsch-Christenen behoorde. Wij kunnen over het door EUSEBIUS genoemde werk niet oordeelen, daar het geheel verloren is gegaan. Wij mogen echter veilig aannemen, dat het van beter gehalte is geweest, dan die Apocryphe schriften, welke EUSEBIUS als goddelooze stukken wil verwerpen. Misschien was het wel een vervolg op de *Handelingen der Apostelen* van LUCAS. Wij zouden althans zoo iets gissen uit eene aanhaling

 van

van ORIGENES (150), waarin als een gezegde van den Zaligmaker voorkomt: „*ik moet we*„*derom gekruist worden.*" Dit nu heeft veel overeenkomst met het woord, dat eene zekere vertelling den Heer tot PETRUS laat zeggen, toen deze kort voor zijnen marteldood *Rome* wilde verlaten (151). Misschien werd dit zelfde verhaal in de *Handelingen van* PAULUS ook gevonden. Het schijnt althans op iets in het laatste levensperk van die beide Apostelen gebeurd te wijzen. Intusschen schijnen de *πράξεις τοῦ* Παύλου uitvoeriger dan LUCAS tweede Boek te zijn geweest (152). Denkelijk verschilde van dit

(150) *Comment. in* JOHAN. tomo XXI. p. 298, edit. HUËT: *ἄνωθεν μέλλω σταυροῦσθαι.* Sommigen willen hier voor Παύλου lezen Πέτρου. Zie GRABE, *Spicileg. Patrum*, T. I p. 80. Dit komt ons echter minder oordeelkundig voor. Nog een ander fragment uit de *Handelingen* van PAULUS is bij ORIGENES in de Latijnsche vertaling van het I[e] Boek, *de Principiis*, c. 2 bewaard gebleven. Van CHRISTUS wordt daar gezegd: » *hic est verbum animal vivens*," waaromtrent GRABE l. c. p. 128 niet onwaarschijnlijk gist, dat welligt of ORIGENES zelf, of zijn overschrijver uit het enkel woord *ζῶν* gemaakt heeft *ζῶον ζῶν*.

(151) Zie dit vertelsel met de woorden van AMBROSIUS bij BASNAGE, *Annales*, T. I. p. 735, en de wederlegging daarvan, zoo iemand die nog mogt behoeven.

(152) Volgens de oude *Stichometria*, door COTE-

LE-

dit werk een ander, de *Handelingen* van PAULUS en THECLA getiteld, waarvan TERTULLIANUS en HIERONYMUS met afkeuring melding maken (153).

Beter kunnen wij oordeelen over het volgend geschrift door EUSEBIUS opgenoemd, *ὁ ποιμὴν* of *de Herder*. Vroeger heeft hij er van gesproken als een werk van HERMAS, wien PAULUS in den Brief aan de *Romeinen* verzocht te groeten (154), en gezegd, dat het bij velen in hooge achting stond, als een onderwijzingsboek werd gebruikt en aangehaald door vroegere schrijvers. Dit geschrift, dus geheeten, omdat een hemelling in de gedaante van een' herder aan den schrijver verschijnt en aldus zijne lessen mededeelt (155), wordt

LERIUS, Vol. I. p. 8, medegedeeld, worden aan LUCAS *Handelingen* 2200, aan de *Acta* PAULI 4560 regels of *στίχοι* toegeschreven.

(153) TERTULLIAN. *de Baptismo*, c. 17; HIERONYM. *in Catal. Script. Eccles. in* LUCA. De eerste verhaalt, dat zekere Presbyter in Azië zelf erkend had, dit uit liefde voor PAULUS verdicht te hebben, en dat hij, na de bekentenis van zijn bedrog, van zijn ambt ontzet was. Het boek werd met andere Apocryphen door GELASIUS plegtig verworpen. Zie deszelfs decreet bij FABRICIUS, *Cod. apocr. N. T.* p. 135 sqq. Dit niet onbelangrijk Apocryphum heeft GRABE uitgegeven in zijn *Spicileg.* T. I. p. 95—119.

(154) L. III, c. 3, p. 58 A.

(155) HERMAE *Pastor*, L. II, prooem. p. 84 COTEL.

wordt met onderscheiding door verschillende aanzienlijke leeraars der kerk aangehaald. IRENAEUS haalt het aan onder den naam van *de Schrift* (156); CLEMENS *Alexandrinus* maakt er meermalen melding van (157); ORIGENES insgelijks, doch met vermelding van mindere hoogschatting, die het bij sommigen vond (158). Allerhevigst is de verachting, waarmede TERTULLIANUS dit werk behandelt; hij noemt het in zijnen gloeijenden ijver niet minder dan *den Herder der overspelers* (159). Deze uitspraak zal EUSEBIUS wel onbekend zijn geweest, doch al had hij haar gekend, de bijzondere hoogschatting, door ORIGENES getoond, was genoegzaam om dit geschrift onder de *ἀντιλεγόμενα* of *νόθα* te plaatsen; hij hield het, blijkens zijne eigene woorden, voor een werk van HERMAS; doch daar het geen Apostolisch geschrift was en men niet historisch bewijzen kon, dat een der

(156) *Adv. Haeres.* L. IV, c. 37.

(157) Zie de plaatsen aangehaald bij COTELERIUS, p. 68 et 69.

(158) Περί ἀρχῶν, L. IV. c. 2, noemt hij het *ὑπό τινῶν καταφρονούμενον*. De overige aanhalingen bij ORIGENES. zie bij COTEL. p. 69 et 70.

(159) *De oratione*, c. 12; *de pudicitia*, c. 10 et 20. Zeker gaat hij te ver, als hij zegt, dat alle vergaderingen der Kerken het geschrift als apocryph en valsch verwerpen.

der Apostelen daarin de hand had gehad, werd het in den tweeden rang geplaatst. Later bleef het nog altijd zeer in aanzien en, schoon geen kanoniek gezag hebbende, toch nuttig voor het gebruik geacht (160).

Droeg het den naam van een' beroemden Apostel aan het hoofd, wij zouden aan den alouden oorsprong van den *Herder* eerder twijfelen. Wij kunnen toch niet begrijpen, wat een' verdichter zou bewogen hebben, zulk een' onbekenden naam, als dien van HERMAS, te kiezen, indien hier niet eenige geschiedkundige grond in ware. Er is veel in den inhoud, (schoon alleen uit de latijnsche vertaling bekend,) dat der Apostolische eeuw niet onwaardig is (161). Het is waar, zonderlinge begrippen komen er hier en daar in voor, doch niets verraadt duidelijk genoeg de zucht om zekere latere begrippen te handhaven. Wie zal ook willen staande houden, dat in de eerste Christen-eeuw alle belijders zoo vrij waren van vreemde gevoelens (162)?

Het

(160) ATHANASIUS, *de incarnatione verbi*, T. I, p. 55. D, heet het βίβλον ὠφελιμωτάτην.

(161) Wij vereenigen ons gaarne met het oordeel van CLERICUS omtrent dit werk, l. c. p. 468 et sq., oms mededeeld.

(162) Lezenswaardig is de aanteekening van VAN DER MEERSCH omtrent den *Herder van* HERMAS, in

 zij-

Het is en blijft altijd een belangrijk overblijfsel der Christelijke oudheid, al is het dan ook wat veel gezegd, dat een tijdgenoot van PAULUS deszelfs schrijver zou wezen (163).

Vervolgens noemt EUSEBIUS de Ἀποκάλυψις τοῦ Πέτρου. Van deze had hij vroeger, met nog andere schriften, op den naam van PETRUS gaande, gewag gemaakt en van die alle gezegd, dat geene der vroegere en latere schrijvers daaruit getuigenissen hadden aangehaald, en dat zij dus niet onder de καθόλικα gerangschikt werden (164). Hier echter schijnt de *Apocalypsis* eene gunstige uitzondering te maken; gold het toch van haar even zeer als van de andere schriften, dat niet een enkele schrijver daarvan gewag maakte, zij zou hier niet onder de νόθα zijn op-

zijne aanmerking n°. 3. op EUSEBIUS III B., 3 Hoofdst. MOSHEIM, in zijne belangrijke *Dissertatio de causis suppositorum librorum inter Christianos seculi 1 et 2.* in *Dissert. ad histor. Eccles. pertin.* Vol. I, p. 262, geeft den schrijver eene plaats onder die gemoedelijke geestdrijvers, die in eene eeuw, waarin het wonderbare nog niet had opgehouden, waanden gezigten te zien en die voor wezenlijke openbaringen uitgaven.

(163) Het fragment bij MURATORI, waarover nader, (*Antiqq. Ital. medii aevi*, T. III, p. 853.) neemt zekeren HERMAS, den broeder van PIUS I, Bisschop van *Rome*, als schrijver aan.

(164) L. III, c. 3, p. 57, C.

opgeteld, maar in de derde klasse verwezen zijn geworden. Van de beschuldiging eener kleine onnaauwkeurigheid kunnen wij EUSEBIUS op deze plaats, in vergelijking met de onze, niet vrijpleiten. Laat ons echter de zaak wat nader bezien.

Vele schriften werden op den naam van PETRUS verdicht. Hij was de geliefde leeraar der Joodsch-Christenen (165), en als zoodanig prijkt hij als vertegenwoordiger der Joodsch-Christelijke *Ebionitische* of *Gnostische* denkwijze in vele onechte geschriften (166). Wij kunnen daaruit reeds eenigzins tot derzelver inhoud besluiten. Van alle, die EUSEBIUS ons opnoemt, schijnt alleen die zoogenoemde *Openbaring* van PETRUS eene meer gunstige uitzondering te maken; vandaar hare melding onder de *νόθα*. CLEMENS

A.

(165) [Zie hierover het geschrevene in mijne *Dissertatio de Judaeo-Christianismo seculi I*, p. 82 sqq., p. 102 sqq.]

(166) Met veel scherpzinnigheid heeft BAUR, *die Christuspartie in der Korinthischen Gemeinde, der Gegensatz des Petrinischen und Paulinischen Christenthums* u. s. w. in *Tübinger Zeitschrift*, 1831, IV B. s. 162. ff., aangewezen het veelvuldig gebruik, van PETRUS, als den repraesentant des Joodschen Christendoms, gemaakt, gelijk ons dit overvloedig blijkt uit de wijze, waarop hij in de *Clementinen* wordt ingevoerd.

Alexandrinus had haar aangehaald onder meer andere *ἀντιλεγόμενα* in zijne *Hypotyposes* (167). Belangrijk, vooral om EUSEBIUS te regtvaardigen, dat hij haar rangschikte onder de boeken althans in sommige gemeenten openlijk gebruikt, (want dit is een kenmerk der *ἀντιλεγόμενα*), is het berigt van SOZOMENUS (168), dat ons meldt, hoe nog te zijnen tijde in sommige kerken van *Palestina* jaarlijks op den vrijdag voor Paschen dit boek werd voorgelezen. Stellen wij nu, dat deze gewoonte reeds ten tijde van EUSEBIUS plaats vond, dan zullen wij tevens de oorzaak gevonden hebben, waarom hij zoo bijzonder van een geschrift gewag maakt, dat misschien anders onder dergelijke niet zou onderscheiden zijn. Wat hij toch in zijne nabijheid opmerkte, moest veel levendiger indruk op hem maken, dan hetgeen elders, al ware het ook in aanzienlijker Gemeente, plaats had (169).

De andere ondergeschovene schriften van PETRUS waren een *Evangelie*, op zijnen naam uitgegeven, waarvan nader onder de, door EUSEBIUS in zijne derde klasse opgenoemde, schriften;

(167) Volgens EUSEB. L. VI, c. 14.

(168) *Histor. Eccles.* L. VII, c. 19, p. 596. D, edit. *Mogunt.* 1679.

(169) Zie over de *Apocalypsis van* PETRUS, GRABE *Spicilegium.* T. I, p. 71 sqq.

ten; verder de *Handelingen van* PETRUS, waaruit misschien ontleend is, wat EUSEBIUS ons, volgens CLEMENS *Alexandrinus*, van den marteldood van de echtgenoot diens Apostels verhaalt (170); en ISIDORUS van *Pelusium* haalt er een gezegde uit aan, dat eene navolging schijnt te zijn van een gezegde, in het Evangelie van JOHANNES voorkomende (171): „Wat wij „bevat hebben, dat hebben wij geschreven, maar „de wereld bevat het geschrevene niet: want de „geldzuchtige is onvatbaar voor het woord der „armoede, (dat verlies van bezitting predikt), „en de wellustige voor dat der ingetogenheid, „en de gramstorige voor dat der zachtmoedig„heid" (172). Dan wordt er nog gewag gemaakt van een apocryph geschrift: *τὸ κήρυγμα τοῦ Πέτρου* genaamd, waarvan ORIGENES spreekt en vraagt, of het echt, onecht of *μίκτον* is (173)? Het

(170) L. III, c. 30.

(171) JOH. XXI, vs. 25.

(172) ISIDOR. *Pelus. Epist.* L. II, ep. 99. ad APHRODIS.

(173) Op de reeds aangehaalde plaats in JOH. T. XIV. p. 211. Van dit *κήρυγμα* van PETRUS zijn ons meerdere fragmenten bewaard dan van eenig ander Apocryph geschrift, op den naam diens Apostels uitgegeven. Zie die fragmenten bij GRABE l. c. p. 62—71. Inzonderheid maakt CLEMENS *Alex.* er dikwijls melding van. Eene vergelijking van die plaatsen met

Het zou ons echter te verre afleiden, indien wij ieder dezer geschriften breedvoeriger behandelden. Wij gaan over tot een ander geschrift, door EUSEBIUS in zijnen kanon vermeld, den Brief van BARNABAS.

Dit geschrift, door EUSEBIUS elders onder de ἀντιλεγόμενα opgeteld, genoot bij de Alexandrijnsche Kerkleeraars eene onderscheidende eer. Deszelfs schrijver BARNABAS wordt door CLEMENS met den naam van Apostel genoemd, of althans een' Apostolisch' man, die met den Apostel het Evangelie predikte (174). ORIGENES heet zijnen Brief ἐπιστόλην καθολικὴν (175). Ove-

den inhoud der *Clementinen* is niet onbelangrijk, en moet waarschijnlijk tot de gissing brengen, dat deze laatste eene Ebionitische bearbeiding van het κήρυγμα zijn. LACTANTIUS *Institutt. Divin.* Lib. IV. c. 21. haalt deze *Praedicatio* ook aan. Verg. H. J. SPIJKER, *Dissert. de Instit. Div.* LACT. p. 109. Hoogst belangrijk zijn de onderzoekingen van K. A. CREDNER omtrent deze prediking van PETRUS, waarvan de schrijver der *Clementinen* zijne *Homilien* een ἐπιτομὴ noemt (*Homil. Clement.* bij COTEL. p. 611.) Zie zijne *Beyträge zur Einleitung in die Biblische Schriften*, *Halle* 1832. I B. s. 348—363.

(174) Zie de plaatsen uit CLEMENS *Stromata* verzameld, voor de uitgave van BARNABAS door COTELERIUS, l. c. T. I, p. 3.

(175) *Contra* CELSUM, L. I, vers. fin.

Overigens, behalve bij HIERONYMUS (176), die hem onder de Apocryphen stelt, wordt er weinig melding van gemaakt. Voor een oogenblik de vraag naar de echtheid van dezen Brief ter zijde gesteld zijnde, merken wij aan, dat die vereerende titel van Apostel, aan BARNABAS gegeven, welken hij dan ook in eenen ruimeren zin in het N. T. draagt (177), juist de reden was, waarom EUSEBIUS hem onder de *ἀντιλεγόμενα* kon opnemen. Het was hier niet zoozeer de vraag naar de echtheid van het geschrift in het algemeen, als wel naar deszelfs kanoniek gezag. al-

(176) L. XIII. *Commentar. in* EZECHIELEM, cap. XLIII, vs. 19.

(177) *Actor.* XIV, vs. 4 en 14 worden BARNABAS en PAULUS *οἱ ἀπόστολοι* genoemd, en er is een schijn voorhanden, dat de eerste inderdaad den titel van Apostel heeft gedragen; ik zeg *een schijn*: want hij droeg dien naam, welke uitsluitend aan het twaalftal eigen was, en waartoe PAULUS door den Heer zelven was geroepen, slechts zoolang hij als afgevaardigde van de Antiocheensche kerk het Evangelie predikte. Zie hierover de belangrijke opmerkingen van den Hoogleeraar VAN HENGEL in zijne *Annotatio in loca nonnulla N. T.* p. 151 — 161, die duidelijk heeft aangewezen, dat de naam van 'Α-*πόστολος* geenzins zonder onderscheid aan Evangelisten, leeraars en eigenlijke Apostelen werd gegeven. Dit neemt echter niet weg, dat latere schrijvers minder naauwkeurig hierop acht gaven, en dus ligtelijk door eene oppervlakkige inzage van de aangehaalde plaats van LUCAS in dwaling vervielen.

De tegenstanders van hetzelve zullen, zoo zij niet naauwkeurig acht gaven op de beteekenis des woords, wanneer BARNABAS een Apostel wordt genoemd, den oorsprong van den Brief liever elders gezocht hebben, en de hooge ingenomenheid, waarmede te *Alexandrië* dit geschrift behandeld werd, mag wel eene natuurlijke aanleiding hebben gegeven, dat anderen het voor onecht verklaarden. Doch al neemt men aan, dat het van BARNABAS is, dan mag het veilig buiten de rij der kanonieke Schriften worden gesloten: immers *geen Apostel* (dit woord in den eigenlijken zin genomen zijnde) heeft het geschreven en geene geschiedkundige overlevering doet eene Apostolische medewerking of goedkeuring vermoeden. Daarenboven is de inhoud hier en daar minder gunstig, om het den reisgenoot van PAULUS toe te schrijven (178), doch elders weder prijst eene zekere Apostolische eenvoudigheid, vooral in de zedelessen en vermaningen (179), zich aan. Het schijnt

(178) Hiertoe behoort vooral zijne zonderlinge allegorie uit de 318 dienstknechten van ABRAHAM afgeleid, in welk getal, met Grieksche letters geschreven, (TIH), hij de afbeelding van het kruis en het begin van den naam 'Ιησοῦς vindt. Zie *epist.* BARN. c. 9, p. 29. COTEL.

(179) Vooral het laatste gedeelte, van c. 18 tot het einde, p. 50 sqq. [Zie hierover de belangrijke opmerkingen van F. J. J. A. JUNIUS in Comment. *de Patrum Apostt. doctrinâ morali.* Lugd. Bat. 1833. p. 96 sqq.]

schijnt echter, dat deze Brief niet veel verder dan bij de Alexandrijnsche gemeente in den eersten tijd bekend was, en vandaar de mindere hoogachting, die dezelve elders buiten deze kerk vond. Men dringt in ons oog wat al te sterk op de zonderlinge allegoriën aan, om denzelven voor een gewrocht van latere eeuw te verklaren: de eerste eeuw des Christendoms nam in hare voorstelling meer vreemdsoortigs op, dat later zorgvuldig werd afgescheiden; en naar ons oordeel waren vele denkbeelden niet zoozeer gevoelens van afgezonderde sekten, als wel wijzigingen en verschillende vormen in de Christelijke kerk zelve, die later zich scherper afzonderden, toen de algemeen aangenomen leervorm vaster werd bepaald. Dit moge ons wapenen tegen het overijld besluit, om terstond voor onecht te verklaren, wat later als kettersch verworpen werd (180).

Van

(180) Men is later meer gunstig over dezen Brief gaan denken. J. E. C. SCHMIDT, *Handb. der Kirchengeschichte*, Th. I, s. 437, houdt hem voor echt. E. HENKE heeft de echtheid verdedigd in zijn geschrift: *de Epistolae, quae* BARNABAE *tribuitur, authentia, Jenae* 1827. Hiertegen de *Theol. Studien u. Critiken von* ULLMAN *und* UMBREIT, I B., 2 H. s. 381 ff. Voor het werk van een' overdreven' idealist onder de Alexandrijnsche Joden, die tot het Christendom was overgegaan, houdt NEANDER dezen Brief; zie zijne *Geschichte der Christl. Rel. und Kirche*, 1 Th. 3 Abtheil.

s.

Van de door EUSEBIUS onder de νόθα genoemde διδαχαὶ τῶν Ἀποστόλων hebben wij weinig te zeggen, omdat zij, naar ons oordeel, niet dezelfde waren met hetgeen wij als een werk van den *Pseudo*-CLEMENS, onder den naam van Διαταγαὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, in acht boeken vervat, kennen (181). Dit werk toch, gelijk het nu is, is gewis van later' tijd, dan EUSEBIUS. Van de Διδαχαὶ maakt ATHANASIUS gewag, die het wel geen kanoniek geschrift noemt, maar echter nuttig tot onderrigt der eerstbeginnenden (182). NICEPHORUS noemt eene zekere Διδαχὴ Ἀποστόλων onder de ἀπόκρυφα van het N. T. en geeft aan dezelve een getal van slechts 200 στίχοι (183). Nergens worden de *Constitutiones* Δι-

s. 1100. ff. Onder de vroegere geleerden wil CLERICUS, l. c., p. 474 sq., dat de Brief oorspronkelijk korter is geweest en later sterk is geinterpoleerd. s. BASNAGE, *Annales*. T. I, p. 616 sqq., handelt uitvoerig over dezen Brief en betoont zich, door de aanvoering van vele ongerijmde stellingen daaruit, een' tegenstander van de gevoelens van eenen CAVE, PEARSON en ELIE DUPIN, die denzelven voor een geschrift van BARNABAS houden. » *Non nostri tantam componere litem.*"

(181) Uitgegeven door COTELERIUS, T. I, p. 190 sqq.

(182) *In Epist. ad* RUF. *Operr.* T. II, p. 39.

(183) In zijne στιχομετρία achter zijne *Chronographia*, p 788. *edit. Bonnens. Corp. Byzant.*

Διδαχαὶ genoemd; wel dragen zij zelve hier en daar den naam van Διδασκαλία (184). Dit een en ander zou het ons ten minste voor zeer onzeker doen houden, dat de *Constitutiones Apost.* dezelfde waren als de door EUSEBIUS gemelde Διδαχαὶ (185). EPIPHANIUS haalt dikwijls zekere διατάξις der Apostelen aan, doch zijne aanhalingen komen niet geheel en al met onze *Pseudo-Clementinische Constitutiones* overeen (186). Het schijnt dus, dat deze zoogenoemde *leeringen of verordeningen der Apostelen* zeer verschillende bearbeidingen hebben ondergaan en dat de, door EUSEBIUS en ATHANASIUS vermelde, Διδαχαὶ misschien de kortere en oudere uitgave bevatten. Nemen wij nu aan, dat zij in haren vroegeren toestand meer zuivere Apostolische overleveringen bevatten, dan konden zij door de beide Kerkleeraars met meerdere achting zijn behandeld dan later, toen eene Kerkvergadering dezelve als onechte en verdichte werken verwierp (187).

Er

(184) *Constitut.* L. I, c. 1; L. I, c. 39; L. VI, c. 14.

(185) Wat men tegen de bewijzen, dat beide werken zouden verschillen, kan inbrengen, heeft COTELERIUS in zijn *Judicium*, p. 197 sqq.

(186) Zie de plaatsen van dezen schrijver bij COTELERIUS, p. 190 sq.

(187) De tweede Konstantinopolitaansche Kerkvergadering, *Trullana* genoemd, ten jare 692 gehouden, (een

kort

Er was zeker te weinig reden, om ze als ketterschriften geheel te verwerpen, en daar zij nu met den eerbiedwekkenden naam der Apostelen prijkten, kregen zij eene plaats onder de *ἀντιλεγόμενα* of *νόθα*, schoon zij wel niet onder de beste schriften van die klasse zullen behoord hebben (188).

§. 13.

Over het berigt van EUSEBIUS *omtrent het Evangelie der Hebreën.*

Na de optelling van eenige *νόθα*, waarbij EUSEBIUS nog de melding van de *Openbaring* van JOHANNES voegt, gaat hij voort: „*ἤδη δὲ ἐν*
„*τού-*

kort overzigt van het behandelde geeft ons SEMLER, *Hist. Eccl. selecta capita* T. II, p. 46—49), neemt in den tweeden kanon de 85 *Canones Apostolorum* aan; (zie dezelve bij COTEL. l. l. p. 442 sqq.) doch verklaart de *διατάξεις* van den *Pseudo*CLEMENS voor onecht. Zie dien canon bij SUICERUS, l. c. voce *διαταγὴ*, T. I. p. 886 sq.

(188) Zie breeder over deze soort van schriften, *διδαχαὶ*, *διαταγαὶ τῶν ἀποστόλων* genaamd, FABRICIUS, *Cod. apocr. N. T.* p. 810 sqq., USSERIUS in *dissert. de* IGNATII *Epistt.* c. 7, quae adiecta est edit. COTEL. *Patr. Apostt.* T. II, p. 213 sqq. CLERICUS in dissert. *de constitutt. Apost.* ibid. p. 493 sqq. Vergel. GIESELER, *Lehrbuch der Kircheng.* I B. s. 101, n°. c.

„τούτοις — χαίρουσι: Onder deze hebben sommigen ook het *Evangelie der Hebreën* gerangschikt, waarop de Hebreën, die CHRISTUS hebben aangenomen, het meest prijs stellen." Hier is het niet gemakkelijk te beslissen, wat EUSEBIUS eigenlijk van het zoogenoemde *Hebreeuwsch Evangelie* gezegd heeft. Onder ἐν τούτοις kan het digt voorafgaande ὁμολογουμένοις verstaan worden, of ook νόθοις, het hoofdbegrip der geheele voorafgaande klasse. Wie EUSEBIUS door die τινες verstaat, kunnen wij ook vragen, en daarbij blijft het duister, wat dan het gevoelen der meerderheid zij geweest. Het ligt buiten ons bestek, om over den inhoud en oorsprong van dit Evangelie καθ' Ἑβραίους, over deszelfs betrekking op het Evangelie van MATTHAEUS te spreken. Dit onderzoek zou eene afzonderlijke behandeling eischen; wij hebben hier alleen de woorden van EUSEBIUS te verklaren. Dit weinige echter moge, als ter nadere inleiding en tot beter verstand onzer verklaring van die woorden voorafgaan.

Dit Hebreeuwsch Evangelie werd, naar EUSEBIUS eigen getuigenis, door de *Ebioniten*, de streng Joodschgezinde afdeeling der Palestijnsche Christenen uit de Joden, bij uitsluiting gebruikt met verwerping van de andere Evangeliën (189). Hier zegt

(189) L. III, c. 27.

zegt hij er van, dat vooral de Christenen uit de Joden er prijs op stelden. De oudste Kerkleeraar, die er melding van maakt, is HEGESIPPUS, die als Joodsch-Christen de meeste gelegenheid had hetzelve te kennen en er dan ook eenige bijzonderheden, volgens EUSEBIUS, in zijne schriften uit mededeelt (190). CLEMENS van *Alexandrië* en ORIGENES maken er melding van (191), doch hebben misschien het oorspronkelijke anders niet gekend, dan uit berigten en overleveringen (192). De uitvoerigste berigten zijn later dan EUSEBIUS, van HIERONYMUS, die een Hebreeuwsch Evangelie, door de *Nazarenen* (afstammelingen der echt Joodsch-Christelijke Kerk) hem geleend, heeft afgeschreven en in het

(190) L. IV, c. 22, p. 116 A. Het Εὐαγγέλιον καθ' Ἑβραίους καὶ τὸ Συριακὸν zal wel niet van twee verschillende schriften moeten verstaan worden. Het Hebreeuwsch Evangelie toch was, volgens HIERONYMUS (*adv. Pelag.* L. III. c. 1), *Chaldaico Syrioque sermone scriptum.*

(191) Zie de plaatsen uit beider schriften bij FABRICIUS, l. c., p. 361—365*.

(192) Dus gist OLSHAUSEN, a. a. O., s. 87, 88, verg. s. 42—44; waar het vermoeden wordt voorgesteld, of misschien de Grieksche vertaling, die ORIGENES gezien heeft, niet wel eene overzetting kan geweest zijn van den Hebreeuwschen MATTHAEUS, door PANTAENUS uit *Indië* (*Arabië?*) medegebragt. EUSEB. L. V, c. 10.

het Grieksch en Latijn vertaald (193); en van EPIPHANIUS, die ons eene vrij uitvoerige, doch onoordeelkundige mededeeling van het Evangelie der *Ebioniten* heeft gegeven (194). Door het een en ander te vergelijken, komt men tot deze niet onwaarschijnlijke slotsom, dat er tusschen het zoogenoemde *Evangelie der Hebreën* en het Kanonieke Evangelie van MATTHAEUS een nauw verband is geweest, en dat er verschillende uitgaven van bestaan hebben; terwijl de uitgave, die door de *Nazareners* gebruikt werd, meer overeenkomst had met het Kanonieke Evangelie, dan die der *Ebioni-*

(193) In *Catal. Script. Eccles.* in MATTH.: » Ipsum Hebraicum (*Matthaei*) habetur usque hodie in » Caesariensi bibliothecà, quam PAMPHILUS *Martyr* » studiosissime confecit. Mihi quoque a *Nazaraeis*, qui » in *Beroeâ*, urbe *Syriae* (tegenwoordig *Aleppo*), » hoc volumine utuntur, describendi facultas fuit." — In Jacobo: » a me nuper in Graecum Latinumque » sermonem translatum est." Moeijelijk is het HIERONYMUS met zich zelven in overeenstemming te brengen omtrent de identiteit van MATTHAEUS Evangelie en dit zoogenoemd Hebreeuwsche. Zie hierover MICHAËLIS, a. a. O., § 133, s. 887—892 en OLSHAUSEN, a. a. O. s. 69—75. Met regt leidt de laatste er deze twee stellingen uit af: 1° Mogelijk was het, om het voor hetzelfde Evangelie als dat van MATTHAEUS te houden, maar ook 2° om het voor een werk verschillend daarvan aan te zien.

(194) EPIPHANIUS, *Haeres.* XXIX et XXX.

niten, welke zich meerderen willekeur omtrent het geschrift, dat zij bezaten, hebben veroorloofd, om het met hunne geliefkoosde stellingen in overeenstemming te brengen (195).

Hieruit laat zich nu reeds gissen, dat er in betrekking tot dit geschrift iets bijzonders moest plaats

(195) Die naauwkeuriger met dit Evangelie wil bekend worden, zie FABRICIUS *Cod. Apocr. N. T.* p. 355* sqq., GROTIUS *Annot. ad* MATTH. p. 8—12. edit supra excit., MICHAËLIS *Einleitung* § 133. s. 864—892, OLSHAUSEN, a. a. O. s. 40 ff., L. LANGE, *die Juden-Christen*, u. s. w. s. 27—32 et 47 ff., en CREDNER a. a. O. s. 332—414, die breedvoerig dit duistere vraagstuk behandeld heeft. Wij kunnen ons echter nog niet vereenigen met zijn gevoelen, dat de Kerkvaders door onkunde van een Hebreeuwsch Evangelie zouden gesproken hebben, dat eigenlijk *niet* bestond; maar waartoe zij de onderscheidene aanhalingen, die zij in Ebionitische schriften vonden, terugbragten. Ons komen hunne getuigenissen van een wezenlijk bestaand Evangelie al te bepaald voor, om niet aan een werkelijk, reeds van ouden tijd af, voor handen zijnde geschrift, in het toenmalig Hebreeuwsch vervat, te denken. Wij erkennen gaarne het algemeen heerschend gebruik der Grieksche taal (zie CREDNER s. 374 ff.); maar vinden er niets ongerijmds in, dat de Palestijnsche Christenen reeds vroeg een Hebreeuwsch Evangelie hadden, even zoo wel als JOSEPHUS zijn werk over de Joodsche Oorlogen oorspronkelijk in het Hebreeuwsch vervaardigd had. Vid. JOSEPH. *de Bello Jud.* Lib. I. c. 1

plaats hebben. Weinig bekend bij de algemeene Christelijke Kerk, bleef het langen tijd in het bezit dier afgescheidene partij van Joodsch-Christenen, welke slechts door enkele Kerkvaders, wier levensomstandigheden hen met *Palestina* in aanraking bragten, werd opgemerkt. Geschreven in eene taal, die slechts enkelen verstonden, kon het moeijelijk worden beoordeeld, of het den rang van een kanoniek geschrift waardig was dan niet. Al had men het voor Kanoniek gehouden, zou men het toch niet wel onder de Grieksche Schriften des Nieuwen Testaments hebben kunnen opnemen; en het bleef dus als 't ware tusschen Oud en Nieuw Verbond eene afzonderlijke klasse vormen, tot het eerste door de taal, tot het laatste door den inhoud behoorende. Wie zijn nu die *sommigen*, waarvan EUSEBIUS spreekt? Zeker niet de Joodsch-Christenen, want hiervan maakt hij afzonderlijk melding. Het kunnen dus wel geene andere zijn, dan leden van de Grieksch-Aziatische Kerk, waartoe hij zelf behoorde. Maar wat stelden die dan nu? Hier ligt de knoop, niet ligt en geheel bevredigend te ontwarren. Eerst waren wij van oordeel, dat onder *τούτοις* het voorgaande *ὁμολογουμένοις* moest verstaan worden. Dit toch ging onmiddellijk vooraf; en wij oordeelden, dat het niet wel van de overigen, het meerendeel, kon gezegd worden, gelijk uit EUSEBIUS

 or-

woorden schijnt te blijken, dat zij het *Evangelie der Hebreën* voor echt hielden (196). Later echter bij nader onderzoek kwam ons dit gevoelen minder waarschijnlijk voor; en wij zouden liever onder τούτοις, νόθοις of ἀντιλεγομένοις verstaan. Immers, indien wij ons de zaak zielkundig voorstellen, was dan niet het denkbeeld van ἀντιλεγόμενον het heerschende op dat oogenblik in de ziel des Schrijvers? Al wat er voorafging, καὶ πρὸς τούτοις, ἔτι τε, ἤδη δ' ἐν τούτοις, wijst onwillekeurig op de klasse der ἀντιλεγόμενα terug; en wanneer hij alles besluit met te zeggen: ταῦτα μέν — ἀντιλεγομένων ἂν εἴη, hoe zonderling zou dan de melding van een, althans bij sommigen dus geacht, ὁμολογούμενον er in komen! Waarom het dan niet, even als de *Apocalypsis* van JOHANNES vroeger bij de eerste

(196) Dus is het gevoelen van VOGEL, *Progr.* I, p. 6, die oordeelt, dat in het voorafgaande ἤδη, hetwelk hij vertaalt: *adeo*, en verklaart als eene afkeuring van het gevoelen van hen, die dit Evangelie onder de ὁμολογούμενα brengen, de beslissing ligt. Doch dit woordje is hier wat al te onbepaald, om er zoo veel gevolg uit te trekken Meerder gewigt zouden wij dan nog hechten aan den grond, dat ὁμολογουμένοις juist voorafgaat en het eenigzins willekeurig is, om, met HUG, a. a. O. s. 136, te zeggen, dat de zinsnede, waarin het voorkomt, zich toevallig in den zamenhang heeft ingedrongen.

ste klasse opgeteld (197)? Maar er blijft met dat al nog altijd iets duisters over; wat dan toch het gevoelen der meerderheid is geweest, wanneer sommigen het onder de νόθα bragten en de Joodsch-Christenen er bijzonder mede waren ingenomen? Heeft de meerderheid het onder de ὁμολογούμενα geplaatst of tot den rang der ketterschriften vernederd? Volgens hetgeen wij opmerkten van den bijzonderen aard van dit Evangelie, zouden wij niet vreemd zijn van het denkbeeld, dat eigenlijk de meerderheid er *niets* van heeft bepaald, omdat zij het niet kende, en al

(197) Wij hebben hier de meeste geleerden op onze zijde, die algemeen onder τούτοις, of νόθοις, of ἀντιλεγομένοις (indien zij, gelijk wij, deze twee woorden tot éene klasse brengen) verstaan. Reeds in ouden tijd heeft NICEPHORUS, *Hist. Eccles.* L. II, c. 46, p. 217, D, het dus begrepen. Hij laat onmiddellijk op den Brief van BARNABAS en de Διδαχαὶ τῶν Ἀποστόλων, *het Evangelie* καθ' Ἑβραίους volgen, als onder de νόθα te rangschikken. Dus verklaren het FLATT, 8 St. s. 95 en 96, (die meerdere verhandelingen over dit onderwerp opnoemt), LÜCKE, a. a. O. s. 62—66 (dien wij gaarne toestemmen, wat hij s. 64 zegt: » *Be-* » *zieht man das ἐν τούτοις auf ὁμολογουμένοις: so* » *erscheint* EUSEBIUS *als ein durchaus verworrener* » *Schriftsteller, der das Ordnungmachen, was er in* » *dem ἀνακεφαλαιώσασθαι verspricht, durchaus nicht* » *versteht.*"), HUG a. a. O. s. 135 et 136, OLSHAUSEN a. a. O. s. 40, LANGE a. a. O. s. 27, *Anm.* 24.

al kende zij het, toch niet wel onder de aangenomene schriften des Nieuwen Testaments, alle in het Grieksch geschreven, (terwijl de Grieksche MATTHAEUS reeds zeer vroeg in den kanon was (198)) kon opnemen. Naar hetgeen wij

(198) Wie het Evangelie van MATTHAEUS vertaald of later bewerkt heeft is onbekend. Vroeger zijn er waarschijnlijk meerdere bearbeidingen in omloop geweest. PAPIAS, bij EUSEB. III. 39, zegt: ἡρμήνευσεν ὡς ἦν δυνατὸς ἕκαστος. Later moet dan ééne bewerking alle andere verdrongen hebben. Niet onaannemelijk is de gissing van OLSHAUSEN, s. 91, dat de plaatsing van dezelve in den Kanon haar alleen deed overblijven. Dit echter had reeds vroeg plaats, daar het viertal Evangeliën spoedig bijeen werd verzameld. Het komt ons nog altijd het meest natuurlijk voor, om de woorden van PAPIAS in den gewonen zin van *vertalen* op te vatten. Het voorafgaande Ματθαῖος μὲν οὖν ἑβραΐδι διαλέκτῳ τὰ λόγια συνεγράψατο wijst ons als van zelf daarheen, wat ook daartegen gezegd wordt door SCHLEIERMACHER in zijn belangrijk stuk *über die Zeugnisse des* PAPIAS *von unsern beiden ersten Evangelien*, in *Theol. Studien und Kritiken* 1832. IV Heft, s. 741 ff. Deze geleerde neemt het in den zin van *verklaren*, *bewerken*, hetzij door tusschengevoegde historische aanmerkingen, hetzij door leerzame uitbreidingen. Wij willen de zaak zelve, die ons niet onnatuurlijk voorkomt, niet bestrijden noch het vertalen zoo streng opnemen, in den zin, waarin *wij* het woord gebruiken, maar gelooven toch niet, dat deze verklaring in het zeggen van PAPIAS ligt. Al neemt men intusschen

wij met de meeste waarschijnlijkheid omtrent het *Evangelie der Hebreën* kunnen vaststellen, zal men het wel niet tot den rang van de verdichte en op den naam der Apostelen ondergeschovene schriften hebben verlaagd. Hiertoe gaf de inhoud te weinig aanleiding; en de wijze, waarop de Kerkvaders er van spreken, geeft tot niets dergelijks vermoeden (199). De weinige bekendheid van hetzelve belette EUSEBIUS iets meer te zeggen. Het had toch de kenmerken der ἀντιλεγόμενα, althans in zekere mate, bekendheid bij vroegere Leeraars, gebruik in sommige Gemeenten, al waren deze dan slechts onder de Joodsch-Christenen te vinden; maar echter niet genoeg, om zonder eenig bijvoegsel in

schen dit gevoelen van SCHLEIERMACHER niet aan, dan blijft zijne hypothese omtrent het ontstaan van het kanoniek MATTHAEUS-*Evangelie* uit eene spreukenverzameling door dien Apostel vervaardigd, dubbel waardig, dat men haar naauwkeurig toetse. Zie deze hypothese bij hem s. 745—758. Men vergelijke over dit stuk de aanmerkingen van LÜCKE in *Theol. Studien u. Krit.* 1833. 2 H. s. 499—503.

(199) MICHAËLIS, a. a. O., s. 893 ff., zegt, dat hij niet stellig tusschen de beide verklaringen (τούτοις scil. ὁμολογουμένοις en τούτοις scil. νόθοις) durft beslissen, maar verzet zich met regt tegen het gevoelen van hen, die het algemeen oordeel der Kerk over het Hebreeuwsch Evangelie als eene plaatsing onder de ketterschriften achten.

in de rangordening te worden opgenomen. Gaarne willen wij erkennen, dat, als EUSEBIUS zich overal zoo duister had uitgedrukt, zijn kanon weinig waarde zou hebben; doch men vergete niet, dat hij hier, zelf door geen eigen onderzoek geleid noch door anderen genoegzaam voorgelicht, ligtelijk onbepaald en duister kon worden. Hoe men echter over de verklaring zijner woorden denke, altijd blijft er eene gunstige slotsom voor het *Evangelie der Hebreën* uit af te leiden: behalve de Hebreeuwsche Christenen zelve, waren er toch altijd in de Grieksche Kerk, die het, zoo al niet onder de ὁμολογούμενα, toch onder de ἀντιλεγόμενα opnamen (200).

§. 14.

(200) Gaarne zouden wij met FLATT, s. 97 et 98, door EUSEBIUS de volgende vragen omtrent dit Evangelie beantwoord hebben gezien: hoe kon men oudtijds de bijvoegsels in dit Evangelie vereenigen met het gevoelen, dat het MATTHAEUS Evangelie was? Of dacht men, dat zij later daaruit op goede gronden waren weggelaten? Waarom werd het verworpen? Omdat het van Joodsch-Christenen gebruikt werd? en dergelijke. Doch de bevredigende beantwoording dier vragen zal wel altijd onder de *pia vota* blijven.

§. 14.

Eenige aanmerkingen over de ketterschriften, door EUSEBIUS *in zijne derde klasse opgenoemd.*

Verschillende oorzaken mogen zamengeloopen hebben, om aan ketterschriften, op den naam der Apostelen verdicht, het aanwezen te geven: nu eens de overspannen verbeelding eens geestdrijvers. die waarlijk meende te zien en te hooren, wat zijne dweepzucht hem voor den geest bragt; dan weder het dwaalbegrip, dat men zich om de goede zaak wel eenig bedrog mogt veroorloven; eene hoofdoorzaak is gewis de zucht, om aan zekere geliefkoosde begrippen ingang te verschaffen; en in zoo verre kunnen wij gedeeltelijk ons zegel hechten aan MOSHEIMS gevoelen, die den eersten oorsprong van dergelijke verdichtselen bij de *Gnostieken* zocht (201). De zucht nu, om zekere bepaalde gevoelens als door de Apostelen zelve te doen aanbevelen, maakte de ontdekking van het bedrog gemakkelijk. Inhoud en stijl beide verschillen zoo geheel

(201) In zijne reeds aangehaalde *Dissertatio de caussis suppositorum librorum*, etc. p. 254 sqq. Overigens komt ons de daar voorkomende schildering der Gnostieken wat eenzijdig en al te donker voor.

heel van dien in de schriften van de Apostelen en hunne leerlingen, dat het niet moeijelijk was, om die soort van schriften, gelijk EUSEBIUS, als goddelooze en ongerijmde verdichtselen van ketters te verwerpen. Uit het weinige, dat ons van die soort van schriften door FABRICIUS (202) bewaard is, valt het onechte terstond in de oogen, zoodat er weinig gevaar moet geweest zijn, dat zij aan de echte overblijfselen der Apostelen op zijde of daarvoor in de plaats gesteld werden. Laat ons dit iets nader beschouwen en bij de door EUSEBIUS opgenoemde schriften eenige oogenblikken stil staan.

Hij noemt als ter proeve de Evangeliën van PETRUS, THOMAS en MATTHIAS. Het eerstgenoemde is het meest bekend. EUSEBIUS heeft er zelf vroeger melding van gemaakt in het optellen der schriften, op naam van PETRUS uitgegeven. Vroeger reeds had ORIGENES het vermeld en gezegd, dat er eene overlevering in werd gevonden omtrent de zoogenoemde broeders van JEZUS, die zonen zouden zijn van JOZEF uit een vroeger huwelijk (203). Wij kun-

(202) In zijn' *Codex Apocryphus N. T.*

(203) *Comment. in* MATTH. T. XI, p. 223. HUËT, verg. HIERONYMUS, die, in *Catal. voce* PETRUS, behalve dit Evangelie en de andere apocryphe schriften op zijnen naam, waarvan wij vroeger spraken, nog van

kunnen er in vergelijking van andere schriften van dien stempel iets meer over oordeelen naar hetgeen EUSEBIUS ons (204) uit een geschrift van SERAPION, den Bisschop van *Antiochie* omstreeks het jaar 190, mededeelt. In de Gemeente te *Rhossus* in *Cilicie* (205) werd dit *Evangelie* van PETRUS gebruikt en had daar aanleiding tot eenigen twist gegeven (206). SE-RA-

van een vijfde pseudepigraphum melding maakt: *Judicium* (*κρίμα*) PETRI geheeten. Uit RUFINUS, *Expos. Symb.*, vroeger reeds aangehaald, zou men opmaken, dat het ook den naam van *Duae viae*, *de Twee wegen*, droeg. Zie FABRIC. l. c. p. 802 sq. in nota. GRABE l. c. p. 56. gist niet zonder eenigen grond, dat dit werk, waarvan nergens eenig spoor gevonden wordt, ontstaan is uit de verkorte schrijfwijze *κρμα* voor *κήρυγμα*.

(204) L. VI, c. 12.

(205) Aan de golf van *Issus*, digt aan de grenzen van *Syrie*. Zie STRABO, *Geogr.* L XIV, c. 5, T. III, p. 233. edit. *stereot.*, waar het *Rhosus* heet.

(206) Dus verklaart VALESIUS in zijne overzetting de woorden: *εἰ τοῦτό ἐστὶ μόνον τὸ δοκοῦν ὑμῖν παρέχειν μικροψυχίαν, ἀναγινωσκέσθω*: » *Indien dit* (Evan- » gelie van PETRUS) *alleen u oorzaak tot twist* » *schijnt te geven, zoo worde het gelezen.*" Wij kunnen echter den twijfel niet onderdrukken, of *μικροψυχία* hier wel juist is vertaald. Het beteekent toch eigenlijk *kleingeestigheid*. Aldus komt het voor bij DIODORUS *Sic.*, L. I, c. 62, T. I, p. 184. edit. *Bipont.* Wij zou-

RAPION had, het werk niet kennende en op goed vertrouwen aannemende, dat het niets ketterschs bevatten zou, vrijheid gegeven om het te gebruiken, ten einde daardoor de eendragt te bevorderen. Later echter had hij bespeurd, dat sommige leden dier Gemeente zeer onregtzinnige denkbeelden begonnen te koesteren; nu had hij, bij nader onderzoek van dit Evangelie, de sporen van *Docetische* (207) dwalingen daarin ontdekt en

zouden vragen, of de bovengenoemde zinsnede niet juister ware opgevat: » *zoo dit Evangelie alleen de oorzaak » is van gewetensbezwaren bij u, zoo worde het ge» lezen.*" Dit echter beslissen bevoegder beoordeelaars en taalkundigen dan wij zijn! Men leze en overwege de breede aanmerking over dit woord bij VAN VOORST JOH. CHRYSOSTOMI *Selecta* Vol. II, p. 176—181.

(207) Over de Doceten heeft HERM. AGATHO NIEMEIJER eene afzonderlijke Commentatie geschreven, getiteld: *de Docetis*, *Halae*, 1823, waarin hij p. 22—28 over de vroegere sporen van die begrippen belangrijke opmerkingen mededeelt. Het *Docetismus* bestond in de ontkenning, dat CHRISTUS waarlijk mensch geweest was. Alles wat daarvan in het Evangelie gelezen werd, verklaarde men van enkelen schijn, gelijk aan de verschijning van hoogere geesten. Het stond in volstrekte tegenstelling tegen over het grof zinnelijk *Ebionitismus*. IGNATIUS ijvert er in zijne Brieven tegen. Zie *Epist. ad Smyrn.* c. 2, 4, 5 et 7, *ad Polyc.* c. 3 init., *ad Ephes* c. 7. In de eerst aangehaalde plaats schrijft hij: τινὲς λέγουσι τὸ δοκεῖν αὐτὸν (Ἰησοῦν Χριστὸν) πεπονθέναι, αὐτοὶ τὸ δοκεῖν ὄντες.

en verbood verder deszelfs gebruik. *Zijn* bevinden meldt hij in een' Brief aan de *Rhossiers*, doch legt tevens omtrent het betwiste Evangelie de getuigenis af, dat hij er voor het meerendeel regtzinnige voorstellingen in had aangetroffen, sommige dingen echter daarvan afwijkende, en dat hij die zaken nader had aangewezen. Wij zouden wel gewenscht hebben, dat hier de mededeeling uit SERAPIONS geschrift niet juist ware afgebroken, maar EUSEBIUS ons had gezegd, welke die verwerpelijke stellingen waren. Wij zouden dan beter over den inhoud van dit, op PETRUS naam ondergeschoven, stuk hebben kunnen oordeelen. Intusschen geeft ons dit voorval te *Rhossus* eenig licht over het gebruik der Apocryphe Schriften en biedt ons eene nadere bijdrage aan tot hetgeen EUSEBIUS ons in zijnen kanon nopens den regel mededeelt, dien men hield in het beoordeelen der onder Apostolischen naam verspreide schriften. Wij leeren uit deze bijzonderheid nog deze belangrijke zaak, dat de kanon des Nieuwen Testaments niet zoo vroeg gesloten en vast bepaald is geweest, als sommigen wel denken; ware dit toch het geval geweest, dan zou zich dat zoogenoemd *Evangelie* van PETRUS niet zoo ligt tot kerkelijk gebruik hebben ingedrongen. Intusschen was het bij dergelijke schriften

niet

niet moeijelijk om de onechtheid te ontdekken (208).

Van de beide andere door EUSEBIUS genoemde *Pseudepigrapha* weten wij minder. Het *Evangelie* van THOMAS schijnt een voortbrengsel van het *Gnosticismus* geweest te zijn; althans de *Manicheërs* hadden zulk een geschrift op den naam diens Apostels (209). Of dit hetzelfde was

(208) Over het voorgevallene in de gemeente van *Rhossus* leze men CREDNER a. a. O. s. 262 ff. Hij wil ὁ Μαρκιανὸς liever houden voor een' partijnaam, een aanhanger van MARCUS, gewoonlijk Marcosiers geheeten, dan voor den eigen naam eens persoons. Men leze SERAPIONS woorden in derzelver verband, en men zal het onwaarschijnlijke hiervan gevoelen. [Wij zagen later dezelfde bedenking gemaakt door E. TH. MAIJERHOFF, *Historisch-Critische Einleitung in die Petrinische Schriften*, Hamb. 1835. s. 239. Deze schrijver handelt over de Apocryphe schriften van PETRUS, hier en elders door EUSEBIUS opgenoemd, s. 234 ff.]

(209) Op zijnen naam gaat het zoogenoemd Evangelie van JEZUS *Kindschheid*, waarvan COTELERIUS een Grieksch fragment heeft medegedeeld in zijne *Patres Apost.* T. I, p. 348 sqq., overgenomen door FABRICIUS in zijn *Codex Apocr. N. T.* p. 159 sqq. Van een Evangelie van dien naam bij de *Manicheërs* spreken CYRILLUS *Hieros. Cateches.* L. VI, c. 18, p. 98, edit. MILLIES, *Oxon.* 1703, en het *Anathema* tegen de *Manicheërs*, medegedeeld door COTELERIUS, l.

was met hetgeen EUSEBIUS hier noemt, is moeijelijk te bepalen. De naam van den Apostel THOMAS schijnt een geliefkoosde naam bij de Oostersche Christenen geweest te zijn; en gelijk bij de Joodschgezinde Christenen PETRUS naam zich aan hunne ondergeschovene schriften moest verleenen, zoo prijkten de verdichte werken der *Gnostieken* bij voorkeur met dien van THOMAS. De wijdverspreide overlevering van de werkzaamheden diens Apostels in Oostelijk *Azië* tot in *Indië* toe mag hiertoe het hare hebben bijgedragen (210). Het Evangelie van MATTHIAS schijnt van denzelfden stempel geweest te zijn. Er wordt van hetzelve doorgaans te gelijk met dat van THOMAS melding gemaakt; doch de Kerkvaders schijnen elkander veelal te hebben uitgeschreven (211). EUSEBIUS had nog meer der-

l. c. *in notis ad* L. IV. *Recogn.* CLEM. p. 543 sqq., die het aan een' Discipel van MANES van dien naam toeschrijven. Zie verder de getuigenissen der Kerkvaders omtrent dit *Evangelie van* THOMAS opgegeven bij FABRICIUS, l. c., p. 131 sqq.

(210) Over die oude legenden in betrekking tot THOMAS heeft M. H. HOHLENBERG het een en ander in zijne Dissert. *de Origg. et fatis Ecclesiae Christ. in India Orientali*, Hafniae 1822.

(211) ORIGENES, *Homil. I in* LUCAM, spreekt er van in vereeniging met dat van THOMAS. Even zoo HIERONYMUS, *Prooem. in Comment. in* MATTH., en AM-

dergelijke Evangeliën, onder de namen der Apostelen verdicht, kunnen opnoemen. Doch met regt noemt hij er slechts een paar als tot proeve: die verdichtsels waren niet waardig, dat hij er langer bij vertoefde. Dit geldt ook van de verdichte *Handelingen*, waarvan hij er twee als tot een voorbeeld noemt, die van ANDREAS en die van JOHANNES. Beiden schijnen van denzelfden oorsprong als de meeste dier genoemde Evangeliën geweest te zijn: namelijk door de aanhangers der *Gnostisch-Manicheesche* partij verdicht. EPIPHANIUS (212) zegt, dat de *Encratiten*, de aanhangers des Gnostischen TATIANUS, een geschrift, de *Handelingen* van ANDREAS en die van JOHANNES genaamd, gebruikten. Over den inhoud dier werken is moeijelijk te oordeelen (213). Verblijdend is ons intusschen de opmerking, dat deze soort van schriften, door EUSE-

AMBROSIUS *Comment. in* LUCAM *Prooem.* De laatste zegt, dat hij het gelezen heeft: » legimus aliqua, ne » legantur; legimus, ne ignoremus; legimus, non ut » teneamus, sed ut repudiemus." Op die wijs echter zal hij er niet veel stichting uit hebben gehad!

(212) Heres. XLII, n° 1, T. I, p. 400. Zie over de *Encratiten* NEANDER *Allg. Gesch. der Christl. Rel. u. Kirche*, I B. 2 Abth. s. 762 ff. en CREDNER, a. a. O. s. 438—441.

(213) Zie de getuigenissen, meest later dan EUSEBIUS, bij FABRIC. l. l. p. 747 sqq. et 765 sqq.

SEBIUS als ketterschriften gebrandmerkt, van zoo late dagteekening zijn, in vergelijking van onze kanonieke Evangeliën en andere schriften. Er heerscht omtrent dezelve nog een diep stilzwijgen, wanneer de melding van de schriften des Nieuwen Verbonds reeds van vele zijden gehoord wordt. Verre is het er dan ook van verwijderd, dat die apocryphe werken de echtheid onzer Bijbelschriften zouden onzeker maken; veeleer strekken zij tot meerdere bevestiging van de echtheid der *ὁμολογούμενα*, ja zelfs van de *ἀντιλεγόμενα*, gelijk wij later gelegenheid zullen hebben te betogen (214).

Wij kunnen niet anders dan het oordeel van EUSEBIUS over die soort van geschriften goedkeuren, of liever in dit opzigt het oordeel der Kerkleeraars, die hem voorafgingen, billijken; want het berigt van EUSEBIUS heeft minder waarde als een afzonderlijk oordeel, dan wel als de slotsom van vroegere onderzoekingen en oordeelvellingen nopens den kanon. Tot het onderzoek, hoedanig de betrekking van dit berigt van EUSEBIUS tot vroegere en latere uitspraken zij, worden wij nu in ons Tweede Hoofdstuk geroepen.

TWEE-

(214) Zie over dit onderwerp de schoone opmerkingen van OLSHAUSEN, a. a. O. s. 407—426.

TWEEDE HOOFDSTUK,

VERGELIJKING VAN HET BERIGT VAN EUSEBIUS MET HETGEEN VROEGER EN LATER DOOR DE KERKVADERS OMTRENT HET KANONIEK GEZAG VAN DE BOEKEN DES NIEUWEN TESTAMENTS IS VASTGESTELD GEWORDEN.

§. 15.

Opgave van het plan der volgende bewerking.

Het beschouwde berigt van EUSEBIUS omtrent het kanoniek gezag van de Boeken des Nieuwen Testaments plaatst ons op het juiste standpunt, om de geschiedenis van het ontstaan, de verspreiding en vaststelling van den Kanon des Nieuwen Testaments te overzien. Door de vergelijking met hetgeen vroeger en later daaromtrent werd bepaald, ontvangt onze beschouwing van de ontwikkelde plaats van den Vader der Kerkelijke geschiedenis eerst eenige wezenlijke waarde, daar wij toch, door derzelver beschouwing in vergelijking met vroegere en latere getuigenissen, tot de verblijdende slotsom zullen komen, dat, meer dan

dan van eenig ander geschrift der oudheid, de echtheid en eerwaardige oorsprong van de Schriften des Nieuwen Testaments voldingend kunnen bewezen worden: en dat, zoo geschiedkundige bewijzen nog eenig gewigt hebben, het Kanoniek gezag als van Apostolische werken, zoo niet van alle schriften, dan toch van het grootste en belangrijkste gedeelte van ons Nieuwe Testament, kan worden bewezen.

Wij gelooven slechts gedeeltelijk aan het gewigt der zaak zelve en aan de bedoeling van de voorgestelde vraag te voldoen, indien wij met het berigt van EUSEBIUS alleen die opgaven omtrent de schriften des Nieuwen Testaments vergelijken, die wij in den eigenlijken zin des woords Kanons noemen. Dan zouden wij vóór zijnen leeftijd niet meer dan twee of drie stukken van dien aard kunnen mededeelen; na zijnen tijd zeker meerdere, doch veelal van denzelfden inhoud en het kenmerk dragende van meer het uitvloeisel te zijn van een veldwinnend kerkelijk gezag, dan de slotsom van een onafhankelijk onderzoek. Indien wij dus eenige bouwstof voor het geschiedkundig bewijs omtrent het kanoniek gezag van de Boeken des Nieuwen Testaments willen verzamelen, moeten wij aan de verspreide berigten der Christelijke oudheid, gedurende de drie eerste eeuwen onzer jaartelling, een opmerkzaam onderzoek wijden; en wij zullen dan ontdekken,

 hoe-

hoezeer het berigt van EUSEBIUS, als resultaat van vroegere bepalingen en getuigenissen, een groot gewigt legt in de schaal des oordeels omtrent den Kanon des Nieuwen Verbonds. Het is echter ons oogmerk niet, om eene breedvoerige opgave van alle getuigenissen, daaromtrent bij de Kerkvaders voorhanden, te leveren en de plaatsen aan te wijzen, waar zij van enkele of meerdere geschriften des Nieuwen Verbonds melding maken. Tot zulk eene dorre opgave achten wij ons niet geroepen. Wij zouden daarenboven de grenzen dezer Verhandeling te buiten gaan, waarin toch niet de geschiedenis van den Kanon wordt gevorderd. Die dezelve wenscht te kennen, verwijzen wij naar het reeds meermalen aangehaalde werk van C. F. SCHMID (1), met deze waar-

(1) *Historia antiqua et vindicatio Canonis*, L. II, inde a p. 281 sqq. Tot bewijs van het door ons gezegde, behoeven wij slechts in te zien, wat SCHMID ons mededeelt p. 292, omtrent de getuigenissen van IGNATIUS; daar zien wij, hoe hij wordt genoemd als iets aanhalende uit den Brief van PAULUS aan PHILEMON en uit den Derden van JOHANNES: en wat is nu die aanhaling? Omdat IGNATIUS meermalen (Ep. ad POLYC. c. 1 et 6, ad *Ephes.* c. 2, *Magnes.* c. 2 et 12.) het woord ὀναίμην gebruikt, moet hij noodzakelijk *Philem.* vs. 20 gelezen hebben. Even zoo kan IGNATIUS, ad *Magnes* c. 13, het woord κατευοδωθῆτε niet gebruikt hebben, zonder dat hij 3 JOH. vs. 2 voor zich of in het

waarschuwing echter, dat niet alles, wat hij met groote vlijt verzameld heeft, de proef des onpartijdigen oordeels kan doorstaan. Dikwijls toch laat hij zich door den schijn van gelijkheid verleiden, om voor bewijzen van werkelijk gebruik van het een of ander geschrift des Nieuwen Testaments te houden, wat even zoo goed uit mondelinge leervoordragt of toevallige overeenkomst te verklaren is. De zucht om regt veel bewijzen te verzamelen heeft hem wel eens verleid, om het zeer twijfelachtige voor zeker aan te nemen. Daarenboven is er door de latere bearbeiding der Kerkelijke Geschiedenis een niet onbevallig licht over dit onderwerp opgegaan, dat evenwel eene meer opzettelijke behandeling van hetzelve geenszins overbodig maakt.

Ons voornemen is dus niet eene volledige geschiedenis des Kanons te leveren, als wel eenige belangrijke wenken te verzamelen, die ons de juistheid van EUSEBIUS berigt in het helderst licht zullen plaatsen. Wij hopen hierin zooveel mogelijk den veiligen middelweg te bewandelen, ons aan de eene zijde voor overdrevene twijfelzucht in het aannemen van eenige getuigenis te be-

het geheugen had, waar *εὐοδοῦσθαι* tweemaal voorkomt. Vandaar vorderen zijne aanhalingen een zorgvuldig onderzoek, eer men haar kan aannemen.

bewaren, en aan den anderen kant voor het overoverijld besluit, om alles, wat slechts in eenig' Kerkvader gevonden wordt, voor echte munt aan te nemen. Over de eigenlijke waarde dier getuigenissen zullen wij meer opzettelijk spreken in het Derde Hoofdstuk onzer Verhandeling. In dit Hoofdstuk zal het onze bezigheid zijn, de sporen van het aanwezen onzer kanonieke Schriften des Nieuwen Testaments van de vroegste tijden af na te gaan, aan de hand der Geschiedenis dit onderzoek voort te zetten tot op EUSEBIUS, om vandaar, gedurende den loop der vierde eeuw, de verdere bepalingen bij de kerkelijke schrijvers na te gaan, tot dat het zich in den onveranderlijken vorm des kerkelijken gezags verliest.

§. 16.

Onderzoek naar de meest waarschijnlijke wording van den Kanon des Nieuwen Testaments.

De eerste vorming van den Kanon des Nieuwen Testaments ligt in donkere nevelen voor het oog des onderzoekers. Welke hand het eerst die eerwaardige oorkonden der Apostelen, door henzelve of onder hun oog geschreven, tot een geheel of althans sommige daarvan bij elkander gebragt heeft, wanneer dit gebeurd is en met welk

welk doel: zietdaar vragen, wier beantwoording onmogelijk is, tenzij men onbewezene vermoedens voor geschiedkundige waarheid wil aannemen. Men mogt oudtijds den langstlevende der Apostelen, JOHANNES, in zijnen ouderdom dit belangrijk werk voor de Christelijke kerk laten verrigten en met zijn Openbaringsboek als 't ware het zegel zetten op den nu geslotenen Kanon (2); men mogt zich verbeelden door eene zekere plaats van IGNATIUS de archiven of bewaarplaatsen der Heilige Boeken op het spoor te zijn gekomen (3); de onpartijdige onderzoeker houdt

(2) Men wilde iets dergelijks uit EUSEBIUS, L. III, c. 24, afleiden, doch zonder grond. Zie EICHHORN, *Einleitung in das N. T.* IV B. s. 15.

(3) *Epist. ad Philadelph.* c. 8. *ἐπεὶ ἤκουσα τινῶν λεγόντων* (Joodschgezinde Christenen, waarvan hij in dezen Brief nog meer spreekt, c. 6), *ὅτι, ἐὰν μὴ ἐν τοῖς ἀρχαίοις* (of *ἀρχείοις*) *εὕρω, ἐν τῷ εὐαγγελίῳ οὐ πιστεύω, καὶ λέγοντός μου αὐτοῖς, ὅτι γέγραπται, ἀπεκρίθησάν μοι, ὅτι πρόκειται,* (VOSSIUS gist, dat men *ὅτι οὐ πρόκ.* moet lezen) *ἐμοὶ δὲ ἀρχεῖα ἐστὶν Ἰησοῦς Χριστὸς, τὰ ἄθικτα ἀρχεῖα, κ. τ. λ.* Eene zeer moeijelijke plaats, wegens het onzekere der lezing *ἀρχαίοις* of *ἀρχείοις* en het duistere van *ὅτι πρόκειται.* Aan de lezing *ἀρχείοις* (*archiven*) de voorkeur gevende, meenden sommigen, zoo als LILIENTHAL (*Oordeelk. Bijbelverkl.* XV D. bl. 343 aanm.) en C. F. SCHMID (l. c. p. 22, 23.) hier een bewijs voor de zeer vroege verzameling der schriften te vinden. Doch al neemt men met

houdt zulke onderstellingen voor vrome verdichsels, waarmede de bestrijder van de echtheid des Chris-

met VOSSIUS en COTELERIUS (vidd. *annott.* ad h. l. IGN.) de lezing van ἀρχείοις aan, die de langere recensie van IGNATIUS Brieven ook heeft, dan kan hier, volgens de juiste opmerking van HUG (a. a. O. I Th., s. 110 et 111.) toch nooit aan Christelijke archiven gedacht worden, maar wel aan die der Joodsche heilige Boeken. IGNATIUS is hier bezig met het wederleggen van Joodschgezinden, die weigerden in het Evangelie te gelooven, als zij het niet in hunne Heilige Schriften (het Oude Testament) konden vinden; en als IGNATIUS dan zeide, dat het er werkelijk gevonden werd, dan antwoordden zij: ὅτι πρόκειται. CLERICUS, *in nota* ad h. l. et in *Histor. Eccles. Sec.* I et II, p. 567 sq. *in nota*, leest met VOSSIUS, οὐ πρόκειται (*het is niet voorhanden, het staat er niet*). Men kan echter de gewone lezing houden en verklaren met HUG, a. a. O.: » *dit verdient ook de voorkeur*," namelijk *Christus uit het Oude Testament te leeren kennen*, of nog eenvoudiger met EICHHORN (a. a. O. s. 13): » *daar is een exemplaar van het Oude Testament: bewijs het nu!*" zoodat de zin der volgende woorden zou zijn, als om verderen twist af te breken: » *het Oude Testament is mij* JEZUS CHRISTUS *zelf, zijn kruis, zijn dood, zijne opstanding*, enz." Wij zouden ook liefst met EICHHORN ἀρχαῖα lezen en het opvatten van de schriften des Ouden Testaments. Dus worden zij ook genoemd bij JOSEPHUS, *Antiqq.* L. X, c. 10, §. 6, waar hij, na een en ander uit DANIEL ontleend te hebben, zegt, dat hij het aldus ἐν τοῖς ἀρχαίοις βιβλίοις had gevonden.

Christelijken kanons geenszins te wederleggen is. Wij willen lieven onze onkunde daaromtrent belijden, dan door onbewezene stellingen het ledig ruim aanvullen, dat hier de geschiedenis der eerste Christen-eeuw ons aanbiedt. Wij zouden de zaak ons liever dus voorstellen, dat de verzameling der Schriften des Nieuwen Testaments allengskens heeft plaats gehad, op verschillende plaatsen te gelijk en door onderscheidene personen, zoodat de kanon van de eene Gemeente schriften had, die de heilige verzamelingen der andere misten. Men stelt zich de zaak zeker geheel verkeerd voor, als men zich verbeeldt, dat de Christengemeenten gedurende de eerste tweehonderd jaar verzamelingen van Apostolische schriften hadden, even zoo volledig en even zoo geordend, als nu ons Nieuwe Testament is. Er zijn misschien nog meerdere jaren verloopen, eer de verzamelingen, met uitzondering van een enkel geschrift, over het geheel genomen aan onzen kanon gelijk waren. Opzettelijke afspraak en overeen-

den. Doch het is hier de plaats niet, om dit meer opzettelijk te betogen. Zie over deze plaats van IGNATIUS de schrijvers aangehaald bij CREDNER, a. a. O, s. 16 et 17, *Anm.*; die ὅτι πρόκειται verklaart: » *so ist die Sache ausgemacht, so hat es seine Richtigkeit,*" en waar eene zeer volledige literatuur omtrent deze plaats voorkomt.

eenkomst had hieromtrent geene plaats. Geene kerkvergadering, waar de vertegenwoordigers van de kerken in *Syrië*, *Klein Azië*, *Egypte*, *Griekenland*, *Italië* en *Afrika* verschenen, bekrachtigde in de eerste drie eeuwen eenen of anderen kanon met haar gezag (4). De ruimste vrijheid heerschte daaromtrent in die eerste tijden, en juist dit is naar onze overtuiging een heerlijk bewijs voor de echtheid des Nieuwen Testaments. Waar velen onafhankelijk naar overlevering of schriftelijke getuigenissen te werk gingen, daar moest de nietigheid der bewijzen het eerst door onderlinge strijdigheid aan den dag komen, tenzij onderlinge afspraak dit verhoedde, en hiervoor is niet de minste aanleiding te vinden.

De hooge waarde, die men aan een Apostolisch geschrift hechtte, was de eerste en natuurlijke aanleiding om het zorgvuldig te bewaren, af te schrijven en elkander mede te deelen. Eene gemeente van *Thessalonica*, bij voorbeeld, zou toch dat tweetal Brieven van den hoogvereëerden

PAU-

(4) Het moge waar zijn, wat TERTULLIANUS, *adv. Physicos*, vs. 13, zegt: » *Aguntur per Graecias illa » certis in locis concilia ex universis ecclesiis, per » quae et altiora quaeque in commune troctantur:*" het is onbewijsbaar, dat die kerkvergaderingen immer eenige algemeene bepalingen omtrent den kanon des Nieuwen Testaments hebben vastgesteld.

PAULUS niet laten verloren gaan; eene gemeente van *Colossae* zal het belangrijk geschrift, van den Apostel uit *Rome* haar toegezonden, wel zorgvuldig bewaard hebben en daarbij den kleinen, maar voor haar, als van PAULUS geschreven, zoo belangrijken Brief aan PHILEMON (5) tevens aan de vergetelheid ontrukt hebben, waarin dezelve, indien hij in het bezit van een' bijzonder persoon ware gebleven, zoo ligt had kunnen geraken. Moesten de Christenen van *Colossae* den Brief, aan hen gerigt, aan de *Laodiceërs* ter mededeeling afstaan, gelijk deze wederkeerig een aan hen gezonden geschrift des Apostels (6), zoo

(5) Beide Brieven, die aan de Gemeente van *Colossae* en de bijzondere aan PHILEMON, die aldaar een aanzienlijk persoon schijnt geweest te zijn, zijn ongetwijfeld te zelfder tijd verzonden. Vergelijk PHILEMON. vs. 10, 11 en 23 met *Col.* IV, vs. 7—9, 10, 12—14. Op die wijze laat zich het bewaren van zulk een' kleinen Brief, en daarbij aan een' bijzonderen persoon gerigt, voldoende verklaren. Vergel. de *inleidingen op beide Brieven in de Bijbelvertaling van* VAN DER PALM.

(6) *Col.* IV. vs. 16. Bij al hetgeen ter uitlegging van deze plaats in het midden wordt gebragt, komt het ons meest waarschijnlijk voor, met HUG, a. a. O. II Th. s. 411 ff. en VAN DER PALM in *de aanm.* op deze plaats, aan eenen Brief van PAULUS *aan de Laodiceërs* te denken. Altijd blijft ons de gissing van DE GROOT, door beide genoemde geleerden gevolgd, aanlag-

zoo was de weg geopend tot onderlinge mededeeling en tot vermeerdering van hunnen schat van Apostolische gedenkstukken. Op diezelfde wijze zal het zich met de meeste schriften der Apostelen hebben toegedragen; en bij de levendige gemeenschap, die er tusschen de verschillende gemeenten en ook met verder afgelegene werd onderhouden, werden de geschriften der Apostelen naar verschillende oorden verspreid. Men reisde toch heen en weder, bezocht elkander, en langs dien weg werd de kennis van de onderscheidene Apostolische geschriften gemakkelijk en als ongevoelig in verwijderde streken gebragt.

lagchen, dat deze Brief aan de *Laodiceërs* geen andere is, dan dien wij den *Brief aan de Ephesiers* noemen, maar die eigenlijk een rondgaand schrijven was aan eenige gemeenten van *Klein-Azie.* MARCION had dien in zijne verzameling onder den naam van Brief aan de *Laodiceërs*, en er is hier geene waarschijnlijkheid om aan eene andere reden te denken, dan dat MARCION juist een afschrift had van den Brief, zoo als die bij de *Laodiceërs* berustte, terwijl in onzen kanon het exemplaar der Ephesische gemeente is opgenomen. De invloed van JOHANNES kan hiertoe medegewerkt hebben. Dat TERTULLIANUS, *adv. Marc.* L. V, c. 11, 17, MARCION hier van interpolatie beschuldigt is niet vreemd, doch weegt minder bij eene bedaarde oordeelkunde. Vergel. echter KOPPE, in *proll. in Ep. ad Ephes.* p. 153 sqq.

bragt. Dat veelvuldig heen en weder reizen is geen uitvindsel om daardoor de verspreiding van de Apostolische Brieven en Evangeliën waarschijnlijk te maken; neen, de geschiedenis der eerste Christenen leert het ons in vele proeven. Men denke hier aan de reizen van een' HEGESIPPUS, POLYCARPUS, JUSTINUS, MARCION en anderen, om van de tijdgenooten der Apostelen zelve niet te spreken (7).

Waarschijnlijk zijn grootere of kleinere verzamelingen der Paulinische Brieven de grondslagen van den Christelijken Kanon geweest. Wij zouden hieromtrent eene zeer oude getuigenis bezitten, die ons eene zeer vroege verzameling van die

(7) Van HEGESIPPUS reize naar *Griekenland* en *Rome* berigt ons EUSEB. L. IV, c. 21. Van POLYCARPUS komst te *Rome*, bij welke gelegenheid de viering van het Pascha ter sprake kwam, spreekt dezelfde schrijver, L. IV, c. 14. Uit JUSTINUS eigene schriften blijkt het, dat hij veel heeft gereisd. Hij getuigt zelf (*Cohort. ad Graec.* §. 13, p. 74 edit. HUTCHIN, *Oxon.* 1703, 8°), dat hij te *Alexandrië* is geweest; hij spreekt van een bezoek bij het heiligdom der *Sibylle* te *Cumae* in *Italie* (ibid. §. 39, p. 124). Later bevond hij zich weder te *Efeze*, waar hij zijn gesprek met TRYPHO hield, volgens EUSEB. L. IV, c. 18. MARCION was uit *Pontus* naar *Rome* gekomen en schijnt verder ter verspreiding zijner gevoelens veel gereisd te hebben. Zie TERTULL. *adv. Marc.* L. I, c. 19.

die Brieven, althans van die aan gemeenten in *Azië* gerigt, bewijzen kon, indien de echtheid van den Tweeden Brief van PETRUS zoo zeker te bewijzen ware, als die van den Eersten Brief diens Apostels (8). Doch zonder ons op die getuigenis te beroepen, is de zaak zelve inderdaad zoo natuurlijk en eenvoudig, als iets van dien aard kan zijn. Weldra moest zich met het verloop des tijds de behoefte openbaren, om schriftelijke oorkonden omtrent het leven des Zaligmakers te bezitten. De bron der mondelinge overlevering werd reeds bij het leven van JOHANNES troebel en onrein (9), of vloot niet meer zoo overvloedig, zoodat men niet anders dan met groote belangstelling en als een kostbaar geschenk een schriftelijk verhaal van de daden en woorden des Heeren, door eenen zijner leerlingen vervaardigd, moest ontvangen. Aan die behoefte werd op verschillende wijze voldaan. Mogen er vroeger, weldra verloren gegane, aanteekeningen

(8) 2 PETR. III, vs. 15, 16. Verg. EICHHORN, a. a. O. s. 18.

(9) JOH. XXI. 23. Was het van belang om dergelijke geruchten door schriftelijke berigten tegen te gaan, hoe ligt konden er meerdere dergelijke, half echte, half onechte, overleveringen in omloop geraken, hetgeen de behoefte aan schriftelijke verhalen, door bevoegde getuigen medegedeeld, dringend deed gevoelen.

gen van JEZUS daden bestaan hebben (10); door het aanbiddelijk bestuur der Goddelijke Voorzienigheid, wier hand voor het heil der Christenen waakte, en in de vrije daden der menschen hare weldadige oogmerken volvoerde, bezaten de Christenen uit de Joden reeds vroeg eene Evangeliegeschiedenis van de hand des gewezenen tollenaars MATTHEUS. De Heiden-Christenen, door PAULUS en zijne kweekelingen verzameld, geleerd en in hunne vrijheid gehandhaafd, ontvingen van de hand van LUCAS, des Apostels getrouwen reisgenoot, eene verzameling van gedenkwaardigheden uit het leven van JEZUS, weldra door hem met een tweede boek vervolgd, de geschiedenis van de eerste bedrijven der Apostelen in het Joodsche land, en van zijnen vriend en leeraar PAULUS, tot op deszelfs komst te *Rome*, bevattende (11). Onderlinge mededeeling voeg-

(10) Zie de voorrede van LUCAS *Evangelie* I. vs. 1—4. en de belangrijke opmerkingen daarover bij HUG, a. a. O. Th. II, s. 127—138.

(11) Het boek *de Handelingen der Apostelen*, dat onwaardeerbaar en geheel eenig geschrift van LUCAS, voor welks bezit wij de zorg van den Heer der Kerk niet genoeg kunnen danken, is onafscheidelijk met zijn eerste boek, het Evangelisch verhaal, verbonden en waarschijnlijk te *Rome* geschreven. Dus HIERONYMUS, *Catal. Script. Eccles.* voce LUCAS; verg. C. F. SCHMID, l. c. §. 192, p. 469 sqq.

voegde MATTHEUS en LUCAS Evangelie, met nog een derde van MARCUS (12) vermeerderd, bij elkander; en eindelijk werd de geest van den grijzen JOHANNES opgewekt, om zijn geheel eigenaardig, maar in waarde onschatbaar, gedenkschrift van JEZUS daden en woorden er bij te voegen: en zoo was nog vóór het einde der eerste eeuw het viertal Evangeliën daar. Al ne-

(12) CREDNER gist a. a. O. s. 260 f. dat het Evangelie van MARCUS als plaatsvervanger van het vroegere Petrinische Evangelie in den kanon zou zijn opgenomen, en dat hieruit de overlevering, dat de Apostel PETRUS aan dat van MARCUS deel gehad heeft, zou ontstaan zijn. Wij achten deze vooronderstelling onbewijsbaar, en zijn gezegde, dat dit Evangelie *naauwlijks iets nieuws berigt*, onwaar. De lezing van het belangrijk *Specimen* van B. VAN WILLES, *de iis, quae ab uno Marco sunt narrata*, kan ieder, die niet willens blind is, van het tegendeel overtuigen. De uitspraak van OLSHAUSEN, a. a. O., s. 96. ff. komt ons wat al te ongunstig omtrent dit Evangelie voor. Waarheid is het, dat, terwijl de drie overige Evangeliën zich door eene bepaalde strekking onderscheiden en elk in den geest van eene der meest heerschende denkwijzen der eerste Christenen gesteld zijn, dat van MARCUS zich hierdoor minder kenmerkt. Dit echter bewijst niets tegen deszelfs echtheid. Over het berigt van PAPIAS zie men SCHLEIERMACHER, a. a. O., s. 758. Men vergelijke hiermede wat VAN WILLES ter staving van deze getuigenis uit het Evangelie van MARCUS zelf aanhaalt l. c. p. 202 sqq.

nemen wij nu niet aan, dat deze Apostel den kanon, gelijk dezelve later was, heeft verzameld, zoo is toch zijn langdurige werkkring te *Efeze*, en daardoor in een groot gedeelte van *Klein-Azië*, waar zijn invloed weldadig werkte door talrijke leerlingen, wier leeftijd nog reikte tot aan de tweede helft der tweede eeuw (13), zoo is (zeggen wij) zijn langdurige werkkring van zooveel beteekenis, dat de mogelijkheid tot het gangbaar maken van ondergeschovene stukken naauwelijks denkbaar is.

In Klein-Azië, en wel te *Efeze*, zouden wij het liefst het oorspronkelijk vaderland van den Christelijken Kanon zoeken (14). De geschiktheid van de-

(13) Zeer schoon stelt OLSHAUSEN, s. 230 f. het belang van JOHANNES langlevendheid in het licht.

(14) Liever te *Efeze*, dan met BERTHOLDT, a. a. O., §. 34, s. 99—107. en EICHHORN, *Einl. in das N. T.* IV B. s. 21 ff., in *Pontus*. Erkent de laatste, s. 17, dat uit het stilzwijgen van PLINIUS, in zijn' bekenden brief over de Christenen, omtrent schriftelijke oorkonden, blijkt, dat in *Bithynië* niet vroeg verzamelingen van het Nieuwe Testament werden gevonden; waarom dan niet liever *Efeze* gekozen, waar toch, naar alle waarschijnlijkheid, rijkere verzamelingen zullen geweest zijn? Maar dan zou men den eersten aanleg van den Kanon reeds vroeger dan in de tweede helft der tweede Eeuw moeten zoeken, en den Apostel JOHANNES of zijnen onmiddellijken leerlingen daaraan meer deel moeten geven, en dat doet men niet gaarne. Een man, die door de Chris-

 te-

deze stad ter aanknooping van verschillende betrekkingen met *Grieksch-Azië*, eigenlijk *Griekenland*, *Egypte* en *Italië*, door een' levendigen koophandel begunstigd (15), was het gereede middel ter gemakkelijke verspreiding der verzamelde Apostolische schriften. Die schriften, wier bestemming meer bepaald de Grieksch-Christelijke Kerk betrof, werden het eerst en het verst verspreid; trager ging de verspreiding der meer in dèn Joodsch-Christelijken geest gestemde geschriften in het werk. Vandaar de mindere bekendheid in de eerste tijden met den Brief van JACOBUS, met den Tweeden Brief van PETRUS, met dien van JUDAS. Het gedeelte der Kerk, waarvoor dergelijke schriften bestemd waren, was meer beperkt en deszelfs betrekkingen met het grooter gedeelte der Christenen uit de Grieksche wereld minder levendig. Misschien zou het

E-

telijke oudheid verketterd wordt en die de hooge kritiek zoo stout uitoefent als MARCION, is altijd veel welgevalliger! Anders is de genoemde vooronderstelling zeer vernuftig en biedt nog al het een en ander bruikbaars aan.

(15) STRABO, L. XIV, c. 1, p. 177, noemt *Efeze* de grootste koopstad, die in *Azië* aan deze zijde van den *Taurus* gevonden wordt. DIANA's wereldberoemd heiligdom lokte van alle zijden vreemdelingen derwaarts.

Evangelie van MATTHEUS langer onbekend zijn gebleven en minder algemeen gebruikt, indien de geschiedkundige inhoud aan hetzelve niet gemakkelijker ingang had verschaft, dan aan meer leerstellige stukken, gelijk de genoemde Brieven zijn.

Ons Nieuwe Testament is allengskens uit kleinere verzamelingen aangegroeid. De vier Evangeliën werden in éénen bundel vereenigd; de Brieven van PAULUS vormden eene afzonderlijke verzameling. Die der andere Apostelen vormden eenen anderen bundel, welke reeds vroeg den naam van dien der *Algemeene Zendbrieven* (*αἱ ἐπιστολαὶ καθολικαὶ*) ontving. Aan het hoofd van deze, of wel achter de Evangeliën, schreef men LUCAS Tweede Boek. De *Openbaring* van JOHANNES zal misschien als een aanhangsel achter den bundel der Algemeene Zendbrieven zijn gevoegd (16). In de eerste tijden schijnen voornamelijk twee verzamelingen in omloop geweest te zijn: *τὸ Εὐαγγέλιον* en *ὁ Ἀπόστολος*; waar-

(16) Dit blijkt nog uit de handschriften des Nieuwen Testaments, die wij bezitten, en die door oordeelkundigen vergeleken zijn. Reiken zij al niet tot zulke hooge oudheid, zij zijn toch hoogstwaarschijnlijk uit dergelijke afgeschreven, die zoodanige orde hadden. Zie MICHAËLIS, *Einleitung*, I B. s. 463.

waarvan de eerste onze Evangeliën bevatte (17), de tweede de Brieven van PAULUS. Die namen bleven, gelijk het meer gaat, in gebruik, schoon zij niet regt meer pasten, toen er andere stukken werden bijgeschreven; maar de overgang was spoedig gemaakt, om, niet meer van ὁ Ἀπόστολος, van οἱ Ἀπόστολοι of τὰ Ἀποστολικὰ te spreken. Deze uitdrukkingen moesten echter welras voor andere plaats maken, en de benoemingen van καινὴ διαθήκη, *Novum Testamentum*, αἱ Γραφαὶ τῆς διαθήκης, τὰ Γράμματα, en dergelijke, kwamen

(17) Wij zien geene reden, waarom men niet *in singulari* τὸ Εὐαγγέλιον kon gebruiken, al waren er meer Evangelische berigten in de verzameling; en dat men juist zou genoodzaakt zijn deze benoeming van MARCION af te leiden (zie EICHHORN, a. a. O., s. 25), die slechts één Evangelie, dat van LUCAS, in zijn' kanon had. Men beschouwde de onderscheidene berigten als één geheel. Ligt dit niet eenigzins in de uitdrukking van τὸ Εὐαγγέλιον κατὰ Ματθαῖον, κατὰ Λουκᾶν, enz., niet τοῦ Ματθαίου, τοῦ Λουκᾶ, enz? Onder εὐαγγέλιον wordt, naar de opmerking van GROTIUS, *annot. ad* MATTH. (edit. cit. T. I, p. 7), Ἰησοῦ Χριστοῦ verstaan; en dit nu aannemende, hoe kon er dan in dien zin van εὐαγγέλια *in plurali* gesproken worden? Toen men εὐαγγέλιον in den zin van levensberigt of verhaal begon op te vatten, kon men eerst van εὐαγγέλια spreken. Verg. KÜNÖL, *proll. in* MATTH. p. 26, ibique auctores citati.

men met het begin der Derde Eeuw al meer en meer in gebruik (18). Wij zullen dit verder ontdekken, wanneer wij nu, na deze megedeelde gissing omtrent het vermoedelijk ontstaan des Kanons, de sporen gadeslaan van deszelfs aanwezen bij de verschillende Kerkleeraars, eerst meer onduidelijk, allengskens stelliger en overvloediger. Wij verlaten nu den meer onzekeren weg der gissing, om aan de hand der geschiedkundige overlevering een zekerder pad te betreden.

§. 17.

Sporen der bekendheid met de schriften des Nieuwen Testaments bij de Apostolische Vaders.

Wij spreken hier van *sporen* van bekendheid met de schriften des Nieuwen Testaments, wanneer wij in betrekking daarvan over de schriften der zoogenaamde Apostolische Vaders handelen. Eigenlijke en onbetwistbare bewijzen, dat zij met den Kanon des Nieuwen Testaments zijn bekend geweest, leveren ons die eerwaardige overblijfselen der Christelijke oudheid niet. Dit intusschen is ons een belangrijk en veelbeteekenend bewijs

(18) Zie BERTHOLDT, a. a. O., §. 35, s. 107 ff. verg. s. 51 — 53.

wijs van derzelver oudheid, dat zij, overigens in stijl en vorm veel overeenkomstigs hebbende met de Apostolische schriften, geene of weinige aanhalingen uit dezelve hebben. Duidelijk valt dit ieder in het oog, die de moeite neemt, om de echte brieven van IGNATIUS in de kortere uitgave met de *geinterpoleerde* en uitvoeriger uitgave te vergelijken (19). Intusschen is het van belang voor ons onderwerp, om de bijzonderheden die zij omtrent den Kanon des Nieuwen Testaments bevatten, gade te slaan. Wij mogen tot de echtheid van sommige schriften der Apostelen daaruit besluiten en iets gevoelen van de hooge waardij, die deze oudste gedenkstukken des Christendoms

(19) Slechts éene proeve, waar het boek openvalt. Men vergelijke IGNATIUS, *Ep. ad Ephes.* c. 15. in het begin, met de uitvoeriger recensie zijner Brieven op dezelfde plaats. Wij lezen in de echte uitgave aldaar: » *Beter is het te zwijgen en het te zijn, dan te spre-* » *ken en het niet te zijn. Schoon is het, indien ie-* » *mand het zegt en het ook doet.*" Wat heeft hier nu de latere uitgave? » *Beter is het te zwijgen en het* » *te zijn dan te spreken en het niet te zijn:* het Ko- » ningrijk Gods toch is niet in woorden, maar in kracht » (I *Cor.* IV. 20); met het hart gelooft men, maar met » den mond belijdt men; daarmede tot regtvaardigheid, » hiermede tot zaligheid (*Rom.* X. 10). *Schoon is* » *het, indien iemand,* enz." Men behoeft niet meer te vragen, wat de echte uitgave zij.

doms buiten onzen kanon voor de kennis van den ouden staat der Kerk, zoowel als tot bevestiging van ons geloof aan de echtheid van de schriften des Nieuwen Testaments bezitten.

Wij beginnen hier met den Brief naar BARNABAS genoemd. Moge dezelve al niet van den reisgenoot van PAULUS zijn geschreven, hij mag veilig onder de oudste stukken des Christendoms worden gerangschikt (20). Er is in den geheelen Brief slechts ééne eigenlijke aanhaling, maar deze verdient bijzonder onze opmerking. Wij lezen daar (21): „ Laat ons dan acht geven op „ ons zelve, opdat wij niet, gelijk geschreven is, „ vele geroepenen, maar weinige uitverkorenen „ bevonden worden." Die woorden nu vinden wij alleen bij MATTHAEUS XX. 16. en XXII. 14. In den omtrek dezer aanhaling zijn meer onmiskenbare sporen van bekendheid met bijzonderheden, die wij vinden in MATTHAEUS Evangelie (22). Kort na dezelve komt dit gezeg-

(20) Men vergelijke wat wij hiervoor, §. 12. van dezen Brief gezegd hebben.

(21) *Epist.* c. 4. » *Adtendamus ergo, ne forte, sic-* » *ut scriptum est, multi vocati, pauci electi inve-* » *niamur.*" De vier eerste hoofdstukken met een gedeelte van het vijfde zijn slechts in de oude Latijnsche vertaling over.

(22) MATTH. XXIV. 22; en kort voor de genoemde aan-

zegde van JEZUS voor (MATTH. IX. 13.): „Ik ben niet gekomen om regtvaardigen te roe„pen, maar zondaars ter bekeering" (23). Nog een ander Evangelisch gezegde heeft hij: „Maar „geef een iegelijk, die van u begeert" (MATTH. V. 42, LUC. VI. 30) (24). Nu willen wij gaarne toegeven, dat deze weinige aanhalingen zeer ligt uit het geheugen kunnen zijn nedergeschreven; maar hare overeenkomst met MATTHAEUS Evangelie blijft toch altijd hoogst opmerkelijk. Vooral zou de bijvoeging bij de eerstgemelde plaats „gelijk geschreven is," zoo als men gewoon was, de heilige schriften des Ouden Verbonds aan te halen, onwillekeurig aan het bestaan van ons kanoniek Evangelie van MATTHAEUS

aanhaling is eene zinspeling op de gelijkenis der wijze en dwaze maagden geenszins te miskennen. OLSHAUSEN, a. a. O., s. 411 ff. heeft ons hierop opmerkzaam gemaakt.

(23) C. 5. Het bijgevoegde εἰς μετάνοιαν schijnt van LUCAS V, 32. ontleend. GRIESBACH werpt het uit den tekst van MATTH. als invoegsel uit dien van LUCAS. Dit moge zoo zijn; maar het komt ons in allen gevalle voorbarig voor, hieruit te besluiten, dat BARNABAS (of wie dan de schrijver moge zijn) LUCAS Evangelie zou gebruikt hebben.

(24) C. 19. Het woordje παντὶ heeft LUCAS, niet MATTHAEUS. Doch hoe ligt kan men, uit het geheugen aanhalende, dit er bijvoegen!

THAEUS doen denken, indien zij niet juist in de Latijnsche vertaling gevonden werd; wij weten toch, hoe ligt eenen overzetter van lateren tijd het *sicut scriptum est* uit de pen kon vloeijen. Wij durven hier dus niet veel op bouwen. De schrijver haalt nog als een gezegde van JEZUS aan (25) wat nergens letterlijk in onze Evangeliën gevonden wordt. Het zou uit een apocryph Evangelie kunnen ontleend zijn. Maar waarom zou het niet uit mondelinge overlevering zijn af te leiden? Bewijst deze brief al niet voldingend, dat deszelfs schrijver onze kanonieke Evangelien gebruikt heeft; hij waarborgt althans de echtheid van sommige berigten, die daarin voorkomen. Sommige zinspelingen op plaatsen uit de Brieven der Apostelen gaan wij, als onzeker, voorbij (26).

Wij gaan over tot een ander gedenkstuk der eer-

(25) Οὕτω, Φησὶν, οἱ θέλοντές με ἰδεῖν, καὶ ἅψασθαί μου τῆς βασιλείας, ὀφείλουσι θλιβέντες καὶ παθόντες λαβεῖν με. » Dus zegt hij (de Heer): die Mij » willen zien en tot Mijn koningrijk komen, moeten in » verdrukkingen en lijden Mij ontvangen."

(26) Cap. 4. *Dominus non accepta persona judicat mundum*, etc. met 1 PETR. I. 7; Cap. 5: *ille autem, ut vacuam faceret mortem*, etc. met 2 TIM. I. 10. Van dien aard zou men er eene geheele menigte kunnen vinden, doch weinig bewijzen.

eerste Christen-eeuw, den onbetwistbaar echten Brief van CLEMENS *Romanus* aan de *Corinthiërs* (27). Wat wij verwachten konden, vinden wij hier ook, eene uitdrukkelijke melding van PAULUS Eersten Brief aan die Gemeente: „ *Neemt*, dus schrijft hij (28), *neemt den Brief* „ *van den zaligen Apostel* PAULUS! *Wat schrijft* „ *hij U het eerst in het begin van zijn Evan*„ *gelie* (29)? *In waarheid heeft hij U door* „ *den geest geschreven omtrent zich zelven en* „ CEPHAS *en* APOLLOS, *omdat gij toen scheu*„ *ringen onder U verwekt hadt.*" In het oog vallende zijn de zinspelingen op plaatsen uit dien Brief en de navolgingen van des Apostels gezegden, bij CLEMENS voorkomende (30). Zij zijn echter

(27) Ook hier verwijzen wij naar vroeger gezegde §. 11. bl. 127 verv.

(28) CLEM. *Rom.*, *Epist. ad Corinth.* c. 47.

(29) Dus heet hij den Brief oneigenlijk als eene schriftelijke Evangelieprediking. Verg. de noot van JUNIUS in h. l.

(30) Cap. 34 in fine = 1 *Cor.* II. vs. 9. Cap. 37 et 46 = 1 *Cor.* XII. Duidelijk is hier de navolging zigtbaar. Nog meer in het oog vallend is deze: c. 49. vergeleken met 1 *Cor.* XIII, de beschrijving van den aard en de waarde der Christelijke liefde. De woorden van CLEMENS, den medearbeider van PAULUS waardig, mogen hier ter proeve staan. » *De liefde vereenigt ons* » *met* GOD; *de liefde bedekt menigte van zonden; de* » *lief-*

ter, gelijk nog andere zijdelingsche toespelingen, van zoodanigen aard (31), dat zij ons den man, met den geest en stijl des Apostels vertrouwd, doen kennen, die echter niet telkens een handschrift voor zich heeft, maar vrij en ongedwongen te werk gaat. Treffend is hier en daar de overeenkomst in zijne voorstellingen met die in den Brief aan de *Hebreën* (32), en eene zekere gelijk-

» *liefde verdraagt alle dingen; de liefde is langmoe-*
» *dig over alles. Niets laags is er in de liefde, niets*
» *hovaardigs. De liefde kent geene scheuring; de lief-*
» *de verwekt geen oproer; de liefde doet alle dingen*
» *met eensgezindheid. Door de liefde zijn alle* GODS
» *uitverkorenen volmaakt geworden; zonder liefde is*
» GODE *niets welgevallig. In liefde heeft de Heer ons*
» *aangenomen; door de liefde, die Hij voor ons had,*
» *heeft* CHRISTUS *onze Heer zijn bloed voor ons gege-*
» *ven, naar den wil van* GOD, *en zijn ligchaam voor*
» *ons ligchaam en zijne ziel voor onze zielen.*" Cap. 24 = 1 *Cor.* XV. 20. Sporen van bekendheid met den Tweeden Brief aan de *Corinthiërs* zijn er ook bij CLEMENS: cap. 36 = 2 *Cor.* III. 18; cap. 30 et 35 = 2 *Cor.* XII. 20.

(31) Bijv. c. 29. = 1 *Tim.* II. 8.

(32) Navolging van *Hebr.* XI. in de keuze van voorbeelden is zigtbaar c. 9 in fine; c. 12, waar het voorbeeld van RACHAB wordt aangevoerd; c. 17, verg. met *Hebr.* XI. vs. 37; c. 36 = *Hebr.* I. 7; c. 17 et 43 = *Hebr.* III. 5. (de uitdrukking omtrent MOZES πιστὸς ἐν ὅλῳ τῷ οἴκῳ); c. 56 = *Hebr.* XII en c. 58, waar de benaming ἀρχιερεύς aan JEZUS gegeven wordt.

lijkheid met uitdrukkingen van den Eersten Brief van PETRUS is niet te ontkennen (33). Doch wij zouden daaruit nog niet durven afleiden, dat hij dezen Brief heeft gelezen. Het vroege aanwezen van dien aan de *Hebreën* wordt in ons oog door dezen Brief van CLEMENS allerduidelijkst bevestigd; ja, het is niet vreemd, dat men oudtijds reeds door die gelijkheid werd overgehaald, om aan CLEMENS eenig deel aan het opstellen van dit geschrift te geven (34).

Wij vinden bij CLEMENS slechts op twee plaatsen melding gemaakt van gezegden des Heeren, en beide zijn van dien aard, dat zij onwillekeurig aan eene aanhaling uit het geheugen doen denken. De eerste (35) zou eene mondelinge overlevering van JEZUS onderwijs doen onderstellen „*Gedenkt*, dus schrijft hij, *de woorden* „*des Heeren, die Hij gesproken heeft in zijn on-*

(33) Cap. 2 init. et c. 38. verg. met 1 PETR. V. 5; c. 16 in fine, 33 in fine = 1 PETR. II. 21. De overeenkomst met den Tweeden Brief van PETRUS, II. 6; III 3, c. 11 et 23, even als met dien van JACOBUS II. 23, IV. 6, c. 10 init. et c. 30, is zeer onzeker en kan even goed uit bekendheid met het Oude Testament verklaard worden.

(34) Dus EUSEBIUS L. III. c. 38.

(35) C. 13. Zie OLSHAUSEN, a. a. O., S. 398 ff. 413 f.

„ *onderrigt omtrent toegevendheid en zachtmoe-*
„ *digheid. Dus toch heeft Hij gezegd:* „*Weest*
„ „ *ontfermend, opdat Gij ontferming moogt*
„ „ *ontvangen; vergeeft, opdat U vergeven*
„ „ *worde; zoo als Gij doet, zal U weder ge-*
„ „ *daan worden; zoo als Gij geeft, zal U we-*
„ „ *dergegeven worden; zoo als Gij oordeelt,*
„ „ *zult Gij geoordeeld worden; gelijk Gij zacht-*
„ „ *moedig zijt, zal U zachtmoedigheid weder-*
„ „ *varen; met de maat, waarmede Gij meet,*
„ „ *zal U weder gemeten worden*"" Hier is echter niet veel anders, indien wij niet ieder woord willen tellen, dan wij LUC. VI. 36, 38 en MATTH. VII. 1 wedervinden. De andere plaats (36) is duidelijk uit verschillende gezegden van JEZUS, in onze Evangeliën voorkomende, zamengesteld „ *Wee dien mensch! het*
„ *ware hem beter, dat hij niet geboren ware*
„ (MATTH. XXVI. 24), *dan dat hij eenen mij-*
„ *ner uitverkorenen zoude ergeren! Beter wa-*
„ *re het, dat hem een molensteen om den hals*
„ *gedaan en hij in de zee verdronken werd,*
„ *dan dat hij eenen mijner kleinen zoude*
„ *ergeren* (MARC. IX. 42, LUC. XVII. 2,
„ MATTH. XVIII. 6)." Alles komt overeen, behalve de enkele uitdrukking van *uitverkorenen*; doch

(36) C. 46. Verg. CLERICUS *Hist. Eccles.* p. 465 sqq.

doch hoe voorbarig zou het zijn, hieruit het gevolg af te leiden, dat CLEMENS andere Evangeliën dan onze kanonieke zou gebruikt hebben! Uit het een en ander zien wij, dat de bekendheid met de Brieven des Nieuwen Testaments vroeger algemeen was, dan die met onze schriftelijke Evangeliën. De weinige aanhalingen zouden ons eerder aan mondelinge overlevering doen denken omtrent JEZUS daden en woorden. Dat CLEMENS met het *Evangelie* van JOHANNES zou zijn bekend geweest, is hoogst twijfelachtig. Niet het minste spoor biedt ons zijn Brief daarvan aan.

Met het zoogenoemde geschrift van HERMAS zullen wij ons hier niet ophouden. Het is toch hoogst onzeker, of de *Herder* reeds uit de eerste eeuw afkomstig is, dan of wij denzelven in de volgende moeten plaatsen. Daarenboven bevat dezelve geene eigenlijke aanhalingen van eenig geschrift des Nieuwen Testaments, hoewel eene zekere gemeenzaamheid met voorstellingen en beelden uit hetzelve hier en daar doorschemert (37). Belangrijker voor ons onderwerp zijn

(37) Men zie de voorbeelden bij SCHMID, *Histor. canon.* p. 296 sqq., die den *Pastor* in de tweede eeuw plaatst. Misschien is de overeenkomst van sommige beelden met die in JOHANNES *Openbaring* niet geheel toevallig, en doet aan eene bekendheid van den schrijver des *Pastors* met dit boek denken. Zie HUG, a. a. O. II Th. s. 591 ff.

zijn de zeven echte Brieven van IGNATIUS, en die vorderen eenige oogenblikken onze afzonderlijke beschouwing.

De uitmuntende Bisschop van *Antiochië*, door den Keizer TRAJANUS, denkelijk in het jaar 116, veroordeeld om te *Rome* in het beestenperk den dood te ondergaan, schreef op zijne reize naar die stad, om daar de martelkroon te ontvangen, een zevental Brieven, waarvan vijf aan eenige gemeenten van Klein-Azië: *Efeze*, *Smyrna*, *Philadelphia*, *Magnesia* en *Tralles*, één' aan die van *Rome* en één' aan *Smyrna's* waardigen Bisschop POLYCARPUS. Overal ademt ons een regt Apostolische geest tegen; vurige taal des harten wordt in alle gehoord; en zekere gelijkvormigheid, in alle zigtbaar, geeft duidelijk te kennen, dat zij in denzelfden tijd aan zijne pen zijn ontvloeid (38). Op zijne reize geschre-

(38) Over de echtheid dezer zeven Brieven zie N. C. KIST, *over den oorsprong van het Bisschoppelijk gezag enz.*, in *het Archief voor Kerkelijke Geschiedenis*, IIe D. bl. 8 en 9. in de *aanm.* en 22 en 23. in de *aanm.* Des Hoogleeraars belangrijk onderzoek zal bij iederen beoefenaar der aloude Kerkgeschiedenis nieuwen lust tot behandeling dezer Brieven, in vele opzigten zoo gewigtig, hebben doen ontwaken. Althans zoo is het ons gegaan. Die in een kort overzigt deze Brieven wenscht te kennen, verwijzen wij naar CLERICUS, l. c., p. 559—571.

schreven, waar hij omringd was van zijne wachters, kunnen zij wel geene blijken dragen van bedaarde en zorgvuldige bewerking; en het laat zich vermoeden, dat de aanhalingen uit andere schriften, zoo als uit het Oude Testament, waarvan de brief van CLEMENS overvloeit, en dus ook uit de Apostolische geschriften, die IGNATIUS mag gekend hebben, weinig zullen geweest zijn. Zoo is het inderdaad. Hij spreekt wel op enkele plaatsen van het Evangelie en de Apostelen in verbindtenis met de Wet en de Profeten, doch het kan zeer wel verklaard worden van de mondeling overgeleverde leer van JEZUS en de Apostelen (39). Nergens komt eene eigenlijke aanhaling van woorden uit een Evangelie of Brief voor (40). Maar talrijk zijn de overeenkomsten met

(39) *Ad Smyrn.* c. 5 et 7. De laatste plaats luidt: *προσέχειν δὲ τοῖς προφήταις, ἐξαιρέτως δὲ τῷ εὐαγγελίῳ*; *ad Philadelph* c. 5: hier komen *τὸ εὐαγγέλιον*, *οἱ ἀπόστολοι* en *οἱ προφῆται* bij elkander, en wekken wel eenigzins het vermoeden, om aan geschrevene oorkonden te denken. Zie echter BERTHOLDT, a. a. O. p 51.

(40) De aanhaling, *ad Ephes.* c. 5: *γέγραπται γὰρ, ὑπερηφάνοις ὁ θεὸς ἀντιτάσσεται*, zal men toch wel niet voor eene aanhaling van JAC. IV. 6, of 1 PETR. V. 5, verklaren. Zij is ontleend uit *Spreuken* III. 34. en schijnt, uit vergelijking van IGNATIUS en CLEMENS *Rom.* met die beide plaatsen uit de Brieven van JACOBUS en PETRUS, eene zeer bekende spreuk in dien tijd geweest te zijn.

met gezegden, hier en daar in de schriften des Nieuwen Testaments voorkomende. Als hij aan POLYCARPUS, c. 2, schrijft: „*Wees in alles* „*voorzigtig als eene slang en opregt als eene* „*duive!*" wie denkt dan niet aan JEZUS gezegde MATTH. X: 26? Of als hij aan de *Philadelphiers*, c. 3, gebiedt: „*Onthoudt u van al-* „*le kwade planten, die Jezus Christus niet ge-* „*kweekt heeft!*" dan is eenige duistere zinspeling op een gezegde, als dat bij MATTH. XV: 13. niet te ontkennen. Die zonderlinge voorstelling, welke wij in den Brief aan de *Epheziers*, c. 19, aantreffen, laat zich zonder kennis van het verhaal van de ster der Oostersche Wijzen niet verklaren. Duidelijker echter valt in denzelfden Brief de bekendheid met PAULUS Brief aan de *Efeziers* in het oog. Cap. 12 schrijft hij aan die Gemeente, dat PAULUS van hen in CHRISTUS JEZUS gewag maakt ἐν πάσῃ ἐπιστολῇ; dit zal wel niet anders kunnen beteekenen, dan „*in den geheelen Brief.*" Uitdrukkingen uit dezen Brief komen bij IGNATIUS hier en elders voor (41). Op de eene plaats schijnt hij iets

(41) IGNATIUS *ad Ephes.* c. 1. μιμηταὶ ὄντες τοῦ θεοῦ en τοῦ ἀνενεγκόντος θεῷ προσφοράν καὶ θυσίαν, met PAULUS *ad Ephes.* V. 1, 2. Verg. ook *ad* POLYC. c. 5. ὁμοίως καὶ τοῖς ἀδελφοῖς — τὴν ἐκκλησίαν met *Ephes.* V. 25 en c. 6. de vergelijking van de wa-

iets uit een verloren Evangelie aan te halen, wanneer hij den Heer na Zijne opstanding tot PETRUS doet zeggen en tot de andere Discipelen: „*Neemt mij, betast mij en ziet, dat Ik geen* „*onligchamelijke geest ben!*" (42). Het heeft wel eenige overeenkomst met LUC. XXIV: 39, doch de Ouden waren reeds van oordeel, dat IGNATIUS het uit het een of ander apocryph Evangelie had ontleend. EUSEBIUS erkende niet te weten, waaruit (43); maar ORIGENES had het eene aanhaling uit eene διδαχὴ van PETRUS genoemd (44); HIERONYMUS vond het in het Hebreeuwsch Evangelie (45). Wij voor ons zouden van gevoelen zijn, dat IGNATIUS het noch uit het een noch uit het ander ont-

penrusting ontleend, met *Ephes.* VI. 13 — 17. Het begin van den Brief aan de *Philadelphiers* herinnert ons dat van den Brief aan de *Galaten*. De woorden, *ad Philad.* c. 7, οἶδεν γὰρ πόθεν — ἐλέγχει hebben wel eenige gelijkheid met *Joh.* III. 8, doch kunnen even zoo wel op I *Cor.* VI. 11, zinspelen.

(42) *Ad Smyrn.* c. 3: καὶ ὅτε πρὸς τοὺς περὶ Πέτρου ἦλθεν, ἔφη αὐτοῖς, λάβετε, ψηλαφήσατέ με, καὶ ἴδετε, ὅτι οὐκ εἰμὶ δαιμόνιον ἀσώματον.

(43) EUSEB. L. III, c. 36, p. 86. D.

(44) Περὶ ἀρχῶν, in prooemio.

(45) *Catal. Script. in* IGNATIO. Zie verder hierover FABRIC. *cod. apoc.* p. 359 sq.; VALESIUS ad EUSEB. l. c. OLSHAUSEN, a. a. O. S. 418.

ontleend heeft; maar dat het een, in zijnen tijd algemeen bekend gezegde was, hetwelk later niet in onze Evangeliën, maar in de schriften der Joodsch-Christenen voorkomt, en dat hij zeer wel uit het geheugen kan hebben aangehaald.

De melding van IGNATIUS voert ons van zelve op zijnen medearbeider in het Evangelie en, vijftig jaar later onder MARCUS ANTONINUS, zijn' navolger in den marteldood, POLYCARPUS. Van dezen eerwaardigen voorstander van de Gemeente van *Smyrna*, een' leerling van JOHANNES, en in alles een' der voortreffelijkste sieraden des Christendoms, bezitten wij eenen Brief aan de Gemeente van *Philippi*, door de Ouden algemeen voor echt gehouden (46) en zonder genoegzamen grond betwijfeld (47). Uit den inhoud blijkt het, dat dezelve niet lang na IG-

(46) Met hooge lofspraak vermeld door IRENAEUS, *adv. haer.* L. III. c. 3, die den edelen Bisschop nog gekend heeft, en door EUSEBIUS, L. IV, c. 14, die deze getuigenis van IRENAEUS aanhaalt en de opmerking maakt, dat POLYCARPUS den eersten Brief van PETRUS zou gebruikt hebben: eene proeve, dat EUSEBIUS niet alleen getuigenissen verzamelde, maar naauwkeurig wist op te merken.

(47) De *Centuriatores Magdeburg. Centur.* I, p. 173 sq, doch weinigen hebben hen nagevolgd. Den grooten Scepticus SEMLER behaagde deze Brief ook niet, *Hist. Eccles.* T. I, p 25.

IGNATIUS dood is geschreven, dus ongeveer in het jaar 117. Hoe klein van omvang, die Brief is veel rijker aan sporen van het gebruik des Nieuwen Testaments, dan de Brieven van IGNATIUS, en munt ook in ware Apostolische eenvoudigheid nog boven dezelve uit. De oorzaak van het eerste verschijnsel kan wel in de meerdere kalmte en rust gelegen zijn, waarin POLYCARPUS kon schrijven, ten zij men liever aan zijne vorming meer onmiddellijk door JOHANNES wil denken en aan zijne gehechtheid aan de Apostolische leer, die IRENAEUS in hem roemt. Behalve de uitdrukkelijke melding van den Brief van PAULUS aan de *Philippensen* (48), is vooral merkwaardig zijne onwederspre-

(48) POLYC. *epist. ad Philipp* c 3: ὅς καὶ ἀπὼν ὑμῖν ἔγραψεν ἐπιστολὰς, εἰς ἃς ἐὰν ἐγκύπτητε, δυνηθήσεσθε οἰκοδομεῖσθαι εἰς τὴν δοθεῖσαν ὑμῖν πίστιν. Zonderling klinkt hier het meervoudige, van PAULUS éénen Brief aan de *Philippensen* gebruikt. Cap. 11. (alleen in de Latijnsche vertaling over) spreekt hij er in het enkelvoud van. Wij willen wel laten gelden, wat COTELERIUS in de noot op de eerste plaats zegt, dat ἐπιστολαὶ wel eens voor éénen enkelen brief zou gebruikt worden; doch zouden hier de gissing wagen, of POLYCARPUS niet tevens op andere Brieven van PAULUS, bij voorbeeld de beide aan de *Thessalonicensen*, waarschijnlijk den *Philippiers* niet onbekend, kan gedoeld hebben.

sprekelijke bekendheid met PETRUS eersten Brief (49). Hij noemt dien wel nergens bij name, doch de verst gedrevene twijfelzucht alleen kan het ontkennen, dat POLYCARPUS dien zou gelezen hebben. Maar is dit niet eene belangrijke proeve van zijne betrekking op de Joodschgezinde Apostelen, waaronder PETRUS behoorde, dat hij den Brief, aan de Joodsch-Christenen van eenige gewesten van Klein Azië geschreven (50), duidelijk toonde te kennen? POLYCARPUS echter was geen overdreven vriend dier Joodsch-Christelijke partij. Zijne bekendheid met en hoogachting voor PAULUS schildert ons in hem den echten discipel der Apostelen, van wier gematigdheid het aloude besluit der Jeruzalemsche vergadering (Hand. XV) zoo treffend getuigt. Zoo is dan POLYCARPUS Brief een treffend bewijs voor de echtheid van PETRUS eersten Brief. Men zou bij hem, die JOHANNES gekend heeft, ligt vermoed hebben sporen van kennis aan de schriften diens Apos-

(49) Verg. POLYC. *Brief* cap. 1. = 1 PETR. I. 8; c. 2 = 1 PETR. I. 13, 21, III. 9; c. 8. = 1 PETR. II. 22, 24; c 10. = 1 PETR. II. 12; dit zijn meer dan enkele zinspelingen.

(50) Zie 1 PETR. I. 1. De Christenen uit de Heidenen mogen wel niet geheel zijn uitgesloten, hoofdzakelijk toch was de Brief tot gewezene Joden gerigt. Verg. POTT, *in Proll. in Epist.* I PETR. p. 9—11.

Apostels. Met uitzondering van één gezegde uit JOHANNES Eersten Brief (51) vinden wij daar niets van. Doch men houde in het oog, hoe kort de Brief van POLYCARPUS is en hoe hij, volgens den aard van het onderwerp, ligter tot navolging van de hem bekende Paulinische Brieven moest komen, dan tot die van het Evangelie of de *Openbaring van* JOHANNES. In een geschrift aan de *Philippensen* kwam de naam van PAULUS (52) veel meer te pas: onvergetelijk toch moest dezelve in deze gemeente als die van haren stichter blijven. De enkele aanhaling van een gezegde van JEZUS is grootendeels van denzelfden aard, als wij bij CLEMENS aantroffen (53).

Een tijdgenoot van POLYCARPUS was de Bis-

(51) 1 JOH. IV, 3. wordt c. 7. van den Brief duidelijk aangehaald.

(52) Cap. 11. *An nescimus, quia sancti mundum iudicabunt? sicut* PAULUS *docet.* De aanhaling is uit 1 *Cor.* VI. 2. Andere plaatsen uit de Brieven diens Apostels zweefden hem voor den geest, bijv. cap. 1 = *Ephes.* II. 8, 9; cap. 4 = 1 *Tim.* VI. 7, 10; cap. 6 = *Rom.* XIV. 10, 2 *Cor.* V. 10; cap. 11 = 1 Thess. V. 22.

(53) Cap. 2, een gezegde, dat zoo niet woordelijk, dan toch zakelijk wordt aangetroffen MATTH. VII. 1, LUC. VI. 37, MATTH. V. 3, 10, LUC. VI. 20. Verg. OLSHAUSEN, a. a. O., s. 397 ff. Cap. 7 wordt een gezegde aangehaald, dat wij MATTH. XXVI. 41. ook vinden,

Bisschop van *Hierapolis* in *Phrygië*, PAPIAS, volgens IRENAEUS (54) een leerling van JOHANNES; EUSEBIUS ontkent dit en leidt uit de woorden van PAPIAS af, dat hij niemand van JEZUS Apostelen zou gekend hebben (55). Dit laatste volgt echter naar ons inzien nog niet uit die verklaring van PAPIAS (56). Doch hoe het hiermede zijn moge, zijn leeftijd grensde digt aan dien van JOHANNES, en wat men ook later van den onnoozelen Bisschop van *Hierapolis* gezegd hebbe, wij voor ons zouden EUSEBIUS in zijne

(54) *Adv. haer.* V. 33: Ἰωάννου ἀκούστης, Πολυκάρπου δὲ ἑταῖρος γεγονὼς, ἀρχαῖος ἀνήρ.

(55) EUSEB. L. III. c. 39.

(56) OLSHAUSEN heeft het in ons oog overtuigend bewezen, s. 224—229, dat PAPIAS door πρεσβύτεροι geene anderen dan de Apostelen zelve verstaan heeft. » *Indien hij iemand ontmoette, die met de πρεσβύτεροι had omgegaan, vroeg hij naar de woorden der πρεσβύτεροι, wat* ANDREAS, PETRUS, *enz. gezegd hadden, of iemand van des Heeren leerlingen, zoo als* ARISTION en JOHANNES *Presbyter, gezegd hadden."* Nu zou men wel zeggen, dat PAPIAS deze twee laatsten ook niet gehoord had, doch dit is echter zoo niet, blijkens EUSEBIUS eigene woorden: Ἀριστίωνος καὶ τοῦ πρεσβυτέρου Ἰωάννου αὐτήκοον ἑαυτὸν φήσι γενέσθαι. Hij kon zeer wel naar iemands woorden vernemen, al had hij somtijds hem zelven gehoord. Hoe het zij, zijn leeftijd moet toch digt aan dien der Apostelen en van hunne leerlingen gegrensd hebben.

ne getuigenis wegens PAPIAS wantrouwen, daar deze ongelukkig een voorstander van Chiliastische denkbeelden was en dus bij den vereerder van ORIGENES geene gunst kon vinden. Er is althans geene reden, om zijne getuigenis omtrent het Evangelie van MATTHAEUS en MARCUS te verdenken; en van hem verzekert ons EUSEBIUS, dat hij in zijne schriften plaatsen uit PETRUS en JOHANNES Eerste Brieven aanhaalt. Heeft hij kennis gehad aan dien laatsten Brief, dan is het, wegens het naauw verband, waarin deze staat tot het Evangelie van JOHANNES, hoogst onwaarschijnlijk (57), dat hij het Evangelie van dien Apostel niet zou gekend hebben.

Trekken wij nu alles zamen wat deze getuigenissen ons leeren, dan zien wij daaruit in het algemeen, dat vele Brieven der Apostelen toen reeds in omloop en bekend waren. Omtrent de Evangeliën is het uit de aanhalingen zeer onzeker, doch vereenigd met de gezegden van

(57) HUG, *Einl.* II Th. s. 243 ff., stelt het overtuigend tegen EICHHORN, (*Einleitung in das N. T.* II B. 2 Abth. p. 309.) in het licht, dat het Evangelie en de Eerste Brief van JOHANNES terzelfder tijd zijn geschreven, den laatsten als geleide en aanbeveling van het eerste. Dus ook van VLOTEN, Bijbelverkl. XIII D. bl. 137 verv. en VAN DER PALM *in de Inleid. op den Eersten Brief van* JOHANNES.

van PAPIAS hoogst waarschijnlijk, dat zij toen reeds in handen der Christenen waren. Omtrent de *ἀντιλεγόμενα* van EUSEBIUS vinden wij zelfs geene flaauwe sporen. Maar hoe zal ons een heldere morgen uit den schemerenden dageraad opgaan, wanneer wij ons in de tweede Eeuw onzer jaartelling omstreeks het jaar 130 verplaatsen! Dan vinden wij reeds heinde en ver de schriften der Apostelen verspreid.

§. 18.

JUSTINUS en MARCION.

Wij voegen hier twee beroemde mannen bij elkander, beide van hoog belang in de eerste Christelijke Kerk, JUSTINUS *den martelaar*, wiens naam met gloeijend schrift op de rolle der Apologeten praalt, den eersten, die, gevormd in de school der Grieksche wijsbegeerte, haar schitterend kleed over de eenvoudige leer van JEZUS wierp, en in zijne gevoelens een' middelweg hield tusschen de overdrevene Joodschgezindheid en hevige vijandschap daartegen (58); en MARCION, zijn

(58) Dit blijkt uit zijne gematigde denkwijze over de Joodsch-Christenen van zijnen tijd, *Dial. cum* TRYPH. p. 230 sq. edit. THIRLB., waar hij duidelijk twee partijen onder hen onderscheidt: strengere, die de in-ach-

zijn tijdgenoot, dien men gebrekkig kenschetst, als men hem een' Gnostiker noemt, veeleer den vertegenwoordiger der overdrevene *Pauliners*, en vandaar een geslagen vijand van al wat Joodsch-gezind was (59). Uit *Pontus* gedreven vond hij te *Rome* vrienden (60). Daar waren reeds van de

achtneming der Mozaïsche wet van alle Christenen vorderen; gematigdere, die, zelf oorspronkelijk Joden zijnde, haar bleven opvolgen, zonder van gewezene Heidenen dit te vorderen: (men ziet hier de *Ebioniten* en *Nazarenen* van lateren tijd); den laatsten wilde JUSTINUS gaarne de broederhand reiken.

(59) Over MARCIONS gevoelen zie NEANDER, *Geschichte der Christl. Rel.* I B. 2 Abt. s. 779 ff., *Genetische Entwickelung der Gnost. Systeme*, s. 276 ff., en GIESELER, *Lehrbuch*, s. 127 ff., CREDNER, *Beyträge* I B. s. 40 ff.

(60) Te *Sinope* in *Pontus* geboren omstreeks het begin der tweede Eeuw, waar volgens EPIPHANIUS, *Haeres.* XLII, §. 1. p. 302, zijn vader Bisschop was. Naar den smaak zijner tijden laat hij om eene misdaad van ontucht MARCION daar uit de gemeenschap der kerk sluiten en zoo naar *Rome* vlugten. Geschiedkundig zeker is het, dat hij te *Rome* kwam onder ANTONINUS PIUS (TERTULL. *adv. Marc.* Lib. V. c. 19, L. I. c. 19) na den dood van den Bisschop HYGINUS, die omstreeks 143 overleed. JUSTINUS spreekt van hem als een' tijdgenoot, *Apol.* I. p. 43: Μαρκίωνα δέ τινα, Ποντικὸν, ὃς καὶ νῦν ἔτι ἐστὶ διδάσκων τοὺς πειθομένους; en heeft hem, volgens IRENAEUS (*adv. Haer.* Lib. IV. §. 14.) in

de tijden van PAULUS af, blijkens zijnen brief aan die Gemeente, twee tegenstrijdige denkwijzen in levendigen strijd. Het overdreven Joodsch beginsel had eene tegenovergestelde rigting van Christelijke onafhankelijkheid te voorschijn geroepen. MARCION en zijne vrienden stonden op de uiterste grenzen daarvan, gelijk een JUSTINUS, later een IRENAEUS en andere, het juiste midden tusschen beide uitersten hielden. Wij hebben echter over hen in betrekking tot den Kanon te handelen en onthouden ons van verdere uitweidingen, hoe belangrijk ook in haren aard.

JUSTINUS, in *Palestina* geboren (61), was op zijne uitgestrekte reizen te *Alexandrië*, te *Efeze* en te *Rome* geweest. In laatstgemelde stad had hij langeren tijd vertoefd, een groot gedeelte zijner schriften vervaardigd en was ten laatste in het jaar 166 ter dood gebragt (62).

De-

in een afzonderlijk werk, dat verloren is, bestreden. Zijne eerste Apologie nu schreef JUSTINUS omstreeks het jaar 139. Zie VAN SENDEN, t. a. p. bl. 205.

(61) Naar zijne eigene getuigenis, *Apol.* I. p. 3. te *Flavia Neapolis*, waar het oude *Sichem* had gestaan.

(62) Dus GIESELER, *Lehrbuch der Kirchengesch.* I. B. s. 133; volgens anderen in het jaar 163; zie de *aanmerking* 2 op EUSEB. B. IV. h. 8. van VAN DER MEERSCH en zijne *tijdrek. aanmerk.* Hoofdst. 21. Volgens

Deze bekendheid met de beroemdste middelpunten der Christelijke Kerk gaf hem de beste gelegenheid om met de algemeen aangenomene schriften des Nieuwen Testaments bekend te worden, en daardoor heeft zijne getuigenis eene hooge waarde, daar dezelve niet gebouwd is op het gevoelen van eene enkele Kerk of van eene enkele landstreek, maar op dat der grootste en aanzienlijkste Gemeenten zamen. Het zou toch eenen man als JUSTINUS niet ontgaan zijn, als hij, bij voorbeeld, in *Rome* Evangeliën of Brieven had aangetroffen, wier inhoud geheel en al afweek van dien, welken de Apostolische schriften, in *Palestina* of *Alexandrië* in gebruik, aanboden. Maar bij al den rijkdom van berigten en gezegden, die hoofdzakelijk met den inhoud onzer drie eerste Evangeliën overeenstemmen, hebben de aanhalingen bij JUSTINUS menige donkere zijde, die meer bijzonder onze aandacht vordert.

JUSTINUS heeft gebruik gemaakt van schriftelijke oorkonden, die hij gewoonlijk ἀπομνημονεύματα τῶν ἀποστόλων (*gedenkwaardigheden der A-*

gens CLERICUS l. c. p. 691. en het *Chronicon Paschale* T. I. p. 482. *Edit. Niebuhr,* in 165. Even zoo BASNAGE, *Annales Polit. Eccles.* T. II. p. 126. VAN SENDEN stelt dien dood in 169. Zie zijne *Verded. van Bijbel en Openb.* II D. bl. 232. aanm. 373. Verg. verder over dit punt CREDNER, a. a. O., s. 100 anm.

Apostelen) noemt (63). Onwillekeurig worden ons door dien naam XENOPHONS *gedenkwaardigheden van* SOCRATES herinnerd, en wij vinden nog altijd het gevoelen niet onwaarschijnlijk (64), dat eenen man als JUSTINUS de titel van dit werk des Atheenschen Wijsgeers bij deze uitdrukking voor den geest heeft gezweefd. Deze geschriften kent JUSTINUS ook onder den naam van *Evangeliën* (65), en niet slechts de Apostelen, maar ook hunne medearbeiders worden als schrijvers genoemd (66). Eenigzins bevreemdend is het,

(63) *Apol.* I. p. 97. zegt hij, dat deze schriften der Apostelen, met die der Profeten, des Zondags in de vergaringen der Christenen werden voorgelezen. Doorgaans schrijft JUSTINUS *τὰ ἀπομν. τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ.* Zie *Dial. cum Tryph.* p. 353, 355, 357, 363. Somtijds ontbreekt dit *αὐτοῦ.* Bijv. *Dial. c. Tryph.* p. 361. of ook wel het geheele bijvoegsel *τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ* Zie p. 364.

(64) CREDNER, a. a. O. s. 105 f. acht deze zinspeling op XENOPHONS werk zeer onwaarschijnlijk. Zijne redenen hebben ons niet overtuigd.

(65) *Apol.* I. p. 96: *οἱ γὰρ ἀπόστολοι ἐν τοῖς γενομένοις ὑπ' αὐτῶν ἀπομνημονεύμασιν, ἃ καλεῖται εὐαγγέλια, οὕτως παρέδωκαν*; en dan volgt de geschiedenis van de instelling des Avondmaals vrij opgegeven, doch op zulke wijze, dat hier iets aan LUCAS, daar weder iets aan MATTHAEUS en MARCUS doet denken.

(66) *Dial. c Tryph.* p. 361. *ἐν γὰρ τοῖς ἀπομν ὑπὸ τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ καὶ τῶν ἐκείνοις παρακολουθησάντων*

het, dat nergens een schrijver bij name genoemd wordt. Er is slechts ééne plaats (67), waar men zou kunnen denken, dat hij van een *Evangelie van* PETRUS sprak; maar zoo men moet aannemen, dat het daar gebruikte *αὐτοῦ* op dien Apostel ziet, zouden wij liever, uit aanmerking dat het aangehaalde juist bij MARCUS wordt gevonden, aan het Evangelie van dien schrijver denken, en er zou dan een nieuw bewijs voor de oude overlevering in gevonden worden, die aan PE-

των συντετάχθαι, en nu volgt juist wat bij LUC. XXII. 44, alleen wordt gevonden. De keuze van het woord *παρακολουθησάντων* wijst op LUC. I, 3. Het een en ander doet ons de bekendheid van JUSTINUS met de Evangeliën van MARCUS en LUCAS op goeden grond vermoeden.

(67) *Dial. c. Tryph.* p. 365. *Καὶ τὸ εἰπεῖν· μετωνομακέναι αὐτὸν Πέτρον ἕνα τῶν ἀποστόλων, καὶ γεγράφθαι ἐν τοῖς ἀπομνημονεύμασι αὐτοῦ γεγενημένον καὶ τοῦτο κ. τ. λ.* hier volgt de naamgeving BOANERGES aan de zonen van ZEBEDAEUS. Wij zouden hier *αὐτοῦ* het liefst op CHRISTUS overbrengen. Het is waar, de naam van PETRUS staat digter bij het Pronomen, maar ieder, die psychologisch verklaart, zal moeten erkennen, dat in deze zinsnede de hoofdzaak CHRISTUS is, en dat *αὐτοῦ* daarop veel natuurlijker terugziet. Kan *ἀπομν. αὐτοῦ* niet wel eene verkorte schrijfwijze zijn voor het zeer gewone *ἀπομν. τῶν ἀποστόλων αὐτοῦ*? Wij stemmen hier het gevoelen toe van OLSHAUSEN, a. a. O., s. 290.

PETRUS deel geeft aan het opstellen van hetzelve (68). Maar wij gelooven, dat men hieruit meer wil afleiden, dan JUSTINUS zelf er bij gedacht heeft.

Vestigen wij nu onze aandacht op de aangehaalde plaatsen bij JUSTINUS (69), dan biedt zich een zonderling verschijnsel aan. Meerendeels stemmen zij met onzen MATTHAEUS overeen, maar nu eens naderen zij de uitdrukkingswijze van LUCAS, waar deze Evangelist hetzelfde met MATTHAEUS berigt; dan weder naderen zij die van MARCUS, zoo echter, dat hetgeen wij bij MATTHAEUS vinden de hoofdzaak uitmaakt. Deze

(68) Dit gevolg leidt HUG, a. a. O., Th. II, s. 67 f. er uit af, en zoekt daartoe te bewijzen, dat onder *αὐτοῦ* PETRUS verstaan werd. Hetzelfde neemt CREDNER, a. a. O., s. 132. *anmerk.* aan, maar vindt er een bewijs in voor zijne stelling, dat JUSTINUS een Evangelie van PETRUS gebruikt heeft. Zie verder het aangevoerde. s. 260. f.

(69) Eene hoogst naauwkeurige lijst van alle Evangelische aanhalingen bij JUSTINUS, vergeleken met de gewone uitgave der Evangelisten, biedt ons CREDNER aan a. a. O., s. 151 — 208, een arbeid, die het overzigt hoogst gemakkelijk maakt en een voorbeeld is van grondige en oordeelkundige bewerking. [Zijne voetstappen drukken DE WETTE, *Lehrbuch der hist. Krit. Einleit.* 2 Th. s. 76. ff. 3 Aufl. 1834. en MAYERHOFF, *Hist. Crit. Eccl. in die Petrin. Schriften* hierboven aangehaald s. 234 — 303].

ze verschillende schakeringen zijn echter zoo fijn en loopen zoo in elkander, dat men zich niet kan voorstellen, hoe iemand dezelve bijeen zou gevoegd hebben, terwijl hij de drie Evangeliën afzonderlijk voor zich had. Hierbij komt nog, dat JUSTINUS eenige bijzonderheden heeft, die nergens in onze Evangeliën gevonden worden (70) Het is waar, zij zijn gering in getal en zij veranderen weinig of niet aan de voorstelling der zaken. Maar het is te veel gewaagd, om die vreemde bijzonderheden alle uit eene mondelinge overlevering te willen afleiden. Daarbij

(70) De voornaamste dezer bijzonderheden zijn deze: In de geboortegeschiedenis van JEZUS voegt hij er bij, dat de Heer in eene spelonk geboren is, *Dial. c. Tryph.* p. 306: eene oude overlevering, waarvan elders de sporen gevonden worden. Zie de aangehaalde plaatsen bij CREDNER, s. 235. Verder heeft JUSTINUS, l. c. p. 333. dat JEZUS jokken en ploegen in het huis van JOZEF zou gemaakt hebben. Bij het verhaal van den Doop van JEZUS staat, dat een licht de plaats omscheen, l. c. p. 331. Dit laatste had ook het Evangelie der *Hebreën* volgens EPIPHANIUS, *Haeres.* XXX. §. 13. Van de Joden zegt JUSTINUS l. c. p. 288, dat zij bij het zien van JEZUS wonderen zeiden: *Φαντασίαν μαγικὴν γίνεσθαι.* Als een gezegde des Heeren haalt hij aan l. c. p. 232. *Ἐν οἷς ἂν ὑμᾶς καταλάβω, ἐν τούτοις καὶ κρινῶ*: waarover men vergelijke FABRIC. *Cod. Apocr. N. T.* p. 333 sqq. GRABE, *Spicil.* T. I. p. 14 et 327.

hij is dan toch die kleinere, maar dikwijls voorkomende afwijking van de letter van MATTHAEUS Evangelie nog niet verklaard. Hier overal geheugenfeilen of vrijere aanhaling te onderstellen, is gemakkelijk gezegd, maar moeijelijk bewezen (71). Wij kunnen ons hier met het breede onderzoek van dit vraagstuk niet inlaten; het zou de perken onzer verhandeling overschrijden, en het is ook, na den grondigen en oordeelkundigen arbeid van CREDNER, minder noodig. Slechts het volgende mogen wij hier niet voorbijgaan.

De geleerden, die dit onderwerp behandeld hebben, deelen zich hoofdzakelijk in twee partijen. De eene is van gevoelen, dat JUSTINUS eene *harmonie*, uit onze drie eerste Evangelisten bestaande, waarbij vooral MATTHAEUS ten grondslag gelegd is, zou gehad hebben. De vreemde bestanddeelen worden dan gehouden voor bijvoegselen uit de mondelinge overlevering of uit een Apocryph Evangelie ontleend (72). De andere par-

(71) Dus willen het verklaren J. P. MYNSTER, *über den Gebrauch unsrer Evangeliën in den Schriften* JUSTINS *des Märtyrers*, in zijne *Kleine Theol. Schriften*, s. 20—24. OLSHAUSEN, a. a. O., s 286—335. en anderen, aangehaald door DE WETTE, a. a. O. s. 85 n[a] g. die zelf dit gevoelen is toegedaan. Zie hiertegen de gegronde aanmerkingen van CREDNER, a. a. O., s. 209 ff.

(72) Aan eene Harmonie denkt PAULUS in zijne *Exe*-

partij acht deze voorstelling min overeenkomstig met den tijd, waarin JUSTINUS leefde, en verklaart liever het verschijnsel op deze wijze: deze Kerkleeraar heeft wel onze kanonieke Evangeliën (althans de drie eersten) gekend, maar hij heeft bij het opstellen zijner geschriften een nu verloren gegaan Evangelie gebruikt, dat in omvang onze kanonieke Evangeliën overtrof, maar het meest overeenkwam met MATTHAEUS. De een dacht hier aan het zoogenaamd *Evangelie der Hebreën* (73), de ander aan een, dat HIERONYMUS noemt *secundum Apostolos* (74), een

getisch critischen Abhandlungen 1784. s. 1 — 35, waarin vooral STROTH's gevoelen wordt tegen gesproken. STORR, *über den Zweck der Evangelischen Geschichte u. Briefe des* JOHANNES. s. 363 — 375. onderstelt eene harmonie uit het Hebreeuwsch Evangelie en dat van LUCAS zamengesteld.

(73) STROTH, in *Fragmente des Evang. nach den Hebräern aus* JUSTIN *dem Märtyrer*, in het *Repertorium für Bibl. und Morgenl. Litteratur* I Th. s. 1 — 59. was de eerste, die dit gevoelen, later verschillend gewijzigd, met vele belangrijke redenen omkleedde. Vele beroemde geleerden volgen STROTH, wier namen door CREDNER s. 139. worden opgegeven.

(74) CORRODI, *Kritische Geschichte des Chiliasmus* II Th. s. 130. Doch dit gevoelen verschilt meer in naam dan in der daad van het voorgaande, indien men aanneemt, dat dit *Evangelium secundum Apostolos* eigenlijk hetzelfde was als dat der Hebreën.

een derde aan een *Evangelie van* PETRUS (75). Het is niet te ontkennen, dat er hier en daar overeenkomst met het Evangelie der *Hebreën* bespeurd wordt, en dat er eene opmerkelijke gelijkheid tusschen de aanhalingen van JUSTINUS en die wij in de *Homiliae Clementinae* aantreffen, gevonden wordt (76). Bedenkt men daarbij, hoe deze Kerkvader een *Palestijner* van geboorte was, in zijne gevoelens tot de Joodsch-Christenen eenigzins overhelde, en hoe hij een diep stilzwijgen omtrent den Apostel PAULUS bewaarde (77), dan gewint deze onderstelling eene hoo-

(75) CREDNER geeft dit s. 260 ff. als de slotsom zijner breede onderzoekingen op. Over dit Evangelie van PETRUS hebben wij hiervoor bl. 158 verv. met een woord gesproken. De redeneringen en bewijsvoering van CREDNER zijn hoogst scherpzinnig, en al neemt men zijn gevoelen niet bepaald aan, dan verspreiden zijne onderzoekingen een allerhelderst licht over deze zaak.

(76) De aanhalingen uit de *Homiliae Clementinae* geeft CREDNER s. 284—300. De Ebionitische oorsprong van dit merkwaardig geschrift is thans algemeen bekend en aangenomen. Zie NEANDER *Geschichte der christl. Relig. und Kirche* I. B. 2 Abth. s. 620 ff. *Genetische Entwicklung der Gnostische Systeme* s. 369 ff. en BAUR, in *Tübing. Zeitschrift* a. a. O., s. 188 ff.

(77) Dit zwijgen kan geene onkunde zijn, en moet ongetwijfeld uit bijzondere redenen, in verband met JUSTINUS *anti-Marcionitische* denkwijze, verklaard worden. Verg. CREDNER a. a. O., s. 97 f.

hooge waarschijnlijkheid. Wij zouden dus van onze zijde het liefst tot dit gevoelen overgaan, mits men het volgende in het oog houde. Wij hebben er vrede mede, dat men het Evangelie, door JUSTINUS gebruikt, een Hebreeuwsch (dat is dan Joodsch-Christelijk, hem in het Grieksch bekend, (78)) of, wil men liever, een Petrinisch Evangelie noeme; maar men denke er dan niet bij aan een Evangelie, zoo veel verschillend van dat van MATTHAEUS, waarin wonder vreemde en ons nu onbekende bijzonderheden zullen gestaan hebben; maar liever aan eene andere recensie of uitgave van dezen Evangelist, zoo als deze, voor dat de later algemeen aangenomene de vroegeren had verdrongen, bij de Joodsch-Christenen gelezen werd. Indien men toch niet alle letters en zinsneden tellen en ziften wil, dan vinden wij MATTHAEUS grootendeels bij JUSTINUS terug, en hoe men zich dan ook de betrekking van de Evangeliën van MARCUS en LUCAS op het door JUSTINUS gebruikte wil voor-

(78) Want JUSTINUS verstond zeker geen Hebreeuwsch. Dit blijkt genoegzaam uit zijn gezegde *Dial. c. Tryph.* p. 360. dat de duivel bij MOZES *slang* genoemd werd, bij JOB en ZACHARIAS διάβολος en door JEZUS σατανᾶς, om nu niet eens van zijne vreemde afleiding van dat woord, als zamengesteld uit σατὰν (*afvallige*) en νᾶς (*slang*) te spreken.

voorstellen, duidelijk blijkt het uit zijne aanhalingen, dat de eerstgenoemden toen reeds bestonden (79).

De sporen, die voor de bekendheid van JUSTINUS met het Evangelie van JOHANNES pleiten, zijn zeer gering (80). De *Openbaring* intusschen haalt hij uitdrukkelijk als een werk van dien Apostel aan (81). Van de brieven van PAULUS spreekt hij nergens, zoo min als van den persoon diens Apostels. Men heeft wel eens uit een gezegde op het einde van zijne *rede tot de Grieken* tot zijne kennis van den brief aan de *Galaten* willen besluiten (82); doch dit enkel be-

(79) Dit blijkt uit de hiervoor aangehaalde plaatsen bladz. 209 en 210. aanm. 66 en 67. CREDNER stemt dit volledig toe. Zie hem s. 258 f.

(80) Zulke sporen schijnen *Apol.* I. p. 89, waar iets gelijkvormigs aan JOH III. 3—5. voorkomt, of *Apol.* II. p. 115. waar men onwillekeurig aan JOH. I. 1—3. zou denken, indien men bewijzen kon, dat de leer van den *λόγος alleen* door dat Evangelie bij de Christenen bekend is geworden. [Men vergelijke hierover de grondige aanmerkingen van MAYERHOFF a. a. O., s. 300—302].

(81) *Dial. c. Tryph.* p. 315. *παρ' ἡμῖν ἀνήρ τις, ᾧ ὄνομα Ἰωάννης, εἷς τῶν ἀποστόλων τοῦ Χριστοῦ, ἐν ἀποκαλύψει γενομένῃ αὐτῷ προεφήτευσε.*

(82) *Oratio ad Graecos* § 6. p. 145 et 146. (Edit. HUTCHIN.) schijnt er op *Gal.* IV, 2. V, 19. gezinspeeld te worden. MYNSTER a. a. O., s. 8 ff. hecht er veel

 ge-

bewijs, zoo het er een is, doet niets af bij het diep stilzwijgen, dat hij overal omtrent PAULUS bewaart. Wij zouden intusschen dit zwijgen niet voor toevallig houden; maar veeleer de redenen daarvoor in JUSTINUS denkwijze zoeken. Hiertoe ontvangen wij aanleiding, wanneer wij nog kortelijk onze aandacht vestigen op een' leerling van hem.

Wij bedoelen hier TATIANUS, een' *Assyriër* van geboorte. Gevormd in JUSTINUS school ging hij later verder dan zijn leermeester, verdiepte zich in Gnostieke beschouwingen en sloot zich digt aan eenen aanhang van strenge *Asceten*, *Encratiten* genaamd (83). In zijn nog overgebleven verdedigings-schrift komen duidelijke bewijzen voor, dat hij het Evangelie van JOHANNES kende (84). Schoon de partij, waartoe hij behoorde, de Paulinische denkwijze niet begunstigde, verwierp hij echter niet alle brieven van dien

gewigt aan. CREDNER, s. 97 *anm.* wil de bekendheid van JUSTINUS met PAULUS geschriften niet loochenen. Heeft hij dezelve gekend, dan heeft hij er zeker zeer weinig waarde aan gehecht.

(83) Over de *Encratiten* en TATIANUS zie men NEANDER, *Geschichte der christ. Rel. u. Kirche*, I. B. 2 Abth. s. 762 ff. en CREDNER a. a. O., s. 437 f.

(84) TATIAN. *contra Graecos Oratio*, p. 152. C. (*Edit Paris.* 1615. ad calcem Operr. JUST. MART.) Daar wordt JOH. I. 5. duidelijk aangehaald.

dien Apostel. Dien aan TITUS nam hij aan, gelijk hij ook den eersten aan de *Corinthiers* gebruikte (85). Het meest is TATIANUS beroemd door een zeker geschrift, dat ons EUSEBIUS als eene soort van harmonie, uit de vier Evangeliën bestaande, beschrijft (86). EPIPHANIUS spreekt er ook van, doch heeft het evenmin als EUSEBIUS gezien (87). THEODORETUS, Bisschop van *Cyrus* in *Syrië*, die in het midden der vijfde eeuw leefde, spreekt er bij ondervinding van (88). Hij vond het bij vele regtzinnige Christenen in gebruik (89), ontdekte daarin, dat de ge-

(85) HIERONYM. *Comment. in Ep. ad Tit.* prooem. » TATIANUS, *Encratitarum* patriarches, qui et ipse » nonnullas PAULI epistolas repudiavit, hanc vel maxi» me, hoc est ad TITUM, apostoli pronunciandam cre» didit." Uit CLEMENS *Alex.*, *Strom.* L. III. p. 547. blijkt het door eene verkeerde uitlegging, die TATIANUS aan 1 *Cor.* VII, 5. geeft, dat hij dien brief gekend heeft.

(86) EUSEB. Lib. IV. 29. *ὁ Τατιανὸς συνάφειάν τινα καὶ συναγωγήν, οὐκ οἶδ᾽ ὅπως, τῶν εὐαγγελίων συνθεὶς, τὸ διὰ τεσσάρων τοῦτο προσωνόμασεν.*

(87) EPIPHAN. *Haeres.* XLVI. §. 1.

(88) THEODOR. *Haeret. fab.* I. 20. eene hoogstmerkwaardige plaats.

(89) De regtzinnigen *τὴν τῆς συνθήκης κακουργίαν οὐκ ἐγνωκότες, ἀλλ᾽ ἁπλούστερον ὡς συντόμῳ τῷ βιβλίῳ χρησάμενοι*, moeten vrij onkundig, of de sporen van ketterij niet zeer in het oog vallende zijn geweest.

geslachtlijsten met alles wat op de afkomst van CHRISTUS uit DAVID betrekking had, daaruit weggelaten waren, en verzamelde meer dan tweehonderd afschriften daarvan, die hij door de vier kanonieke Evangeliën bij het gebruik deed vervangen. Dit Evangelie nu van TATIANUS kan wel hetzelfde geweest zijn als hetgeen zijn leermeester JUSTINUS gebruikt heeft, en tot die soort behoord hebben, die met den algemeenen naam van Hebreeuwsch Evangelie benoemd wordt (90). In het gedeelte van *Syrië*, waar *Cyrus* gelegen was, bevindt zich ook *Rhossus*, waar wij zagen, dat het Evangelie van PETRUS gelezen werd (91); en in die omstreken werden nog in de vierde eeuw de overblijfselen der Hebreeuwsche Christenen gevonden (92).

Wat

(90) EPIPHANIUS l. c. zegt, dat sommigen het noemden het Evangelie *καθ' Ἑβραίους*.

(91) Zie hiervoor bl. 159. *Cyrus* of *Cyrrhus* lag in dat gedeelte van *Syrië*, dat vandaar *Cyrrhestica* genoemd werd en zich tot aan den *Euphraat* uitstrekte, vanhier bij EPIPHANIUS, *Haeres.* LXXIII. p. 874. Κύρος Εὐφρασίας geheeten, voor welk laatste woord L. HOLSTENIUS lezen wil Εὐφρατησίας. Zie zijne *annot.* op de *Geographia Sacra* van CAROLUS a S. PAULO, p. 291.

(92) HIERONYMUS in *Catal.* c. 3. noemt *Berrhoea* (tegenwoordig *Aleppo*) als verblijfplaats der *Nazareners.* HUG, a. a. O., I. Th. s. 45 – 52. zegt, dat het

Dia-

Wat echter bij JUSTINUS mogt ontbreken, dat wordt door zijnen tijdgenoot, wiens gevoelens hij zelf had bestreden, MARCION, aangevuld. Deze kende de brieven van PAULUS te beter. De Kanon van dezen overdreven ijveraar voor de Paulinische partij bestond uit twee hoofddeelen: *τὸ εὐαγγέλιον* en *ὁ Ἀπόστολος*. Het eerste was niet anders dan een verkorte en hier en daar veranderde LUCAS (93). Men kan vragen,

Diatessaron van TATIANUS met de eerste woorden van JOHANNES Evangelie zou hebben aangevangen. Dit rust echter op een misverstand, gelijk CREDNER overtuigend heeft aangewezen s. 446 ff.

(93) Over het Evangelie van MARCION is in den laatsten tijd veel en veel goeds geschreven Vroeger hield men hetzelve voor een op zich zelf staand Evangelie. Dus C F. J. LÖFFLER, in dissert., *qua* MARCION PAULI *Epistolas et* LUCAE *Evang. adulterasse dubitatur*, *Trai. ad Viadr.* 1788, (afgedrukt in de *Comment. van* VELTHÜSEN, KÜNÖL *en* RÜPERTI, Vol. I, p. 205 sqq.) EICHHORN, *Einl. in das N. T.* 1 B. s. 76 ff. 605 ff. maakte van dit gevoelen ijverig gebruik voor zijne geliefkoosde hypothese van een *Urevangelie*, en rekende MARCIONS Evangelie onder de bronnen van dat van LUCAS. Tegen EICHHORNS gevoelen traden vroeger M. ARNETH (*über die Bekanntschaft* MARCIONS *mit unserm Canon des Neuen Bundes u. s. w. Linz.* 1809.) en GRÄTZ (*kritische Untersuchungen über* MARCIONS *Evang.*, *Tüb.* 1818). op. Later trachtten aan te wijzen, dat MARCION niet anders dan

gen, of misschien ook het Evangelie van MARCION dat van LUCAS was in deszelfs oorspronkelijke gedaante, en dat, hetgeen de kanonieke LUCAS meer heeft, bijvoegsels zijn der Katholieke Kerk, om het werk voor de meer Joodschgezinde Christenen aannemelijk te maken (94). Wij voor ons kunnen dit niet gelooven: want hoe overdreven de haat der regtzinnige kerkvaders tegen MARCION ook ware, alles toch schildert hem ons af als eenen stouten criticus, die zich gemakkelijk afmaakte van alle bezwaren tegen zijne gevoelens, uit het Evangelie ontleend, door wil-

dan een verkort en veranderd Evangelie van LUCAS gebruikt heeft, HAHN, *das Evang.* MARCIONS *in seiner ursprüngliche Gestalt, nebst dem vollständigsten Beweise dargestellt, dass es nicht selbstständig, sondern ein verstümmeltes und verfälschtes* LUCAS *Evangelium war, Königsberg* 1823, en OLSHAUSEN in zijn reeds dikwijls aangehaald werk, waarin de behandeling van dit onderwerp zich bijzonder onderscheidt. s. 107—215. Verg. ook HUG, a. a. O., s. 65 ff. Een gemakkelijk overzigt van het verschil tusschen LUCAS en MARCIONS Evangelie heeft DE WETTE, a. a. O, s. 91—98. gegeven.

(94) Dit gevoelen tracht J. E. C. SCHMIDT aan te prijzen: *Das ächte Evangelium des* LUKAS, *eine Vermüthung, in* HENKE's *Magazin*, V. B. s. 468 ff. inzonderheid s. 489 ff.

willekeurige uitleggingen (95) of veranderingen. Tot dit laatste hulpmiddel nam hij echter niet spoedig de toevlugt; en misschien zijn de uitlatingen, die TERTULLIANUS en EPIPHANIUS hem verwijten, wel daarvan oorspronkelijk, dat zij in het Pontische handschrift, dat MARCION medebragt, niet werden gevonden. Met dat alles, hij blijft ons een belangrijk getuige voor de echtheid van LUCAS Evangelie. Of hij de andere gekend hebbe, laten wij aan zijne plaats (96). Zijn tijdgenoot VALENTINUS treedt daarentegen voor de echtheid van het Evangelie van JOHANNES op (97).

MAR-

(95) De geschiedenis der verheerlijking op den berg liet MARCION in zijn Evangelie, maar wat daar, in de verschijning van MOZES en ELIA als vertegenwoordigers van het Oude Verbond, zijn stelsel in den weg stond, verhielp hij door zijne uitlegging. Hij nam aan, dat in de Godsstem: *hoort Hem!* lag opgesloten: *maar niet* MOZES, *noch* ELIA! en stelde de geheele verschijning zoo voor, als had zij ten doel om over die beiden het oordeel der verwerping uit te spreken. Zie TERTULL. adv. MARCION. L. IV, c 22.

(96) OLSHAUSEN, a. a. O., s 358 ff., zoekt dit waarschijnlijk te maken.

(97) De school van VALENTINUS gebruikte bij voorkeur het Evangelie van JOHANNES. Men zou dit reeds vermoeden, verzekerde IRENAEUS het ons niet stellig (*adv. haeres.* L. III. 11). De beide navolgers van VALENTINUS, PTOLEMAEUS en HERACLEON, hadden,

be-

MARCION had in zijn Ἀπόστολος de volgende Brieven van PAULUS in deze orde: den Brief aan de *Galaten*, de beide aan de *Corinthiërs*, dien aan de *Romeinen*, de twee aan de *Thessalonicensen*, dien aan de *Epheziërs* (volgens hem aan de *Laodiceërs*), dien aan de *Colossensen*, dien aan de *Philippensen* en eindelijk den Brief aan *Philemon* (98). Dat hij de twee Brie-

behalve de andere Evangeliën, dat van JOHANNES eveneer. Kortheidshalve verwijzen wij hier naar HUG, a. a. O., s. 83 – 89.

(98) Volgens de opgave van TERTULLIANUS, die in zijn Vijfde Boek tegen MARCION, de Brieven van PAULUS, die MARCIONS Ἀπόστολος had, doorloopt. EPIPHANIUS haalt de Brieven in de orde van MARCIONS Kanon aan en kiest uit dezelven plaatsen om hem te wederleggen. Zijne opmerkingen van vervalsching en verandering van lezing zijn zeer gering, en daarenboven heerscht er bij hem eene onbegrijpelijke verwarring, zoodat de lezer, die p. 321. de korte opgave inziet, niet meer weet, wat hij denken moet. De *scholia* uit de Brieven staan bij EPIPHANIUS, *Haeres.* XXIII, p. 318—321 et 350—378. Betreurenswaardig is het, dat beide Kerkvaders, anders zoo geschikt om MARCION te leeren kennen, zoo vreesselijk aan hunnen haat botvieren. Dit neemt reeds terstond tegen TERTULLIANUS in, wanneer hij, *adv.* MARC. L. I. 1, zich dus laat hooren: » Nihil tam barbarum ac triste apud » Pontum, quam quod illic MARCION natus est, *Scy-* » *tha* tetrior, *Hamaxobio* instabilior, *Massageta* inhu- » ma-

Brieven aan *Timotheus* en dien aan *Titus* niet had, schijnt niet zoozeer eene verwerping aan de zijde van MARCION, als wel eene plaatselijke oorzaak aan te duiden. De ligging van *Pontus* was veel geschikter om den Brief aan de *Efeziërs* of *Laodiceërs*, dien aan de *Colossensen* met den kleinen Brief aan *Philemon*, waarin voor zijn stelsel toch wel niets gunstigs gevonden werd, te leeren kennen, dan de drie andere Brieven aan bijzondere personen, te *Efeze* of op *Creta* woonachtig, gerigt. Het gemis van deze in zijne verzameling zouden wij uit de wijze, waarop de Apostolische Brieven allengskens werden verzameld, verklaren. Het ontbreken van de meeste algemeene Zendbrieven en van dien aan de *Hebreën* zou beter uit MARCIONS anti-Joodsche begrippen kunnen verklaard worden. De eerstgenoemde toch waren van de Apostelen der besnijdenis; de laatste zag er zoo Oud-Testamentisch uit, dat dit alleen, bij de onzekerheid van zijnen oorsprong gevoegd, genoeg was, om hem dien te doen verwerpen. Dit zij echter genoeg van

MAR-

» manior, *Amazonia* audacior, nubilo obscurior, hye-
» me frigidior, gelu fragilior, *Istro* fallacior *Cauca-*
» *so* abruptior. — Quis tam commesor mus *Ponticus*,
» quam qui Evangelia corrosit?" etc. Het gewone woord, waarmede EPIPHANIUS van hem spreekt, is dat van ὄφις (*slang*) of βόσκημα (*beest*). Zie p. 302 en 311.

MARCION. Eene meer opzettelijke melding van dezen belangrijken persoon kwam ons niet ongepast voor. In ons oog is hij met zijnen Kanon, als in tegenoverstelling van JUSTINUS, een sprekend getuige voor de echtheid van een groot gedeelte van den Kanon des Nieuwen Testaments. Aldus was het dan met denzelven in de jaren 130—140 gesteld. In ons verder onderzoek der aloude getuigenissen kunnen wij ons op meerdere beknoptheid toeleggen.

§. 19.

IRENAEUS en CLEMENS *Alexandrinus.*

Een hoogstbelangrijk persoon ter kennis van de verschillende gevoelens der tweede eeuw en van het meer algemeen heerschend wordend leerbegrip der Catholieke Kerk, als ook ter bevestiging van ons geloof aan de echtheid van onzen Kanon, is IRENEAUS, Bisschop van *Lugdunum* (*Lyon*) in *Galliё.* Gevormd in de school van POLYCARPUS en andere Klein-Aziatische leeraars, bleef hij in het Westen in denzelfden geest werkzaam, en betrad, gelijk de eigenaardige denkwijze der Klein-Aziaten medebragt, een' middelweg tusschen den Joodschen geest en dien der meer idea-

idealistische Gnostieken (99). Tegen dezen stond hij met kracht en gelukkig gevolg in het strijdperk. In zijn werk *tegen de ketterijen* (100), inzonderheid die der *Gnostieken*, vinden wij de voorstelling van den Kanon des Nieuwen Testaments tot eenen omvang en ontwikkeling gebragt, zoo als wij vóór hem nergens vinden. Zijne betrekking op POLYCARPUS en andere leeraars uit Azië, meer onmiddellijk door Apostolische mannen gevormd, verhoogt niet weinig de waarde van zijne getuigenis.

In zijn genoemd werk, ongeveer het jaar 180 geschreven (101), komen bijna al de schriften, die EUSEBIUS onder de *ὁμολογούμενα* rekent, met name voor. Hij spreekt van de Apostolische schriften als den grondslag en pilaar van het Christelijk geloof (102), en vermeldt daarop de [illegible] vier

(99) Zie over hem en den geest zijner schriften NEANDER, *Geschichte der christl. Relig. und Kirche*, I B. 3 Abth. S. 1141 ff. verg. S. 868 ff.

(100) *Ἔλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως* in vijf boeken, grootendeels nog overig in eene oude Latijnsche vertaling. Wij hebben de uitgave van R. MASSUET, *Par.* 1710, gebruikt.

(101) MASSUET geeft het tijdperk tusschen 172 en 192 aan de hand; DODWELL het jaar 177; GRABE oordeelt, dat zij geschreven zijn vóór het jaar 177. Zie des eerstgenoemden *Dissert. praevia*, p. XCVII.

(102) *Adv. haeres.* L. III. c. 1: » *quod quidem*

 (Apo-

vier Evangeliën afzonderlijk in die merkwaardige plaats, door EUSEBIUS ons bewaard (103), die er nog uitdrukkelijk bijvoegt, dat IRENAEUS uit den Eersten Brief van PETRUS en den Eersten van JOHANNES getuigenissen aanhaalt, gelijk hij ook de *Openbaring* des laatstgenoemden, als onder de regering van DOMITIANUS ontvangen, vermeld. IRENAEUS kende gewis geene andere Evangeliën als kanoniek of bij de algemeene Kerk aangenomen, dan de vier gewone. Hij redeneert wel uit vrij zonderlinge vooronderstellingen, dat er slechts vier kunnen zijn. Gelijk er maar vier luchtstreken (*κλίματα*) in de wereld zijn en vier hoofdwinden, zoo kan de Christelijke Kerk, op aarde verspreid, slechts vier pilaren hebben, die naar alle zijden leven en onverderfelijkheid ademen. Hij ziet in de vier Cherubim bij EZECHIEL het zinnebeeld der vier Evangeliën (104), en

» (Apostoli) *tunc praeconaverunt, postea vero per* » *Dei voluntatem in scripturis nobis tradiderunt, fun*» *damentum et columnam fidei nostrae futurum.*"

(103) EUSEB. L. V. c. 8.

(104) *Adv haeres.* L. III. c. 11, n°. 8. IRENAEUS geeft hier aan de vier Evangelisten de vier bekende zinnebeelden van EZECHIELS Cherubsgestalten, met dit onderscheid, dat JOHANNES Evangelie door den Leeuw, als zinnebeeld van *τὸ ἔμπρακτον, ἡγεμονικὸν καὶ βασιλικὸν*, en dat van MARCUS door den Arend, om-

en gelijk er vier algemeene verbonden (of gods-dienst-inrigtingen) zijn geweest, dat van ADAM, van NOACH, van MOZES en van CHRISTUS, zoo zijn er slechts vier Evangeliën; en zij, die er meerder of minder aannemen, worden streng door hem berispt. Doch al zien wij hierin niet veel meer dan een spel des vernufts, de grond daarvan lag toch in de overtuiging, dat er slechts vier Evangeliën hem als Apostolisch bekend waren (105).

Den *Brief aan de Hebreën* schijnt hij weinig gekend of niet gebruikt te hebben. Wat men voor aanhalingen daaruit zou kunnen houden, kan evenzeer door IRENAEUS uit andere bronnen of uit zich zelven geput zijn (106). Hetzelf-

omdat hij met het Profetisch woord begint, wordt afgebeeld. Later had het omgekeerd plaats.

(105) Met regt legt OLSHAUSEN, s. 269—274, hierop veel gewigts.

(106) Zie L II. c. 30, no. 9. = Hebr. I. 3. en L. IV, c. 11, no 4. = *Hebr.* X. 1. EUSEBIUS echter vermeldt, L. V, c. 26, onder andere verlorene werken van IRENAEUS, een zeker βιβλιον διαλέξεων διαφόρων, waarin hij van den *Brief aan de Hebreën* gewag maakt; doch op welke wijze, blijft altijd raadselachtig. Had hij dien veel gekend en als een werk van PAULUS geacht, hij zou er dan ongetwijfeld in zijne Boeken tegen de Ketters een zeer gepast gebruik van hebben kunnen maken.

zelfde geldt van eene zoogenaamde aanhaling uit JACOBUS Brief (107). Het dikwijls voorkomen van de woorden καὶ Φίλος Θεοῦ ἐκλήθη bij de oude Kerkvaders schijnt ons op eene algemeenere bron dan op den Brief van JACOBUS te wijzen. Zij zijn waarschijnlijk uit de, toen gebruikte, Grieksche vertaling des Ouden Testaments afkomstig (108), of liever nog uit de ver verspreide overlevering af te leiden Althans op de plaats (109), waar men de melding van JACOBUS scheen te mogen verwachten, zwijgt hij geheel van hem. Even onbeduidend is de grond

(107) L. IV, c. 16, n°. 2. = *Jac.* II. 23.

(108) Misschien was het wel een bijvoegsel in eene Grieksche Overzetting bij *Genes.* XV. 6. Elders in het Oude Testament wordt ABRAHAM *de vriend van God* genoemd, *Jes.* XLII. 8 en 2 *Chron.* XX. 7. Opmerkelijk is het, dat de Grieksche vertaling, door PHILO gebruikt, Gen. XVIII. 17. τοῦ Φίλου μου schijnt gehad te hebben. VAN DER PALM gist in de *aanm.* op die plaats, dat het uit het oorspronkelijke is uitgevallen.

(109) L. III, c. 21, n°. 3: »*Etenim* PETRUS, *et* JOHANNES, *et* MATTHAEUS, *et* PAULUS *et reliqui deinceps et horum sectatores, prophetica omnia ita annunciaverunt, quemadmodum Seniorum interpretatio continet.*" GRABE leidt hieruit af, en niet zonder grond, dat IRENAEUS JACOBUS Brief niet voor een Apostolisch werk heeft gehouden, MASSUET spreekt het tegen. Vid. *annot.* ad h. l.

grond voor eene aanhaling uit den Tweeden Brief van PETRUS (110). Maar duidelijk is eene aanhaling uit den Tweeden Brief van JOHANNES (111). Zij is te merkwaardiger, *en* wegens den kleinen omvang van den Brief, *en* wegens de gelegenheid, die IRENAEUS had, om de schriften van JOHANNES te leeren kennen. Wij moeten hier echter niet vergeten bij te voegen, dat hij den *Herder* van HERMAS als eene heilige schrift aanhaalt (112).

Ten einde de noodige beknoptheid te bewaren, spreken wij hier niet opzettelijk van IRENAEUS tijd-

(110) L. V. c. 23, n°. 2. = 2 *Petr.* III. 8.

(111) L. III. c. 16, n°. 8. = 2 *Joh.* 7 et 8. Hij zegt wel *in praedictá Epistolá*, terwijl er eene aanhaling uit den Eersten Brief voorafgaat; doch dit kan eene geheugenfeil zijn, of in IRENAEUS handschrift waren de beide Brieven aan elkander gevoegd. Zie nog L. I. c. 16, n°. 3. Verg. C. F. SCHMIDT, *Hist. Canon.* p. 305, n°. 41.

(112) L. IV. c. 20, n°. 2: καλῶς οὖν εἶπεν ἡ γραφὴ, ἡ λέγουσα: Πρῶτον etc., en dan volgt eene plaats uit den *Pastor*, Lib. II. *Mand.* 1. Zoo heeft IRENAEUS ook van Apocryphe Boeken des Ouden Testaments gebruik gemaakt. Van het Boek van BARUCH onder den naam van JEREMIA, L. V. c. 35, n°. 1. Van de *Historie van Bel en den Draak*, als van DANIELS werk, L. IV. c. 5, n°. 2, en die van SUSANNA, L. IV. c. 26, n°. 3. Doch dit had hij met andere Kerkvaders gemeen.

tijdgenoot THEOPHILUS, Bisschop van *Antiochië*. Voor de geschiedenis des Kanons levert zijn geschrift aan AUTOLYCUS te weinig merkwaardigs, om er bij stil te staan. Van hem echter, even als zekeren APOLLONIUS, een' schrijver in het begin der derde eeuw (113), berigt EUSEBIUS, dat zij de *Openbaring* van JOHANNES hebben aangehaald (114). Wij moeten echter meer bepaald op den beroemden *Alexandrijner* CLEMENS letten. Als de oudste kerkelijke schrijver uit *Egypte*, wiens werken wij bezitten, is hij dubbel waardig, om nevens IRENAEUS, als getuige voor een ander gedeelte der Christenheid op het einde der tweede eeuw, te spreken.

Geheel anders gevormd dan zijn tijdgenoot IRENAEUS, was de vereeniging der Grieksche wijsbegeerte, als voorbereidende wetenschap, met de leer des Evangeliums hem bijzonder eigen. De idealistische geest der Alexandrijnsche school, waardoor zij zich aan de eene zijde aan het *Gnosticismus* aansloot, maar aan den anderen kant door hoogere waardering van het eenvoudig Apostolisch onderwijs daarvan verwijderde, openbaart zich

(113) Zie over dezen weinig bekenden schrijver de eerste *aanmerking* van VAN DER MEERSCH, op EUSEB. V B. 18 Hoofdd.

(114) EUSEB. L. IV. c. 24 et L. V. c. 18.

zich grootendeels in de schriften van CLEMENS, om in die van ORIGENES geheel ontwikkeld zich te vertoonen (115). Gelukkig voor de zaak des echten Christendoms, dat zich met die hoogschatting der wijsbegeerte en Grieksche geleerdheid hartelijke ingenomenheid met de schriften des N. Testaments vereenigde. Deze betoonde CLEMENS door zijne naauwkeurige opmerking van alles, wat door de overlevering omtrent de schriften des Nieuwen Testaments hem was medegedeeld. In zijne verloren gegane *hypotyposen* of *korte onderwijzingen*, deelt hij van alle schriften des Ouden en Nieuwen Testaments beknopte berigten of verklaringen mede (116). Volgens EUSEBIUS waren de *ἀντιλεγόμενα* niet vergeten, zoo als de Brief van JUDAS en de overige *Algemeene Zendbrieven.* Van den Brief aan de *Hebreën* had CLEMENS als van een geschrift

(115) Eene korte voorstelling van den geest der Alexandrijnsche school levert GIESELER in zijn *Lehrbuch der Kircheng.* I B. s 188 ff. Uitvoeriger is NEANDER, *Geschichte der christl. Relig. u. Kirche*, I B. 3 Abth. s. 899 ff.

(116) EUSBIUS geeft er uittreksels van L. VI. c. 14. Uit het berigt van PHOTIUS, *Biblioth. cod.* 109, zou men opmaken, dat CLEMENS alleen over *Genesis*, *Exodus*, *de Psalmen*, de Brieven van PAULUS, de Algemeene Brieven en het Boek *Ecclesiasticus* uitleggingen gegeven heeft.

schrift van PAULUS gesproken, doch met de onderstelling, dat dezelve door LUCAS in het Grieksch was vertaald. Van den Brief van BARNABAS en de *Openbaring* van PETRUS had hij evenzeer melding gemaakt. Volgens eene overlevering, van oudere leeraars ontvangen (117), deelt CLEMENS in dat zelfde werk eenige bijzonderheden over het schrijven der vier Evangeliën mede. Vergelijken wij nu daarmede, wat de nog overig zijnde schriften van CLEMENS ons aanbieden, dan geven zij ons ontegenzeggelijke bewijzen van zijne bekendheid met onze vier Evangeliën, die hij zeer wel van andere, de Apocryphe, weet te onderscheiden (118) Wij ontdekken dan tevens, dat de naam van *εὐαγγέλιον* en *ἀπόστολος* niet uitsluitend aan MARCION eigen was. Met die woorden duidt CLEMENS dikwijls de schriften des Nieuwen Testaments aan

(117) In zijn Boek over het Paaschfeest had hij, volgens EUSEBIUS, L. VI. 13, beloofd te zullen mededeelen *ἅς ἔτυχε παρὰ τῶν ἀρχαίων πρεσβυτέρων ἀκηκοὼς παραδόσεις*, en hieruit was ontleend, wat hij in zijne *hypotyposen* over de vier Evangelien had gezegd. Zie EUS. L. VI. 14, p. 175 C.

(118) *Strom.* L. III, p. 553, edit. POTTERI, voegt hij er bij, na een gezegde van JEZUS uit het Evangelie der Egyptenaren aangehaald te hebben (zie FABRICIUS, l. c. p. 335* sqq.): *ἐν τοῖς παραδεδομένοις ἡμῖν εὐαγγελίοις οὐκ ἔχομεν τὸ ῥητόν.*

aan (119). Wat EUSEBIUS van de overige Algemeene Zendbrieven zegt, vereischt eenige nadere bepaling. Van den Brief van JACOBUS maakt CLEMENS nergens gewag (120), evenmin als van den Tweeden Brief van PETRUS (121). Maar

(119) *Strom.* L. V. p. 664; L. VI. p. 784 stelt hij de muziek voor als een beeld der *συμφωνία ἐκκλησιαστική, νόμου καὶ προφήτων ὁμοῦ καὶ ἀποστόλων σὺν καὶ τῷ εὐαγγελίῳ.* L. VII. p. 836: *σφᾶς γὰρ αὐτοὺς αἰχμαλωτίζειν καὶ ἑαυτοὺς ἀναιρεῖν τὸν παλαιὸν ἄνθρωπον, τὸν κατὰ τῆς ἐπιθυμίας φθειρόμενον ἀποκτίννυντας, καὶ τὸν καίνον ἀναστάντες ἐκ τοῦ θανατοῦ τῆς παλαιᾶς ἀναστροφῆς, τό τε εὐαγγέλιον ὅτε ἀποστολὸς κελεύουσι.* Bij den schrijver van *den brief aan* DIOGNETUS (inter JUST. M. *opera* p. 502 A. Edit. Paris.) komen *εὐαγγελίων πίστις* en *ἀποστόλων παράδοσις* op dezelfde wijze voor. De duidelijke zinspelingen op vele gezegden van PAULUS, die eene bekendheid met de brieven van dien Apostel onderstellen, voegen niet weinig gewigt bij de overige bewijzen, die dit schoone stuk der Christelijke oudheid, aan een' anderen dan aan JUSTINUS toeschrijven. Over den brief zie VAN SENDEN t. a. p. bl. 198—201.

(120) Men vergelijke *Strom.* L. III. p. 279 = JAC. II. 23; *Strom.* VI. p. 825 = JAC. II. 8; p. 533 et 611 = JAC. IV. 6; p. 613 = JAC. V. 20 en p. 707, 861 et 872 = JAC. V. 12: en men beslisse zelf, of dit wel meer dan toevallige overeenkomst kan genoemd worden. Verg. C. F. SCHMID, *Hist. Canon.* p. 312, n°. 59.

(121) Wat *Cohort. ad Graec.* p. 83 voorkomt is nog gee-

Maar met volle regt noemde EUSEBIUS JUDAS Brief, als door CLEMENS vermeld. Opmerkelijk is deze vermelding, daar zij met uitdrukkelijke bijvoeging van JUDAS naam geschiedt. Er moet reden geweest zijn, waarom CLEMENS zoo bijzonder met dit kleine stuk, waarvan het zoo moeijelijk valt elders bij de oude Kerkvaders sporen aan te wijzen, was ingenomen (122). Van JOHANNES schriften schijnt CLEMENS meer dan éénen Brief gekend te hebben (123). De *Openbaring* diens Apostels wordt uitdrukkelijk door hem aangehaald (124). Onbewijsbaar echter blijft altijd de stelling, dat CLEMENS onderscheid zou gemaakt hebben tusschen de Kanonieke geschriften en andere oude gedenkstukken. Van sommigen, zoo als den *Pastor* van HERMAS

geene zinspeling op 2 *Petr.* II. 2. Hetgeen *Paedag.* L. III. p. 316, wordt gevonden, is evenmin uit 2 PETR. III. 8, af te leiden.

(122) Zie *Paedag.* L. III. p. 200 en *Strom.* L. III. p. 515, waar de naam van JUDAS uitdrukkelijk wordt genoemd, en vs. 5, 6, 8, 11 en 17 uit zijnen Brief worden aangehaald. Vergel. nog *Strom.* L. VI. p. 773 met JUD. 22 en 23.

(123) *Strom.* L. II. p. 464, zegt hij bij eene aanhaling uit JOHANNES Eersten Brief: ἐν μείζονι ἐπιστολῇ: dit onderstelt toch een' of meerdere Brieven van kleineren omvang.

(124) *Paedag.* L. II. p. 242, *Strom.* L. VI. p. 793.

MAS, den Brief van BARNABAS, om van de Apocryphen des Ouden Testaments niet te spreken, maakt hij even zoo melding, als van de schriften der Apostelen (125). Meer dus, dan het bestaan en gebruik van de meeste schriften des Nieuwen Testaments, benevens nog andere voor heilig gehoudene boeken, kunnen wij uit CLEMENS niet bewijzen; zijne begrippen waren ook niet van dien aard, om eene scherpe onderscheiding tusschen gewijde en ongewijde schriften te maken.

§. 20.

TERTULLIANUS; *de Latijnsche Kanon des Ongenoemden;* CAIUS *Presbyter.*

Wij wenden onze blikken van *Alexandrië* naar de *Latijnsche kerk.* Aldaar waren reeds vroeg verschillende vertalingen van een groot gedeelte des Nieuwen Testaments in gebruik (126); een be-

(125) Men zie de aanhalingen bij COTELERIUS, in betrekking tot CLEMENS getuigenissen, omtrent den Brief van BARNABAS en den *Pastor*, in zijne *Patres Apost.* T. I. p. 3 et 68.

(126) Over de oude Latijnsche overzettingen zie men MOSHEIM, *Comment. de rebus Christian. ante* CONSTANT. p. 225—229 (overgenomen in de *Ophelder. ach-*

bewijs, hoe daar de schriften der Apostelen reeds lang vóór het einde der Tweede Eeuw in eene verzameling bekend waren. Althans bij den oudsten Latijnschen schrijver, wiens werken wij bezitten, TERTULLIANUS, worden de Evangeliën en Brieven zoo veelvuldig aangehaald, dat men duidelijk kan bemerken, hoe zij reeds in eene vertaling hem gezamenlijk ten dienste stonden. Bedaarde, oordeelkundige en diepzinnige onderzoekingen over Apostolische geschriften verwachte men van dien vurigen, vernuftigen, maar veelal zich zelven vergetenden, Kerkleeraar niet. Zijne warmte is een verzengende gloed, geen helderschijnend licht tevens, dat duistere plaatsen vriendelijk opluistert. Gelukkig voor hem, dat hij weinige of geene apocryphe geschriften in handen had; indien er slechts iets in ware gevonden, dat zijne gevoelens begunstigde, hij zou niet geaarzeld hebben zich met vuur daarvan te bedienen. Slechts het zoogenoemde Boek van ENOCH zoekt hij te verdedigen, onder anderen door zich op den Brief van JUDAS te beroepen (127). Van den Tweeden Brief van

achter de *Nederd. vertal. der Kerkel. Geschied.* II D. bl. 42 en verv.), MICHAËLIS, *Einleit.* § 73–78, I Th. s. 404 ff. en HUG, *Einleit.* I Th. s. 459 ff.

(127) *De habitu muliebri*, c. 3, T. III. p. 40, edit. SEM-

van PETRUS is geen spoor bij hem te vinden, evenmin als van den Brief van JACOBUS (128). Den *Brief aan de Hebreën* heeft hij gekend en gebruikt, doch voor een werk van BARNABAS gehouden (129). Evenzeer komen er onderscheidene aanhalingen uit de *Openbaring* voor (130). Hoedanig zijn oordeel over de waarde en het gezag van eenig boek aan zijne gevoelens van het oogenblik ondergeschikt was, leeren ons zijne verschillende uitspraken over den *Herder van* HERMAS (131). Hoe weinig winst tot oor-deel-

SEMLERI; *eo accedit, quod* ENOCH, *apud* JUDAM *Apostolum, testimonium possidet.*

(128) Hetgeen in den *Index locorum* S. S. T. VI. p. 193, als uit den Brief van JACOBUS is aangehaald, is van geene beteekenis. Al weder komt er in voor JAC. II, 23. Men vergelijke wat wij bij IRENAEUS daarover hebben aangemerkt.

(129) *De Pudic* c 20: » *Exstat enim et* BARNABAE » *titulus ad Hebraeos.*" en verder volgt eene aanhaling uit *Hebr.* VI.

(130) *Adv. Marc.* L. IV. c. 5, T. I. p. 193. Men zie verder eene menigte van aangehaalde plaatsen in den *Index*, T. VI, p. 197 — 201. Het zou ook bevreemdend zijn geweest, indien de smaak van TERTULLIANUS niet door de beelden in dat Boek, zoo eigenlijk mogelijk opgevat, ware gestreeld geworden.

(131) Men vergelijke TERTULLIANUS *L. de Oratione*, c. 12, waar hij zeer bedaard over eene plaats uit den *Herder* van HERMAS, waarmede sommigen de ge-

deelkundige kennis van de wording en het gebruik des Kanons dan ook uit de schriften van TERTULLIANUS is te verkrijgen; als vertegenwoordiger van de oude Latijnsche Kerk is hij voor ons onderzoek van groot belang en leert ons, hoe reeds dáár eene volledige verzameling van de ὁμολογούμενα van EUSEBIUS op het einde der tweede Eeuw aanwezig was.

Wij mogen hoogstwaarschijnlijk reeds tot een vroeger tijdperk besluiten, wanneer wij een aller belangrijkst gedenkstuk der Latijnsche oudheid gadeslaan, dat naar ons gevoelen de oudste lijst of Kanon ons aanbiedt van de Boeken des Nieuwen Testaments. Wij bedoelen hier den Kanon eens ongenoemden schrijvers, door MURATORI ons uit een handschrift, dat zich op de *Ambrosiaansche bibliotheek* te *Milaan* bevindt, medege-

gewoonte om na het gebed te gaan zitten wilden verdedigen, spreekt, met zijne woorden in een later geschrift, *de Pudic* c. 10, voorkomende, waar hij schrikkelijk tegen dien *Herder* als een' vriend der overspelers en ontuchtigen uitvaart, en in zijne drift zoo verre gaat, dat hij het als een valsch en door alle kerken verworpen Boek afschildert. Zijne overdrevene begrippen van de leer der onthouding waren in tegenspraak met hetgeen in den *Pastor*, L. II, Mand. 4, c. 3 et 4, werd gevonden.

gedeeld (132). Jammer is het, dat het in zulk een ellendig Latijn is gesteld en daarbij uit een zeer bedorven handschrift overgenomen. Het verdient echter daarom de minachting niet, waarmede EICHHORN het behandelt (133). Er laat zich uit hetzelve nog al het een en ander afleiden, dat voor de geschiedenis des Kanons van aanbelang is. Ons bestek laat niet toe, om het stuk zelf breedvoerig te verklaren: veel zou ook niet meer dan louter gissing zijn; doch hetgeen wij, zonder groote verandering der lezing en redmiddelen der kritiek, kunnen verstaan, willen wij eenigzins nader ontwikkelen.

Wij vinden geene reden om van de tijdsbepaling, die het stuk zelf ons aanbiedt, af te gaan. „ Zeer onlangs heeft in onzen tijd" dus lezen

„ Zeer

(132) In zijne *Antiquitates Ital. medii aevi*, T. III. p. 854. MURATORI houdt CAJUS *Presbyter* voor den Schrijver, doch naar het algemeen gevoelen op zeer losse gronden.

(133) *Einl. in das N. T.* IV B. s. 34. Voor hen, die MURATORI niet kunnen bekomen, heeft hij het stuk afgeschreven, s. 35 — 37. HUG heeft de gissing in het midden gebragt, dat het eene vertaling uit het oorspronkelijk Grieksch is en heldert door die onderstelling sommige plaatsen zeer gelukkig op. Zie zijne *Einleit.* I Th. s. 124 ff.

wij „ in de Stad *Rome* HERMAS *den Herder* „ geschreven, terwijl zijn broeder PIUS op het „ Bisschoppelijk gestoelte van *Rome* gezeten „ was (134).” De gegrondheid van deze opgave laten wij daar, of inderdaad *de Herder* zoo laat moet geplaatst worden; maar de melding van PIUS brengt ons tot het midden der Tweede Eeuw terug, wanneer de onbekende schrijver geleefd heeft. Hij was dus een tijdgenoot van JUSTINUS, MARCION, VALENTINUS en POLYCARPUS (135). Het stuk zelf is zonder be-

(134) » Pastorem vero nuperrime temporibus no- » stris in urbe *Româ* HERMAS conscripsit, sedente Ca- » thedrâ urbis *Romae* ecclesiae PIO Episcopo fratre » ejus. Et ideo legi eum quidem oportet, se publicare » vero in ecclesiâ populo (forte legendum: *sed non* » *publicari in ecclesia populo* vel *sed publicare veto* » etc.)” *Publicare* is het Grieksche δημοσιεύειν.

(135) HUG, a. a. O., s. 123, wil het eerst tot de Derde Eeuw, dus na CAJUS brengen, omdat de schrijver zoo stout over den Brief *aan de Hebreën* spreekt, aan wiens Paulinischen oorsprong men vroeger niet zou getwijfeld hebben. Met regt wordt dit gevoelen door OLSHAUSEN, a. a. O., s. 282 et 283, bestreden; en wij zijn door hetgeen HUG later, a. a. O. II Th. s. 482 f. in *der Anm.*, daartegen bijbrengt, nog niet overtuigd geworden van de ongegrondheid van ons gevoelen, dat door C. F. SCHMID, l. c. p. 308, door EICHHORN, a. a. O. s. 34.

begin tot ons gekomen; daarin heeft de schrijver vermoedelijk van MATTHAEUS en MARCUS gesproken. In het fragment, dat ons overig is, wordt allereerst van LUCAS, als schrijver van het derde Evangelie, gehandeld (136); daarop van JOHANNES, die voorgesteld wordt, als geschreven hebbende op aanhouden zijner medeleerlingen en de opzieners der gemeente, met bijvoeging van eene vrij ongeloofbare vertelling. Na deze vermelding gaat hij voort: Schoon dan ook
„ verschillende beginselen in de onderscheidene
„ Evangeliën geleerd worden; dit maakt echter
„ voor de overtuiging der geloovigen geen ver-
„ schil, daar door éénen Geest, die allen be-
„ stuur-

s. 34, en door OLSHAUSEN, a. a. O., is aangenomen.

(136) » Tertio Evangelii librum secundo (f. *secundum*)
» LUCAM, (versta er onder tertio loco *pone* vel *habe*)
» LUCAS iste medicus post ascensum CHRISTI (name-
» lijk tot het Christendom gebragt). Cum eo (*eum*)
» PAULUS quasi ut juris studiosum (als pleitbezorger
» voor hem te *Rome*) secundum (f. *secum*) assumsis-
» set, numeni suo (f. *nomine suo*) ex opinione concri-
» set (f. *conscripsit*, Evangelium scil.) Dominum ta-
» men nec ipse vidit in carne; et idem prout assequi
» potuit, (in zooverre hij dit uit anderer schriften kon
» verzamelen,) ita et a nativitate JOHANNIS incipet
» (*incepit*) dicere.

„ stuurde, alles geopenbaard is van de geboorte, „ het lijden, de opstanding, den omgang met „ zijne discipelen en van zijne tweederlei weder- „ komst, de eene in vernedering (137), de twee- „ de met koninklijken luister, hetwelk nog aan- „ staande is." Hierop wordt van JOHANNES Brieven gesproken (138) en het begin des eersten aangehaald, ten bewijze, dat hij niet alleen aanschouwer en hoorder (139), maar ook schrijver van de verwonderlijke daden des Heeren was geweest. Nu volgt de vermelding van de *Handelingen* van LUCAS (140), daarop de optelling van PAULUS Brieven, met aanwijzing van het hoofddoel des schrijvers. „ Eerst schreef hij „ aan de *Corinthiërs*, hen waarschuwende tegen „ de

(137) Hier is iets uitgevallen, doch de zin blijft toch verstaanbaar.

(138) » Quid ergo mirum, si JOHANNES tam con- » stanter singula etiam in Epistolis suis proferat dicens » in semet ipso: quae vidimus etc."

(139) » Sic enim non solum visorem sed auditorem » sed et scriptorem omnium mirabilium Domini per » ordinem profitetur." Duidelijk schemert hier het Grieksch oorspronkelijk door, gelijk blijkt uit de letterlijke vertaling bij HUG, a. a. O., s. 124 Anm.

(140) » Acta autem omnium Apostolorum, etc." Zie de verklaring van deze moeijelijke plaats door middel van het Grieksch, bij HUG, a. a. O.

„ de scheuringen (141); daarna aan de *Gala-* „ *tiërs*, hun de besnijdenis verbiedende (142); „ aan de *Romeinen* schreef hij uitvoeriger, om „ hun te leeren, dat CHRISTUS het beginsel, „ de hoofdzaak der schriften was (143)" Hierop verdeelt de Schrijver de Brieven van PAULUS in een zevental, als in navolging van JOHANNES zeven Brieven in de *Openbaring*, in deze orde: 1°. aan de *Corinthiërs*, 2°. aan de *Epheziërs*, 3°. aan de *Philippensen*, 4°. aan de *Colossensen*, 5°. aan de *Galaten*, 6°. aan de *Thessalonicensen*, 7°. aan de *Romeinen*; met bijvoeging, dat er aan de *Corinthiërs* en *Thessalonicensen* twee Brieven waren (144). Daarenboven schreef

(141) » Primum omnium *Corinthiis* schisma [*et*] » haeresis [*haereses*] interdicens."

(142) » Deinceps Callactis circumcisionem." Dit geeft geen' zin, ten zij men voor *Callactis* leze *Galatis*, en het voorgaande *interdicens* in gedachte invulle.

(143) » Romanis autem ordine scripturarum sed et » principium earum esse Christum intimans, prolixius » scripsit": wat er uit deze duistere plaats nog gissenderwijze kan verstaan worden, hebben wij trachten uit te drukken.

(144) » Verum *Corinthiis* et *Tessalonicensibus* licet pro correbtione iteretur (misschien moet er *correctione* gelezen worden, of *correptione* van *corripere*, *bestraffen*; hoe het zij, het is waarschijnlijk vertaling

schreef PAULUS uit bijzondere toegenegenheid een' Brief aan *Philemon*, een' aan *Titus* en twee aan *Timotheus*, die echter door de geheele Kerk als gewijde schriften ter regeling van de kerkelijke tucht geacht worden (145). Er volgen nu nog eenige schriften op PAULUS naam verdicht, aan de *Laodiceërs* (146), aan de *Alexandrijnen* en anderen, die door de Kerk niet worden aange-

van het Grieksche *πρὸς ἐπιτιμήσιν* of *ἐπανόρθωσιν*), una tamen per omnem orbem terrae Ecclesia diffusa esse denoscitur. Et JOHANNES enim in Apocalypsi licet septem Ecclesiis scribat, tamen omnibus dicit."

(145) » Verum ad PHILEMONEM una et ad TITUM una » et ad TIMOTHEUM duas pro affectu et dilectione, in » honore tamen ecclesiae Catholicae, in ordinatione ec» clesiasticae disciplinae sanctificatae sunt." Welligt op deze wijze te vertalen: *ἡ δὲ πρὸς Φιλήμονα μία καὶ ἡ πρὸς Τίτον μία, καὶ πρὸς Τιμόθεον δύο διὰ φιλίαν τε καὶ ἀγαπήσιν, ὅμως δὲ εἰς τιμὴν τῆς ἐκκλησίας καθολικῆς, ἐν τῇ διατάξει τῆς ἐκκλησιαστικῆς παιδείας ἡγιάσθησαν.*

(146) Misschien wel door misverstand dezelfde Brief als die aan de *Epheziers*, maar door MARCION die aan de *Laodiceërs* genoemd. Het zou echter mogelijk zijn, dat men reeds in dien tijd een stuk onder dien titel had verdicht, gelijk er ons een door FABRICIUS, in zijn *Cod. Apocr. N. T.*, is medegedeeld. Zie het bij hem op p 873 sqq. Was het van dien aard, dan viel het niet moeijelijk den lompen verdichter te leeren kennen.

genomen. Daar er nergens van den Brief aan de *Hebreën* in dezen Kanon gesproken wordt, is het wel mogelijk, dat de Schrijver dien onder den naam van een' Brief aan de *Alexandrijnen* vermeldt (147). Misschien hangt hier het gevoelen van TERTULLIANUS, dat dezelve van BARNABAS was, mede zamen. Het opstel toch, dat onder des laatsten naam nog bij de schriften der Apostolische Vaders gevonden wordt, is waarschijnlijk van Alexandrijnschen oorsprong, of althans bij de Christenen aldaar reeds vroeg bewaard en hooggeschat geworden.

Nu volgt bij onzen Schrijver de Brief van JUDAS en twee Brieven van JOHANNES. Tusschen dezen en de *Openbaring* staat zeer vreemd de melding van het *Boek der Wijsheid*, door vrienden van SALOMO, gelijk hij zegt, op zijnen naam geschreven (148). Denkelijk behoort de-

(147) » Alia ad Alexandrinos PAULI nomine fictae » (lege: *ficta*) ad haeresim MARCIONIS et alia plura, » quae in catholicam ecclesiam recipi non potest. Fel » enim cum melle misceri non potest." In deze laatste woorden gist SCHMID, l. c. p. 309, eene toespeling op *Hebr.* XII. 15, waarin HUG, a. a. O., Th. II, s. 483, hem volgt.

(148) » Epistola sane JUDAE et superscripti JOHAN» NIS duas (*duae?*) in Catholica (*catholicis?*) habentur. » Et sapientia ab amicis SALOMONIS in honorem ipsius » scri-

deze zinsnede ergens vroeger in den Kanon, waar van de Boeken des Ouden Testaments gewag zal gemaakt zijn. Van JOHANNES *Openbaring* en van die van PETRUS, waarover wij vroeger gesproken hebben, maakt hij verder melding, doch voegt er bij, dat sommige leden van zijne kerk (de Romeinsche) dezelve niet wilden gelezen hebben voor de gemeente (149). Van den Brief van JACOBUS en van de beide Brieven van PETRUS spreekt hij nergens Dit is vooral bevreemdend in betrekking tot den Eersten Brief van PETRUS. De gissing van HUG, om door opheldering van het Latijn door een' Griekschen grondtekst de beide Brieven van PETRUS te vinden en van de *Openbaring* van PETRUS zich te ontslaan, komt ons wel zeer vernuftig, doch wat al te gewaagd voor (150). Het slot van dezen Ka-

» scripta." Deze zoogenoemde vrienden van SALOMO zullen wel van denzelfden stempel zijn geweest, als die vriend van PAULUS, die een boek op zijn' naam had verdicht en waarvan TERTULLIANUS spreekt *de Baptismo*, c. 17.

(149) » Apocalypsis etiam JOHANNIS et PETRI tan» tum recipimus, quam quidem ex nostris legi in Ec» clesia nolunt.

(150) HUG, a. a. O., Th. I. s. 124 et 125. Men geve al eens toe, dat de lezing, die hij voorslaat, *καὶ Πέτρου μόνην* (scil. *ἐπιστολὴν*) *παραδεχόμεθα*, de regte wa-

Kanon spreekt nog van den *Herder* van HERMAS, die wel gelezen, maar niet openlijk voor het volk in de kerk gebruikt mogt worden; en van eenige schriften, onder anderen eene nieuwe verzameling van Psalmen, die door ketters waren vervaardigd. De namen van VALENTINUS, MARCION, BASILIDES en der *Cataphrygen* of *Montanisten*, die in het zeer verwarde, ja raadselachtige, slot voorkomen (151), brengen ons we-

ware; dan vraagt men billijk: hoe komt de melding daarvan eerst na de Apocalypsis van JOHANNES? Veel natuurlijker volgt daarop de zoogenoemde Openbaring van PETRUS, dan deszelfs Eerste Brief; en om nu, wanneer men HUGS gissing aanneemt, niet het bezwaar te hebben, als of sommigen dien niet wilden gelezen hebben, moet men de woorden *quam quidem* etc zeer willekeurig van den Tweeden Brief van PETRUS verstaan. Het is nog altijd te bewijzen, dat er door *tantum* een oorspronkelijk μόνον of μονὴν wordt uitgedrukt; men zou het evenzeer als een vertaling van ὁμοίως kunnen opvatten met BERTHOLDT, *Hist. Krit. Einleit.* I Th. §. 35, s. 115.

(151) » ARSINOI autem seu VALENTINI et MILTIADIS nihil in totum recipimus, qui etiam novum » Psalmorum librum MARCIONI conscripserunt una cum » BASILIDE *Assianum Catafrygum* constitutorem." Van eene verzameling van Psalmen, door VALENTINUS vervaardigd en bij zijne volgelingen in groot aanzien, spreekt TERTULLIANUS, *de carne Christi*, c. 17 et 20, *Op.* T. III, p. 381 et 388.

weder tot het jaar honderd vijftig, als den leeftijd des onbekenden schrijvers, terug.

Wij ontdekken intusschen uit dit merkwaardig stuk, hoezeer reeds verre weg de meeste schriften des Nieuwen Testaments, als kanoniek en gezaghebbend, in het midden der Tweede Eeuw te *Rome* waren bekend. De vier Evangeliën, de Handelingen, dertien Brieven van PAULUS, twee Brieven van JOHANNES, die van JUDAS en de *Openbaring* vinden wij hier bij elkander Men scheidde daarvan af de latere schriften der Gnostische en Montanistische partijen; en wat niet van een' Apostel of Apostolischen medearbeider was geschreven, werd buiten de grenzen der heilige verzameling gesloten: eene belangrijke proeve, dat niet zoozeer louter toeval, als wel een oordeel des onderscheids aan eenig geschrift eene plaats in den Kanon toestond of weigerde.

De twisten met andersdenkenden gaven aanleiding tot bestrijding van de echtheid, althans tot minder gunstige denkbeelden omtrent enkele schriften des Nieuwen Testaments. Dit lot trof inzonderheid de *Openbaring* van JOHANNES. De twist daarover, met het midden der Derde Eeuw aangevangen, werd later hevig voortgezet. Wij hebben vroeger daarvan reeds gesproken en gezien, hoe sedert DIONYSIUS van *Alexan-*

drië

drië de ongunstige stemming omtrent dit Boek meer en meer veld begon te winnen (152). De vroegere verschillen met de *Montanisten* konden ligt bij hunne bestrijders ongunstige gevoelens omtrent de *Openbaring* doen ontstaan. Of zekere CAJUS, door EUSEBIUS meermalen vermeld, doch van wiens waardigheid in de Kerk wij niets kunnen zeggen, dan dat hij tot de Gemeente van *Rome* in betrekking heeft gestaan: of deze CAJUS, gewoonlijk *Presbyter* bijgenaamd, de echtheid van de *Openbaring* bestreden heeft, is en blijft, na alle onderzoekingen der geleerden, in ons oog nog hoogst twijfelachtig (153). Vreemd zou het in hem als be-

(152) Zie boven §. 10. bladz. 111.

(153) CAJUS, door EUSEBIUS, L. II, c. 25, *ἀνὴρ ἐκκλησιαστικὸς* geheeten, en L. VI, c. 20, als *λογιώτατος* geroemd, schrijft over CERINTHUS, volgens EUSEBIUS opgave, L. III. c. 28: *ἀλλὰ καὶ Κήρινθος, ὁ δι' ἀποκαλυψίων, ὡς ὑπὸ ἀποστόλου μεγάλου γεγραμμένων, τερατολογίας ἡμῖν, ὡς δι' ἀγγέλων αὐτῷ δεδειγμένας, ψευδόμενος, ἐπεισάγει λέγων, μετὰ τὴν ἀνάστασιν ἐπίγειον εἶναι τὸ βασίλειον τοῦ Χριστοῦ κ. τ. λ.* De meerdere of mindere gunstige gedachte over de echtheid van het Openbaringsboek heeft bij de uitlegging dezer woorden van CAJUS eenen grooten invloed uitgeoefend. MICHAËLIS, die ongunstig over den Apostolischen oorsprong denkt, verklaart de woorden van de *Openbaring* van JOHANNES, die CAJUS voor een werk van CERINTHUS

bestrijder der Montanisten niet geweest zijn, indien hij in het vuur zijner tegenspraak dat Boek aan CERINTHUS had toegekend, omdat hij de, in zijn oog al te sterk gekleurde, voorstellingen der toekomende duizendjarige vreugde met de Apostolische leer niet rijmen kon. Doch hoe dit zij, wij achten CAJUS der afzonderlijke melding niet onwaardig in de geschiedenis van den Kanon, daar wij uitdrukkelijk van hem lezen, dat hij aan PAULUS slechts dertien Brieven heeft toegekend en dus den *Brief aan de Hebreën* niet voor een geschrift diens Apostels gehouden (154). Het was zeker geen ijver tegen de *Mon-*

THUS zou gehouden hebben. Zie zijne *Einleitung*, II Th. s. 1293 ff. — SCHMID, *Hist. Canon.* p. 319 sqq. en HUG, *Einl.* II Th. s. 593 ff. daarentegen, verdedigers van de echtheid der Apocalypsis, houden het er voor, dat CAJUS eene verdichte Openbaring van CERINTHUS zou hebben bedoeld. De wijze intusschen, waarop EUSEBIUS, L. III. c. 28, onmiddellijk op deze aanhaling van CAJUS, het gevoelen van DIONYSIUS *Alex.* laat volgen, zou ons doen vermoeden, dat hij zelf in het denkbeeld verkeerde, dat CAJUS onze kanonieke *Apocalypsis* op het oog had.

(154) EUSEBIUS, L. VI, c. 20, zegt van CAJUS, dat hij in zijn geschrift *τῶν τοῦ ἱεροῦ ἀποστόλου δεκατριῶν μόνων ἐπιστόλων μνημονεύει, τὴν πρὸς Ἑβραίους μὴ συναριθμήσας ταῖς λοιπαῖς*, en dat nog in zijnen (EUSE-

Montanisten, die hem tot deze uitspraak bragt: TERTULLIANUS toch hield dien Brief voor geen werk van PAULUS, en dit zou hij toch zeker gedaan hebben, indien de inhoud van dit geschrift bijzonder bij zijne *Cataphrygen* ware bemind geweest. Waarschijnlijk heeft CAJUS niet zoozeer het eerst deze tegenspraak doen hooren. Zijne kerk dacht waarschijnlijk reeds vóór hem minder gunstig over den Paulinischen oorsprong. Denkelijk was hij slechts de eerste, die in een algemeen bekend geschrift als woordvoerder voor dit gevoelen optrad.

Zoo zijn wij dan nu met CAJUS tot den aanvang der Derde Eeuw gekomen. Tot nu toe hebben wij, met uitzondering van hem, geene eigenlijke luide tegenspraak tegen eenig geschrift des Nieuwen Testaments gehoord. De tegenspraak was meer ontkennend en zwijgend, dan stellig en luide. Het eigenlijke tijdperk der oordeelkundige beschouwing van de Schriften des Nieuwen Testaments lichtte in volle mate met den grooten Alexandrijner aan.

§. 21.

SEBIUS) tijd, sommigen in de Romeinsche kerk den Brief niet voor een geschrift diens Apostels hielden.

§. 21.

ORIGENES.

Er is geen gedeelte der Godgeleerde wetenschappen, waarin de groote ORIGENES niet genoemd wordt en zijn naam niet aan een tijdvak van hare geschiedenis wordt gegeven. In de geschiedenis der uitlegkunde en verwante wetenschappen, in die der dogmatieke ontwikkeling van het kerkelijk leerbegrip, in die der Apologetiek, gelijk in het algemeen in de geschiedenis der Kerk, praalt hij met onsterfelijken glans. Groot en verheven, zoowel in zijne echt Christelijke werkzaamheid, als in de afdwalingen van zijn genie, heeft hij aanspraak op eene onderscheidende achting (155). In de geschiedenis van den Kanon des Nieuwen Testaments moge zijn naam met

(155) Belangrijke bouwstoffen tot kennis van het leven en de gevoelens van dezen Kerkvader heeft HUET ons gegeven in zijne *Origeniana*, voor zijne uitgave der Grieksche commentarien van ORIGENES, en door DE LA RUE in het Vierde Deel zijner uitgave van al de schriften diens Kerkleeraars te *Parijs* 1740 — 1759, overgenomen. Zie verder over hem NEANDER, a. a. O., I B., 3 Abth. s. 1172 ff. en over zijne gevoelens s. 981 ff. Verg. VAN SENDEN, t. a. p. bladz. 227 verv.

met groote letteren worden gespeld. Aan hem dan zij in het bijzonder onze aandacht toegewijd! Waar wij zijn gevoelen gehoord hebben, daar kunnen wij veilig vele andere namen onvermeld laten. De hooge achting, waarin hij stond, gaf hem een overwigt op de heerschende denkwijze, zoodat wij, zijne gevoelens kennende, tevens die van vele anderen kunnen gissen; ja wij mogen zonder grootspraak schrijven, dat zonder hem EUSEBIUS nimmer zijnen Kanon op die wijze zou hebben gesteld gelijk hij denzelven nu heeft geschreven.

Er wordt in de schriften van ORIGENES eene soort van Kanon gevonden, waar men dien minder verwachten zou, namelijk in eene zijner Homiliën op het Boek JOZUA (156), waar hij over

(156) T. II, p. 412, edit. DE LA RUE: » Veniens vero Dominus noster JESUS CHRISTUS, cuius ille prior » filius NUN designabat adventum, mittit sacerdotes Apostolos suos, portantes tubas ductiles, praedicatio- » nis magnificam coelestemque doctrinam. Sacerdotali » tuba primus in euangelio suo MATTHAEUS increpuit, » MARCUS quoque, LUCAS et JOHANNES suis singulis » tubis sacerdotalibus cecinerunt. PETRUS etiam dua- » bus epistolarum suarum personat tubis. JACOBUS » quoque et JUDAS. Addit nihilominus adhuc et JOAN- » NIS tuba canere per Epistolas et *Apocalypsin* et LU- » CAS Apostolorum gesta describens. Novissime autem » ille veniens, qui dixit: « Puto autem nos Deus no- » » vis-

over de bazuinen, door de priesters rondom *Jericho* geblazen, eene allegorische uitlegging geeft. JOZUA is bij hem het zinnebeeld van JEZUS, die zijne Apostelen uitzendt, gelijk gene de priesters; in hunne prediking ziet hij de bazuinen, waarop geblazen wordt. Eerst doet zich MATTHAEUS daarop hooren, vervolgens MARCUS, LUCAS en JOHANNES, blazende op hunne bazuinen. PETRUS deed in zijne Brieven eenen tweevoudigen klank hooren, ook JACOBUS en JUDAS door hunne Brieven. JOHANNES gaat nog voort te blazen door de bazuinen zijner Brieven en de Openbaring, en LUCAS door zijn Tweede Boek, de Handelingen. PAULUS, het laatst van allen komende, doet den donderenden klank zijner veertien Brieven, als een herhaald bazuingeluid, klinken en doet daardoor de muren van *Jericho*, al de werktuigen der afgoderij en de sterkten der heidensche wijsbegeerte ten gronde toe nederstorten. Ongelukkig is deze plaats alleen in de zeer vrije overzetting van RUFINUS over, en de gezonde oordeelkunde kan het vermoeden niet van zich weren, dat hier, gelijk elders meermalen,

» » vissimos Apostolos ostendit (1 *Cor.* VI. 9)" et in
» 14 Epistolarum suarum fulminans tubas, muros *Jeri-*
» *cho*, omnes idololatriae machinas et philosophorum
» dogmata usque ad fundamenta dejicit."

len, deze vrije vertaler de oorspronkelijke woorden naar zijn kerkbegrip en naar den daar bestaanden Kanon heeft gewijzigd (157).

EUSEBIUS deelt ons uit drie plaatsen van ORIGENES deszelfs gevoelen mede omtrent de Boeken des Nieuwen Testaments (158). Uit de eerste, ontleend uit het eerste boek zijner Verklaringen van MATTHAEUS, leeren wij, dat hij slechts vier kanonieke Evangeliën aannam. Uit de tweede, die in het vijfde deel zijner Uitleggingen op JOHANNES voorkomt, ontdekken wij zijn gevoelen omtrent sommige Brieven van het Nieuwe Testament. Het getal van die van PAULUS bepaalt hij niet; er is echter niet de minste reden om te twijfelen, dat dertien Brieven door hem geheel en al voor het werk diens Apostels werden gehouden. „ PETRUS" zegt hij daar verder „ *heeft slechts éénen, voor echt aangeno-* „ *men', Brief geschreven. Het moge zijn, dat* „ *hij nog den Tweeden geschreven heeft: want* „ *hier-*

(157) Hoe RUFINUS gewoon was te vertalen en het naar de begrippen van zijnen tijd te wijzigen, geeft hij zelf te kennen in zijne voorrede voor zijne vertaling van de *Recognitiones* van den *Pseudo*-CLEMENS, bij COTEL. T. I, p. 491 sq. Vergel. over den Kanon van ORIGENES EICHHORN, a. a. O., s. 42 ff.

(158) L. VI. c. 25.

„ *hieraan wordt getwijfeld* (ἔστω δὲ καὶ δευτέραν·
„ ἀμφιβάλλεται γάρ)." Van JOHANNES wordt door hem gezegd, dat hij, behalve het Evangelie, nog de Openbaring en een' korten Brief heeft geschreven. Over den Tweeden en Derden drukt hij zich even zoo uit, als over den Tweeden van PETRUS, en voegt er bij, dat niet allen die twee Brieven voor echt houden, doch dat zij te zamen nog geen honderd regels (στίχοι) uitmaken. Uit eene derde plaats, ontleend uit zijne Homiliën op den *Brief aan de Hebreën*, deelt EUSEBIUS het gevoelen van ORIGENES omtrent den oorsprong van denzelven mede, waarover wij vroeger reeds hebben gesproken (159). Het is van dien aard, dat hij, zonder zich zelven ongelijk te worden, zeer wel van dien Brief als van een geschrift van PAULUS kon spreken, gelijk hij dan ook elders er zich op die wijze over uitlaat (160). Welk gevoelen ORIGENES over de Handelingen der Apostelen, den Brief van JACOBUS en dien van JUDAS koesterde, leeren ons deze aangehaalde plaatsen niet. Maar er is geen schijn van reden, dat hij het Tweede Boek van LUCAS voor onecht zou gehouden hebben of ongunstiger daarover gedacht. Wat echter de bei-

(159) Zie boven §. 11. blz. 124 en 125.
(160) In *Epist.* ad *African.* §. 7.

beide Brieven betreft, dien van JACOBUS heeft hij nergens in zijne schriften als gezaghebbend aangehaald; hij heeft dien echter gekend, blijkens eene duidelijke aanhaling (161). Anders was het met dien van JUDAS, welken hij niet alleen aanhaalt, maar met onderscheiding behandelt en wiens Brief hij noemt, *wel klein van omvang, maar overvloeijende van hemelsche genade* (162). Hierin drukte hij de voetstappen van zijnen voorganger CLEMENS. Wanneer wij nu de slotsom opmaken, krijgen wij bij ORIGENES eene voorstelling van den Kanon, weinig verschillend van dien van EUSEBIUS. Als *ὁμολογούμενα* komen voor

(161) *Comment. in* JOHAN. T. XIX: *ἐὰν δὲ λέγηται μὲν πίστις, χωρὶς δὲ ἔργων τυγχάνῃ, νεκρά ἐστὶν ἡ τοιαύτη, ὡς ἐν τῇ Φερομένῃ Ἰακώβου ἀνέγνωμεν.* Het woord *Φερομένῃ* is min of meer dubbelzinnig; het zou bij ORIGENES, die toch minder met dien Brief was ingenomen, wel iets ongunstigs kunnen beteekenen. Wij geven anders gaarne toe, dat *Φερομένη* ook wel gebruikt wordt door iemand, die het stuk voor echt houdt, gelijk bij EUSEBIUS in zijn' Kanon, van den Eersten Brief van JOHANNES. Zie POTT, *proll. in Epist. Jac.* p. 21 et 112.

(162) *Comment. in* MATTH. p. 223, edit. HUET: *Ἰούδας ἔγραψεν ἐπιστολὴν ὀλιγόστιχον μέν, πεπληρωμένην δὲ τῶν τῆς οὐρανίου χάριτος ἐῤῥωμένων λόγων.* Cf. *περὶ ἀρχῶν*, L. III. c. 2.

voor de vier Evangeliën, de Handelingen, veertien Brieven van PAULUS (die aan de *Hebreën* kan er volgens hem onder gebragt worden), een van PETRUS, een van JOHANNES, een van JUDAS en de *Openbaring* van JOHANNES. Onder de *ἀντιλεγόμενα* zijn dan de Brief van JACOBUS, de Tweede van PETRUS en de Tweede en Derde van JOHANNES. EUSEBIUS, die ORIGENES niet op slaafsche wijze volgde, voegde bij de laatsten zeer oordeelkundig dien van JUDAS; en de na ORIGENES ontstane twist over de *Openbaring* bewoog hem tot eene dubbele plaatsing van dezelve (163).

Bij ORIGENES vinden wij het eerste duidelijke spoor van eene onderscheiding in echte en onechte schriften. Hij vraagt omtrent het apocryph geschrift, het *κήρυγμα* van PETRUS, of het *γνήσιον*, *νόθον* of *μικτόν* zij (164). Door het

(163) Wij zien geene reden, om, bij de vergelijking van ORIGENES en EUSEBIUS, zoo ongunstig over den laatste te denken en hem zooveel minder onpartijdig dan den eerste te noemen, gelijk EICHHORN doet, a. a. O., s. 50—53.

(164) *In* JOH. T. XIV, p. 211 E, edit. HUET: *πολὺ δὲ ἐστὶ νῦν παρατίθεσθαι τοῦ Ἡρακλέωνος τὰ ῥήτα, ἀπὸ τοῦ ἐπιγεγραμμένου Πέτρου κηρύγματος παραλαμβανόμενα, καὶ ἵστασθαι πρὸς αὐτὸ ἐξετάζοντας καὶ πε-*

het laatste wordt gewoonlijk verstaan, wat EUSEBIUS noemt ἀντιλεγόμενον. Het zou echter ook zeer wel kunnen beteekenen een werk, dat oorspronkelijk echt, later met onechte bijvoegselen was vermeerderd (165). Neemt men het eerste aan, dan zijn de νόθα bij ORIGENES dezelfde met de derde soort bij EUSEBIUS, de ketterschriften, en de μικτὰ zullen dan zijn, die EUSEBIUS ἀντιλεγόμενα of νόθα noemt. Neemt men het laatste aan, dan heeft ORIGENES geene klassenbepaling voor de ἀντιλεγόμενα, maar hij zal dan aan de betwijfelde schriften, na oordeelkundig onderzoek, de plaats van echt of onecht hebben aangewezen.

ORIGENES gevoelen bleef in de tweede helft der derde Eeuw heerschend in de Grieksche kerk. Zijne leerlingen drukten zijne voetstappen. Een DIONYSIUS van *Alexandrië* mogt, door NEPOS tegenspraak tegen de Allegoristen opgewekt, den oorsprong van JOHANNES Openbaring liever zoeken bij den gelijknamigen *Presbyter*; in zijn gevoelen omtrent den *Brief aan de Hebreën* bleef hij aan ORIGENES getrouw. Van an-

περὶ τοῦ βιβλίου, πότερόν ποτε γνήσιον ἐστὶν, ἢ νόθον, ἢ μικτόν.

(165) Aldus FLATT, *Magazin*, 7 St. s. 230. in *der Anmerk.*

andere schrijvers in het tijdvak van ORIGENES tot op EUSEBIUS hebben wij geene bijzondere aanwijzingen omtrent de schriften des Nieuwen Testaments (166).

In de Latijnsche Kerk bleef het bij het oude. De geest dier Kerk lokte tot dergelijke onderzoekingen minder uit; daarbij kwam de mindere gelegenheid, die hare leeraars hadden, om de oorspronkelijke schriften zelve te beoordeelen Slechts uit eene vertaling kenden zij dezelve. Wat wij bij CYPRIANUS vinden, komt genoegzaam overeen met TERTULLIANUS, zijn voorbeeld, dat hij meestal in alles zocht uit te drukken; en met hetgeen de ongenoemde vervaardiger des Kanons, bij MURATORI bewaard, ons deed kennen. De *Brief aan de Hebreën* dus, die van JACOBUS en JUDAS, de Tweede van PETRUS en de Tweede en Derde van JOHANNES worden bij hem niet aangehaald. De *Openbaring* van JOHANNES, wordt bij hem genoemd (167). Doch al ware dit zoo niet, wij zou-

(166) Wat er nog van de schrijvers tusschen ORIGENES en EUSEBIUS te melden was, heeft SCHMID verzameld, l. c. §. 132 — 151, p. 325 sqq.

(167) Zie de aangehaalde plaatsen bij SCHMID, l. c. §. 135, p. 330.

zouden aan zijn zwijgen of vermelden weinig gewigts hechten, daar hij niet oorspronkelijk en onafhankelijk genoeg is. Er kan uit hem niet meer worden afgeleid, dan het al of niet opnemen van een geschrift in den Kanon zijner Kerk. Evenmin is er veel gewigts aan den lateren LACTANTIUS te hechten, die, hoeveel waarde als Apologeet hij ook moge hebben, als oordeelkundig beschouwer van het Nieuwe Testament zeer weinig waarde heeft. Men kan uit zijne schriften aanhalingen uit en zinspelingen op enkele Boeken des Nieuwen Testaments verzamelen, doch dit zou ons toch niets anders leeren, dan hetgeen wij vroeger reeds wisten (168).

Voor

(168) Over het gebruik, door LACTANTIUS van de Heilige Schriften gemaakt, zie men de voortreffelijke Verhandeling van H. J. SPYKER, *de pretio institutionibus divinis* LACTANTII *statuendo*, *Lugd. Bat.* 1826, p. 27 — 34. Pag. 28 zegt de schrijver, dat LACTANTIUS zeer weinig plaatsen uit het Nieuwe Testament gebruikt; en dit moge tot wederlegging dienen van C. F. SCHMID, l. l. p. 345, die uit dit weinige wil opmaken, dat LACTANTIUS geheel denzelfden bundel, als wij Protestanten, zou gebruikt hebben. LACTANTIUS beroept zich wel dikwijls op het gezag der Heilige Schrift, doch zegt echter (*Instit. Div.* L. VII, c 26): *testimonia et verba ponere opus non esse duxi, quoniam esset infinitum, — praeterea, ut ea ipsa, quae dicerem, non nostris, sed alienis potissimum litteris confirmarem.*

Voor wij echter tot EUSEBIUS wederkeeren, moeten wij nog met een enkel woord van den Kanon der Syrische Kerk gewag maken. Hare oude vertaling, de *Peschito*, moge niet tot de eerste Eeuw onzer tijdrekening opklimmen (169), zij zal toch ook weder zoo jong niet zijn, als anderen haar maken. Waarschijnlijk is zij (zoo als ook het meest algemeen gevoelen is) op het einde der tweede Eeuw of het begin der derde vervaardigd (170). Denkelijk zijn haar nog vroegere vertalingen voorafgegaan en gedeeltelijk in haar opgenomen. De *Peschito* nu heeft de vier Evangeliën, de Handelingen, de veertien Brieven van PAULUS, den Brief van JACOBUS, den Eersten van PETRUS en dien van JOHANNES. Haar ontbreken dus de Tweede van PETRUS, die van JUDAS, de Tweede en Derde van JOHANNES en de *Openbaring* (171). Het is

SPYKER laat hierop volgen: » *Prudens hoc fuisse consilium quisque videt; at suspicio mihi est, auctori, cum hoc scriberet, loca quae laudaret, praesto non fuisse.*" — Over LACTANTIUS waarde als Apologeet, zie van SENDEN, t. a. pl. II D. bladz. 392 en verv.

(169) Gelijk MICHAËLIS vermoedt, *Einleit.* I B. § 57, s. 340 ff. en C. F. SCHMID, l. c. p. 289 aanneemt.

(170) HUG, *Einl.* I Th. s. 364 — 368 en EICHHORN, *Einleitung in das N. T.* IV B. s. 393 ff.

(171) HUG, a. a. O., s 356 ff., tracht waarschijnlijk te

is een belangrijk verschijnsel voor de echtheid van JACOBUS Brief, dat zij dezen in haren Kanon heeft. Weinig of geene sporen van bekendheid met denzelven bieden ons de oude Grieksche Kerkleeraars aan. Allerwaarschijnlijkst hebben plaatselijke omstandigheden medegewerkt, dat de Brief zoo vroeg in de *Syrische*, zoo laat in de *Grieksche* Kerk is bekend geworden (172). De meerdere nabijheid van *Jeruzalem*, de plaats, van waar hij denkelijk geschreven werd, en de betrekking der Joodsch-Christelijke Kerk op het naburig *Syrië* konden denzelven bij de Christenen in dat gedeelte van *Azië* reeds vroeg bekend maken en doen verspreiden, terwijl dezelve schaars naar het Westen werd overgebragt.

§. 22.

te maken, dat de *Openbaring* oorspronkelijk in de *Peschito* aanwezig was, doch in de vierde Eeuw daaruit weggelaten zou zijn, bij aanleiding der afkeerigheid van dezelve, door de Nepotiaansche twisten veroorzaakt. In hoeverre de door hem bijgebragte bewijzen den toets kunnen doorstaan, mogen deskundigen beoordeelen. In de latere Syrische overzetting zijn de ontbrekende Brieven opgenomen, en in een handschrift der *Peschito* komen zij voor; doch de vertaling is geheel anders dan die van het overige Nieuwe Testament en geeft duidelijk eene latere hand te kennen. Zie HUG, s. 351 ff., en EICHHORN, a. a. O., s. 440 ff. Zie over de Syrische overzetting nog HERINGA, t. a. pl. bl. 140 en verv.

(172) Zie POTT. *proll. in Ep.* JACOBI, p. 111, sq.

§. 22.

Vergelijking van EUSEBIUS *Kanon met de vroegere getuigenissen.*

Wanneer wij nu, na het gegeven overzigt van de voornaamste bijzonderheden uit de geschiedenis des Kanons van het Nieuwe Testament gedurende de drie eerste Eeuwen, daarmede het berigt van EUSEBIUS vergelijken; dan valt het in het oog, dat hij voor zijne opgave de bouwstof verzameld heeft uit die vroegere getuigenissen. Wat kon hij nu anders doen, dan de schriften, onder den naam van *ὁμολογούμενα* bekend, in den eersten rang opnemen? Wanneer hij toch op de Kerkleeraars, die hem voorafgingen en wier getuigenissen hij in zijne Kerkelijke geschiedenis zorgvuldig hier en daar heeft verzameld, acht gaf; dan vond hij, naar aller getuigenis, reeds van de vroegste tijden af een viertal Evangeliën, als echte Apostolische schriften, in gebruik; daarbij LUCAS Tweede Boek, de Handelingen der Apostelen, dertien Brieven van PAULUS, waarbij hij, naar ORIGENES voorstelling, die bij *hem* zeker veel woog, zeer wel den Brief aan de *Hebreën* kon voegen; verder een' algemeen erkenden Brief van PETRUS en een' van JOHANNES. Hij zou er waarschijnlijk de *Openba-*

baring hebben bijgevoegd, indien de nog steeds voortgezette twist over dit boek, die vooral in de Grieksche Kerk tot ongunstiger oordeel over den Apostolischen oorsprong aanleiding gaf, hem niet voor den geest ware gekomen. Bovendien vond hij bij sommige Kerkleeraars, vooral bij ORIGENES, van eenige andere schriften melding gemaakt, bij de meesten daaromtrent een diep stilzwijgen bewaard. Hoe natuurlijk was zijne handelwijze om eene tweede soort van schriften van bestredenen of betwijfelden Apostolischen oorsprong daarbij te voegen: en zoo kregen de Brief van JACOBUS, die van JUDAS, de tweede van PETRUS, de tweede en derde van JOHANNES hunne plaats onder de *ἀντιλεγόμενα*. Er waren echter, behalve deze, nog eenige andere schriften, door sommige Kerkvaders en gemeenten als gezaghebbend gebruikt, gelijk de Brief van BARNABAS, de *Pastor* van HERMAS, de *Handelingen* van PAULUS, de *Openbaring* van PETRUS, enz. Zij werden door EUSEBIUS in dezelfde klasse gebragt. Nu vond hij, behalve deze, nog vele andere gemeld, maar door geene regtzinnige Kerkleeraars, gelijk de *ἀντιλεγόμενα* of *νόθα*, aangehaald en daarenboven door stijl en inhoud afwijkende van de Apostolische schriften: hij kon deze niet anders dan in eene derde klasse brengen, waaraan dat alles ontbrak, wat nog aan die der

twee-

tweede eigen was. Beschouwen wij EUSEBIUS berigt in betrekking tot de vroegere getuigenissen; dan houden wij het vóor eene geschiedkundige opgave van de vroegere gevoelens der verschillende Kerkleeraars en gemeenten, niet voor eene zelfstandige oordeelkundige onderzoeking (173).

Men

(173) Dat is te zeggen, voor eene onderzoeking, die uit den inhoud der onderscheidene schriften, vergeleken met de historische bewijzen, eene slotsom omtrent den Apostolischen oorsprong opmaakt. De opgave van EUSEBIUS is zuiver geschiedkundig, doch daarmede willen wij hem den naam van een' geschikten en welwikkenden beoordeelaar niet onthouden. Inderdaad, in dit opzigt komt hem groote lof toe en gereedelijk vereenigen wij ons met hetgeen MÖLLER in het *Archiv*, l. c. p. 97, zegt tot roem van onzen Schrijver, als iemand, die zijne bronnen zorgvuldig aanhaalt, die vooraf zorgvuldig onderzoekt en zeer wel verschillende bewijzen tegen elkander weet te wegen Ten aanzien van EUSEBIUS onderzoekingen over den Kanon des Nieuwen Testaments zegt deze geleerde naar waarheid, p. 110: » *Agnovit jam dudum posteritas Christiana insigne* » *meritum, quo* EUSEBIUS *sibi eam hoc nomine devin*» *xit. Praeter nobilissimum locum* (L. III. c. 25), *in* » *quo tanquam in nuce omnium a se hac in re institu*» *tarum inquisitionum nucleum comprehendere voluit,* » *passim de veteribus libris tam veris, quam falsis,* » *eorumque indiciis disputat, ut appareat, ipsum sine* » *examine neque illos amplexum fuisse, neque hos re*» *spuisse.*"

Men heeft gevraagd, of EUSEBIUS berigt moet gehouden worden voor den Kanon zijner Kerk, welken hij eenvoudig opgaf (174), dan wel voor de slotsom van 's mans eigene onderzoekingen, afgescheiden van de gevoelens zijner Kerk; en aan deze vraag heeft men naar ons oordeel te veel gewigts gehecht. Wil men door vooronderstelling van het eerste staande houden, dat zijne opgave niets bewijst voor zijn eigen gevoelen, zoodat hij als het ware eigene denkbeelden verloochende, om slechts den Kanon, zoo als die in zijne Kerk gevonden werd, weder te geven; dan vergeet men te veel, dat EUSEBIUS, zooveel hij daartoe in staat was (175), van allerlei oudere en nieuwere leeraars in onderscheidene gemeenten van *Azië*, *Egypte* en *Griekenland* getuigenissen heeft verzameld, waarvan de invloed in zijn' Kanon duidelijk te bespeuren is. Zijne uit-

(174) Dit is het gevoelen van J. E. C. SCHMIDT, in HENKE's *Magazin*, V B. 3 St. s. 455. ff., en door hem wordt deze onderstelling ijverig aangewend tot oplossing der tegenwerpingen van WEBER. Hem volgt hierin MÜNSCHER, a. a. O. s. 321 f.

(175) Zeer twijfelachtig toch is het, of EUSEBIUS omtrent de Latijnsche en Syrische Kerk wel uit eigene oogen heeft kunnen zien. Zoo hij al iets dier beide talen verstond, dan heeft hij al zeer weinig gebruik gemaakt van de bouwstoffen voor den Kanon, die beide kerken hem konden opleveren. Verg. RIENSTRA, *dissert.* p. 83 sqq.

uitgebreide kennis en zijne zucht tot het verzamelen van rijke geschiedkundige bouwstof zijn in ons oog hinderpalen, om zijn' Kanon uit zulk een beperkt gezigtspunt te beschouwen. Maar wil men integendeel de andere gedachte, dat hij alleen de slotsom *zijner* onderzoekingen gaf, zoo verre trekken, dat men hem geheel onafhankelijk van het bepaald gevoelen zijner kerk voorstelt; dan neemt men iets aan, dat in zich zelf zeer onwaarschijnlijk is. Welk schrijver toch was ooit zóó onafhankelijk, dat niet als tegen zijn' wil het gevoelen zijner Kerk op hem invloed uitoefende? En wie verwacht niet in hem, dat zijn eigen begrip hier of daar door hetgeen hem omringde zou worden gewijzigd? Inderdaad, bij EUSEBIUS is de invloed van ORIGENES duidelijk merkbaar, en zou dan die zijner Kerk bij hem niet hier en daar zigtbaar zijn geweest? Wij zouden hier dus den middelweg betreden en aannemen, dat EUSEBIUS wel zijn eigen oordeel mededeelt, gelijk dat door de vergelijking der vroegere getuigenissen was bepaald geworden; maar daar de gang zijner onderzoekingen geheel geschiedkundig was, het niet anders kon, of grootendeels werd zijn Kanon hetgeen de Kanon zijner Kerk was (176).

De

(176) Wij volgen hier VOGEL, wiens gevoelen, naar

De grondslag van EUSEBIUS opgave is niet het vereenigd onderzoek van uit- en inwendige bewijzen van echtheid. De laatste worden meer als bijzaak gebruikt en tot nadere bevestiging, wanneer de eerste te kort schieten. Duidelijk is dit merkbaar in zijnen Kanon: bij de twee eerste klassen is geen zweem van uitwendige bewijzen merkbaar; bij de laatste daarentegen, die der ἄτοπα καὶ δυσσεβῆ, vinden wij daarvan iets dergelijks. Na eerst gezegd te hebben: ὧν οὐδέν οὐδαμῶς — ἠξίωσε, laat hij volgen, dat stijl en inhoud afwijken van dien der Apo-sto-

naar de opgave van LÜCKE, s. 59, hierop nederkomt: » EUSEBIUS heeft zijn eigen oordeel geschreven, maar » toch zoo, dat men den invloed daarop van het oor» deel der Oostersche, en voornamelijk der Palestijnsche » Kerk, inzonderheid zijner eigene Gemeente van *Cae*» *sarea*, als heerschend en beperkend niet miskennen » kan." In dien zin kan EUSEBIUS met BERTHOLDT, a. a. O. s. 118. de *Referent* van het gevoelen der Oostersche en Grieksche Kerk worden genoemd. FLATT, a. a. O. St 8, s. 75 ff., heeft overtuigend aangewezen, dat EUSEBIUS zijn eigen gevoelen, gegrond op de kerkelijke overlevering, heeft gegeven. Zijne bewijzen echter, afgeleid uit de vormen τακτέον, enz., komen ons met LÜCKE, s. 44, wat ver gezocht voor. In het algemeen is FLATT's voorstelling zeer aannemelijk en wordt dan ook door EICHHORN, a. a. O., s. 57, gevolgd.

stolische schriften en aanduiden, dat het *ἀναπλάσματα αἱρετικῶν ἀνδρῶν* zijn. Het is als of hij tot dit laatste bewijs komt, omdat de uitwendige bewijzen hem begaven (177). Bij EUSEBIUS stond dus iets anders dan inwendige kenmerken op den voorgrond bij het beoordeelen van de echtheid der boeken van het Nieuwe Testament, en dit was de kerkelijke overlevering, *ἡ παράδοσις ἐκκλησιαστική*. Hij zegt het uitdrukkelijk: *διακρίνοντες τάς τε κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν ἀληθεῖς καί ἀπλάστους κ. τ. λ.* Deze kerkelijke overlevering hebben wij in onze opgave van de getuigenissen der leeraars en kerken vóór EUSEBIUS leeren kennen. Men kan haar, volgens EUSEBIUS (178), in twee soorten verdeelen: de getuigenissen der aanzienlijke en regtzinnige Kerkleeraars en de bestaande gewoonten der gemeenten. Beschouwen wij beide eenigzins nader.

Onder *γνώριμα τοῖς πολλοῖς, γιγνωσκόμενα παρὰ πλείστοις τῶν ἐκκλησιαστικῶν*, zou men evenzeer de Christenen in het algemeen, als de leeraars in het bijzonder kunnen verstaan. Wanneer de schrijver echter kort daarop bij de ketterschriften zegt: dat *οὐδὲν τίς ἀνὴρ ἐκκλησιαστικῶν ἐν συγγράμ-*

(177) Lezenswaardig is hierover LÜCKE, s. 35 ff.
(178) Vooral is dit merkbaar L. II, c. 23.

γράμματι er melding van maakt, dan worden wij van zelve er heengeleid om aan kerkelijke schrijvers of leeraars meer bijzonder te denken. Ditzelfde zegt hij elders, van PETRUS Eersten Brief sprekende, dat οἱ παλαὶ πρεσβύτεροι daarvan hadden gebruikt gemaakt ἐν τοῖς σφῶν συγγράμματι, en daarentegen van den Brief van JACOBUS, dat οὐ πολλὰ τῶν παλαιῶν αὐτῆς ἐμνημόνευσαν, hetgeen wel niet anders dan van schriftelijke getuigenissen kan verstaan worden. Het zorgvuldig verzamelen van die getuigenissen, telkens wanneer hij van een' beroemden leeraar spreekt, duidt aan, hoeveel prijs hij daarop stelde (179). Het lag in den aard der zaak, dat alleen de getuigenis van leeraars der regtzinnige Kerk hier gelden mogt. Later is deze onderscheiding wel scherper getrokken, doch bij EUSEBIUS lagen reeds de kiemen daarvan verborgen, die, bij op nieuw uitbrekende twisten en scheuringen in de Kerk, meer en meer zich ontwikkelden. Behalve deze getuigenissen der vroe-

(179) De kerkelijke overlevering was bij EUSEBIUS meestal geheel schriftelijk, zoo als FLATT, s. 79 ff., zeer juist aanwijst; doch wanneer wij haar tot den eersten oorsprong volgen, eindigt zij wel eens met eene mondelinge te zijn. Uitvoerig handelt hierover LÜCKE, s. 44 ff.

vroegere leeraars, was het gebruik der onderscheidene Gemeenten, waar de leer der algemeene Kerk werd beleden, een ander bestanddeel van de Kerkelijke overlevering, die EUSEBIUS volgde. Bij de vermelding van JACOBUS en JUDAS Brief maakt hij uitdrukkelijk gewag van het gebruik daarvan in de meeste Kerken gemaakt (ἐν πλείσταις ἐκκλησίαις δεδημοσιευμέναις). Bij het spreken over den *Herder van* HERMAS, gaat de melding van het kerkelijk gebruik, die van de aanhalingen der kerkelijke schrijvers voor (180), en in zijne korte herhaling des Kanons schijnen beide soorten van gronden als tot één gevloeid te zijn, bij de omschrijving der ἀντιλεγόμενα als ὅμως δ' ἐν πλείσταις ἐκκλησίαις παρὰ πολλοῖς δεδημοσιευμένα (181). Hier was de kerkelijke overlevering grootendeels eene mondelinge (ἄγραφος), en EUSEBIUS toont hier en daar in zijne Kerkelijke Geschiedenis, niet afkeerig te zijn geweest, van er zich op te beroepen (182). Intusschen was de schriftelijke overle-

(180) L. III. c. 3.

(181) L. III. c. 31.

(182) Bijv. van MARCUS verblijf in *Egypte* L. II. c. 16, is het φασὶ; c. 17 van PHILO's gesprek met PETRUS, λόγος ἔχει; eveneens van PAULUS loslating uit de gevangenis te *Rome*, c. 22. Van de verschillende oorden, waar de Apostelen zouden gearbeid hebben, L. III. c. 1, ὡς ἡ παρά-

levering de eerste en voornaamste. Dit volgde natuurlijk uit den leeftijd van EUSEBIUS, zoo-verre van den Apostolischen verwijderd, uit den gang zijner studiën, vooral werk makende van het doorzoeken en gebruiken van schriftelijke oorkonden, en uit zijne geheele denkwijze en vorming, die aan enkele mondelinge overleveringen nooit dat gewigt kon hechten, wat latere tijden met hiërarchische inzigten daaraan hebben gehecht.

Wegens de bedaarde en oordeelkundige wijze, waarop EUSEBIUS van die grootendeels schriftelijke overlevering in betrekking tot den Kanon des

ράδοσις περιέχει. L. IV, c. 5, is het weder *λόγος κατέχει* van den korten tijd, dat de Bisschoppen van *Jerusalem*, van SIMON tot op MARCUS, het bestuur zouden hebben uitgeoefend. Wie meerdere voorbeelden verlangt te zien, leze RIENSTRA, l. c. p. 75 sqq. Deze schrijver heeft tevens zeer juist aangewezen, dat *λόγος* niet altijd een gerucht of mondelinge overlevering beteekent, bijv. L. III, c. 36, van IGNATIUS marteldood te *Rome*, waarvoor de schrijver zelf de bewijzen bijbrengt uit den Brief van IGNATIUS aan de *Romeinen*. Men wijte intusschen EUSEBIUS niet, dat hij zich wel eens met een *φασὶ*, *λόγος κατέχει*, behielp. Wat zou er van het gezag der meeste oude Grieksche en Latijnsche schrijvers worden, indien men overal, waar zij geene schriftelijke bronnen noemen, aan hunne trouw wilde twijfelen?

des Nieuwen Testaments heeft gebruik gemaakt, heeft hij aanspraak op onze bijzondere onderscheiding. Hij stond op de grenzen van het vrije onderzoek en het meer en meer drukkend gezag eener heerschende Kerk. Op de grondslagen, door hem en ORIGENES gelegd, werd niet voortgebouwd. Andere meer geruchtmakende onderwerpen vervulden het hoofd der aanzienlijkste leeraars. Met de Ariaansche twisten verhief zich een storm in de Christelijke wereld, waarbij de stemmen voor en tegen de echtheid en het kanoniek gezag van het Nieuwe Testament niet meer onderscheiden konden worden. Men sloeg er minder acht op, of sommige, vroeger niet algemeen erkende, schriften in den heiligen Kanon slopen en daar eene plaats naast de ὁμολογούμενα innamen; andere daarentegen uit het gezelschap der ἀντιλεγόμενα werden verwijderd. Toeval en gezag van zeer enkelen beslisten zeer veel, en eindelijk trok het ἀνάθεμα der Conciliën heilige grenzen en bepaalde met hoog gezag wat tot den Kanon behoorde. Ziedaar tevens de korte schets van hetgeen wij na EUSEBIUS zullen vinden omtrent de geschiedenis des Kanons. Wij willen daarvan een beknopt overzigt geven, met terugzien op onzen Kerkelijken Geschiedschrijver.

§. 23.

§. 23.

ATHANASIUS en CYRILLUS *van Jerusalem.*

Bij de voorstelling der op EUSEBIUS volgende getuigenissen omtrent den Kanon des Nieuwen Testaments, neemt de beroemde *Alexandrijner* ATHANASIUS, de vader der regtzinnigheid, de hevige bestrijder der *Arianen*, eene eerste plaats in (183). Hij was nog gedeeltelijk een tijdgenoot van EUSEBIUS, in het jaar 326 Bisschop van *Alexandrië* en in 373 overleden. Men zou dit echter uit den Kanon, dien wij bij hem vinden (184), niet opmaken, daar wij in denzelven

(183) ATHANASIUS is een treffend voorbeeld, wat zedelijke magt, op Godsdienst gegrond, kan uitwerken, al bestrijdt haar het vermogen eener wereldheerschappij. In dit opzigt is de waardige Kerkvoogd treffend geschilderd door het meesterlijk penseel van GIBBON, *History of the decline etc.* T. III. p. 353 — 385.

(184) In fragmento *Epist. festalis*, *Opp.* T. I. p. 962. De aanvang is, gelijk hij zelf zegt, navolging van LUC. I. 1 — 4: *ἐπειδήπερ τινὲς ἐπεχείρησαν ἀνατάξασθαι ἑαυτοῖς τὰ λεγόμενα Ἀπόκρυφα καὶ ἐπιμίξαι ταῦτα τῇ θεοπνεύστῳ γραφῇ, περὶ ἧς ἐπληροφορήθημεν, καθὼς παρέδοσαν τοῖς πατράσιν οἱ ἀπ᾽ ἀρχῆς*

ven eene verzameling van schriften aantreffen, gelijk in getal aan den tegenwoordigen bundel des Nieuwen Testaments. Er wordt niet het minste gewag meer van *ἀντιλεγόμενα* gemaakt; en het schijnt dus, dat er in weinige jaren daaromtrent eene geheele verandering had plaats gegrepen. Hij begint zijne optelling op deze wijze: „ Nademaal sommigen ter hand hebben genomen, „ de dus genoemde apocryphen te vervaardigen „ en deze met de van God ingegevene schrift te „ vermengen, waarvan wij volkomen zekerheid „ hebben, gelijk zij, die van den beginne af ooggetuigen en dienaars des Woords geweest zijn, „ aan de vaderen hebben overgeleverd: zoo heeft „ het ook mij goedgedacht, daartoe door echte „ broeders opgewekt en van voren aan onderzocht hebbende, naar orde op te tellen de kanonieke (*κανονιζόμενα*) Boeken, die ons overgeleverd zijn en als Goddelijk zijn geloofd; opdat „ een ieder, zoo hij misleid is, de dwaalleeraars „ wederleggen kan, en hij, die zuiver is geble-

„ ven,

χῆς αὐτόπται καὶ ὑπηρέται γενόμενοι τοῦ λόγου· ἔδοξε κἀμοὶ προτραπέντι παρὰ γνησίων ἀδελφῶν, καὶ μαθόντι ἄνωθεν, ἑξῆς ἐκθέσθαι τὰ Κανονιζόμενα καὶ παραδοθέντα πιστευθέντα τε θεῖα εἶναι βίβλια, ἵνα ἕκαστος, εἰ μὲν ἠπατήθη, καταγνῷ τῶν πλανησάντων· ὁ δὲ καθαρὸς διαμείνας χαίρῃ πάλιν ὑπομιμνησκόμενος.

„ ven, zich bij de herinnering moge verheugen." Nu volgt de optelling van tweeëntwintig Boeken des Ouden Testaments, met uitzondering van het boek ESTHER (185), en met bijvoeging van het boek van BARUCH en den Brief van JEREMIA. Daarna gaat hij over tot de optelling van de Boeken van het Nieuwe Testament. Eerst komen hier de vier Evangeliën voor, daarna de *Handelingen*, verder zeven algemeene Zendbrieven, veertien brieven van PAULUS (186), en eindelijk

(185) Hij plaatst het later onder de *οὐ κανονιζόμενα*. Even zoo wordt het door GREGORIUS *Nazianz.* in zijnen Kanon in verzen, Operr. T. II. p. 98, overgeslagen. De schrijver der Jamben, in zijne werken voorkomende, p. 193, laat, na de optelling der Boeken van het Oude Testament dezen regel volgen:

Τούτοις προςεγκρίνουσι τὴν Ἐσθὴρ τινές.

Op dezen en andere gronden hebben sommigen de echtheid van dit boek bestreden. OEDER, *in freije Untersuchungen über einige Bücher des Alten Testaments*, s. 1 — 136, tastte daarom dit boek hevig aan. SCHMID, in *Historia Antiqua*, etc., p. 192 — 202, heeft hem zoeken te wederleggen. Zie verder DE WETTE, *Lehrbuch der hist. Krit. Einleit.* I Th. s. 250 f. 4 Aufl.

(186) De orde is de gewone, die wij in onze uitgaven des Nieuwen Testaments hebben, met uitzondering, dat de Brief aan de *Hebreën* op de beide brieven aan de *Thessalonicensen* volgt.

lijk de *Openbaring*. Na gezegd te hebben, dat deze boeken als zoovele bronnen ter kennis der zaligmakende leer zijn, wil hij, ter meerdere naauwkeurigheid, nog eenige andere boeken, behalve de kanonieke, optellen, wel niet kanoniek, doch door de vaderen bestemd ter lezing voor de nieuwelingen tot onderrigt in de Christelijke leer. Deze zijn bij hem: het *boek der Wijsheid*, SIRACH, ESTHER, JUDITH en TOBIAS, de dusgenoemde *διδαχὴ* of *Leering der Apostelen* en de *Herder*. Deze worden *ἀναγινωσκόμενα* genoemd en onderscheiden van *ἀπόκρυφα*, door ketters onder oude namen verdicht tot misleiding der eenvoudigen (187).

Een

(187) Ἀλλ' ἕνεκά γε πλείονος ἀκριβείας προστίθημι καὶ τοῦτο γράφων ἀναγκαίως, ὅτι ἐστὶ καὶ ἕτερα βιβλία, τούτων ἔξωθεν· οὐ κανονιζόμενα μὲν, τετυπωμένα δὲ παρὰ τῶν πατέρων, ἀναγινώσκεσθαι τοῖς ἄρτι προσερχομένοις καὶ βουλομένοις κατηχεῖσθαι τὸν τῆς εὐσεβείας λόγον· Σοφία Σολομῶνος καὶ σοφία Σιρὰχ, καὶ Ἐσθὴρ, καὶ Ἰουδὶθ, καὶ Τωβίας, καὶ Διδαχὴ καλουμένη τῶν Ἀποστόλων, καὶ ὁ Ποιμήν. Καὶ ὅμως, ἀγαπητοὶ, κἀκείνων κανονιζομένων καὶ τουτῶν ἀναγινωσκομένων, οὐδαμοῦ τῶν Ἀποκρύφων μνήμη, ἀλλὰ αἱρετικῶν ἐστὶν ἐπίνοια, γραφόντων μὲν ὅτε θέλουσιν αὐτὰ· χαριζομένων δὲ καὶ προστιθέντων αὐτοῖς χρόνους, ἵν' ὡς παλαιὰ προφέροντες, πρόφασιν ἔχωσιν ἀπατᾷν ἐκ τούτου τοὺς ἀκεραίους.

Een dergelijk verschijnsel als deze Kanon biedt ons de schrijver van de *Synopsis*, in de werken van ANATHASIUS voorkomende, aan (188). Daar staan de *ἀντιλεγόμενα* van EUSEBIUS vreedzaam onder de algemeen erkende schriften des Nieuwen Testaments, en bij dien schrijver worden onder den naam van *ἀντιλεγόμενα* meerendeels zulke schriften genoemd, die EUSEBIUS in de derde klasse heeft. Diezelfde schrijver onderscheidt *ἀντιλεγόμενα* en *νόθα* in het Oude Testament, terwijl hij door de eerste verstaat, die ATHANASIUS *ἀναγινωσκόμενα* noemt en wij Apocryphe Boeken noemen, door de laatste eene nog geringere soort van schriften en ontwijfelbaar verdicht,

(188) *Auctor Synopseos* in *Operr.* ATHANASII, T. II, p. 202. Als *ἀντιλεγόμενα* van het Nieuwe Testament noemt hij op: Περίοδοι Πέτρου, *περίοδοι Ἰωάννου, περίοδοι Θωμᾶ, διδαχὴ* Ἀποστόλων, Κλημέντια, *ἐξ ὧν* (gaat hij voort) *μετεφράσθησαν ἐκλεγέντα τὰ ἀληθέστερα καὶ θεοπνεύστα.* Eene dergelijke handelwijze volgde onder anderen RUFINUS in zijne vertaling of liever omwerking van de *Recognitiones* van den *Pseudo*-CLEMENS. Wij zouden het *ἐξ ὧν* van dezen schrijver daarom het liefst alleen op de Κλημέντια laten slaan. Verder is zijne uitspraak over dergelijke werken minder gunstig. Ταῦτα *πάντα ἐξετέθησαν μὲν, ὅσον πρὸς εἴδησιν, παραγεγραμμένα δὲ εἰσὶ παντῶς καὶ νόθα, καὶ ἀποβλητὰ, καὶ οὐδὲν τούτων τῶν ἀποκρυφῶν μάλιστα, ἐν κριτὸν ἢ ἐπωφελὲς· ἐξαιρετῶς τῆς νεᾶς διαθήκης.*

dicht, als de *Openbaring van* HENOCH, *de Opneming van* MOZES, *het boek van* ELDAD en MODAD en dergelijken (189). Wij zien hieruit, hoe weinig bepaald het spraakgebruik in die tijden bij de vorming van den Kanon was en ieder schrijver naar eigene willekeur handelde.

Wij vragen hier: wat mag de reden zijn, dat zoo spoedig de tegenspraak zweeg tegen den brief van JACOBUS, den tweeden van PETRUS, den tweeden en derden van JOHANNES en dien van JUDAS, dat wij dezelve bij ATHANASIUS en de overige Grieksche Kerkleeraars der vierde Eeuw aan de zijde der ὁμολογούμενα zien geplaatst? Geene leerstellige redenen hebben hier gewigt: *Ariaan*, zoowel als *Homoiïsiast* bleven denzelfden Kanon gebruiken. Waarschijnlijk heeft men, in het geruisch dier Ariaansche twisten, er weinig acht op geslagen, of sommige betwijfelde schriften van vroegeren tijd in den bundel des Nieuwen Testaments werden geplaatst. Men werd allengskens gewoon om die daarin te lezen en ze op dezelfde wijze als de andere schriften te beschouwen; en door zoovele diepzinnige geschilpunten afgeleid, achtte men het niet der moeite waardig, over schriften van zulken kleinen

(189) *Auctor Synops*, p. 201 D, E, F.

nen omvang van de groote menigte te verschillen. Uiterlijk in het midden der vierde Eeuw zijn de ἀντιλεγόμενα in den Kanon opgenomen en andere oude schriften meer en meer daaruit verwijderd (190).

Men zou dwalen, indien men uitsluitend aan de Homoüsiasten als begunstigers der ἀντιλεγόμενα wilde denken. Om het tegendeel te doen blijken, voegen wij hier bij ATHANASIUS CYRILLUS, den Jeruzalemschen Bisschop, die eerst een *Semi-ariaan*, allengskens tot de voorstanders van het Niceensche Concilie is toegetreden (191). In zijne *Onderwijzingen* of

(190) Zie BERTHOLDT, a. a. O., s. 123 ff.

(191) CYRILLUS was in het jaar 351 in plaats van MAXIMUS, dien de Arianen hadden afgezet, tot bisschop van *Jeruzalem* verkoren (SOCRAT. *Hist. Eccles.* L. II, c. 38). Later geraakte hij met ACACIUS, Bisschop van *Caesarea*, over metropolitaanregten in twist en werd afgezet (SOZOM. *Hist. Eccles.* L. IV, c. 25) omstreeks 358. Duidelijk is het uit de aangehaalde plaats van SOZOMENUS, gelijk uit eene bij HIERONYMUS, in *Chron.* op het jaar 349, dat CYRILLUS tot de partij der *Semi-Arianen* behoorde, dat is die partij, die onder BASILIUS van *Ancyra* en GEORGIUS van *Laodicea*, vooral sedert de tweede Synode van *Sirmium*, in het jaar 357, den Zoon voor ὁμοιούσιον met den Vader verklaarde. (Zie GIESELER, *Lehrbuch*, I B. s. 272 f.). Later moet CYRILLUS tot de partij der *Homoüsiasten* zijn over-

of *Catecheses*, in zijne jeugd geschreven, geeft hij den bundel des Nieuwen Testaments in dezer voege op (192): „ In het Nieuwe Testament „ zijn slechts vier Evangeliën; de overige zijn „ onecht (ψευδεπίγραφα) en schadelijk. Ook „ hebben de *Manicheërs* een Evangelie volgens „ THOMAS geschreven, dat, door den aangena„ men geur der Evangelische benoeming, de zie„ len der eenvoudigen bederft. Neem daarbij aan „ *de*

overgegaan, daar hij op de synode van *Constantinopel*, in het jaar 381, zitting had, waar de Niceensche besluiten plegtig werden herhaald. Zie SOCRAT. L. V. c. 8, die van hem zegt: *τότε ἐκ μεταμελείας τῷ ὁμοουσίῳ προσκείμενος*; SOZOM. L. VII, c. 7: *μεταμεληθεὶς τότε, ὅτι πρότερον τὰ Μακεδονίου ἐφρόνει*).

(192) *Catech.* IV, §. 36, p. 66, edit. TH. MILLIS, *Oxon.* 1703: *Τῆς δὲ καινῆς διαθήκης τὰ τέσσαρα μόνα Εὐαγγέλια· τὰ δὲ λοιπὰ ψευδεπίγραφα καὶ βλαβερὰ τυγχάνει. Ἔγραψαν καὶ Μανιχαῖοι κατὰ Θωμᾶν εὐαγγέλιον, ὅπερ, ὡςπὲρ εὐωδίᾳ τῆς εὐαγγελικῆς προσωνυμίας, διαφθείρει τὰς ψυχὰς τῶν ἁπλουστέρων. Δέχου δὲ καὶ τὰς πράξεις τῶν δώδεκα Ἀποστόλων· πρὸς τούτοις δὲ καὶ τὰς ἑπτὰ Ἰακώβου καὶ Πέτρου, Ἰωάννου καὶ Ἰούδα καθολικὰς ἐπιστολάς. Ἐπισφράγισμα δὲ τῶν πάντων, καὶ μαθητῶν τὸ τελευταῖον, τὰς Παύλου δεκατέσσαρας ἐπιστολάς. Τὰ δὲ λοιπὰ πάντα ἔξω κείσθω ἐν δευτέρῳ, καὶ ὅσα μὲν ἐν ἐκκλησίαις μὴ ἀναγινώσκεται, ταῦτα μηδὲ κατὰ σαυτὸν ἀναγίνωσκε, καθὼς ἤκουσας.*

„ *de Handelingen* der twaalf Apostelen; daarbij „ de zeven algemeene Zendbrieven: van JACO„ BUS, PETRUS, JOHANNES en JUDAS; en „ als eene bezegeling van alles en een besluit der „ Apostolische schriften, de veertien Brieven van „ PAULUS Al het overige zij daar buiten ge„ sloten en in den tweeden rang geplaatst; en „ hetgeen in de kerken niet gelezen wordt, lees „ dat niet voor u zelven, zoo als gij gehoord „ hebt!" Hier komt alles met de opgave van ATHANASIUS overeen, alleen de *Openbaring* van JOHANNES missen wij in CYRILLUS Kanon en nergens in zijne schriften wordt zij aangehaald. Bij hem zien wij de *ἀντιλεγόμενα* gedeeltelijk opgenomen, maar tegen al het overige het gebod van niet te lezen uitgesproken; dus strenger nog dan ATHANASIUS. Wat de *Openbaring* aangaat, zij werd in de vierde Eeuw bij de meeste Grieksche leeraars verworpen (193). De tegenspraak, die dit boek vond, had zich dus in het Oosten zeer verre uitgebreid, gelijk dan ook de zestigste Kanon van het *Laodiceensche* Concilie, die wel voor onecht erkend, maar echter uit de vierde Eeuw oorspronkelijk is, dit boek

(193) Zie MICHAËLIS, *Einleit.*, II Theil, s. 1305 ff., HUG, *Einleit.* II Th. s 587 f.

boek niet opneemt in zijne lijst van heilige schriften (194).

§. 24.

De voornaamste Schrijvers der Grieksche Kerk in de tweede helft der vierde Eeuw, en bijzonder de vervaardiger van de Jamben *aan* SELEUCUS.

Wanneer wij de aanzienlijkste leeraars der Grieksche Kerk, die in de tweede helft der vierde Eeuw bloeiden, raadplegen, ontdekken wij in het algemeen weinig of geen verschil omtrent de vaststelling van den Kanon des Nieuwen Testaments. Uit het stilzwijgen van sommigen omtrent de betwij-

(194) Zie den Kanon bij C. F. SCHMID, l. c. p. 385, coll. p. 175. Deszelfs onechtheid is voldoende in het licht gesteld door SPITTLER, in zijne *kritische Untersuchung des* 60sten *Kanons*, *Bremen* 1777. Het jaar dezer Synode is onzeker; zie BASNAGE, *Annales*, T. II, p. 887. Het weglaten der Apocalypsis zou echter geenen lateren oorsprong dan de vierde eeuw doen vermoeden. Men houde in het oog, dat er in de telling der canones eenig verschil is, waardoor deze zestigste Kanon ook wel de negenënvijftigste is, gelijk dezelve met dit getal bij SCHMID en BASNAGE, ll. cc., voorkomt. SEMLER telt zestig canones: zie zijne *Hist. Eccles. selecta capita*, T. I, p. 144 sqq.

twijfelde algemeene Brieven volgt nog niet terstond, dat zij dezelve in hunnen Kanon niet hadden. Zij waren te klein van omvang, om dikwijls stof tot aanhalingen ter bevestiging hunner godgeleerde stellingen te geven. Kenmerkend bij hen is het weinig gebruik van de *Openbaring* gemaakt, die zij wel gekend, doch zeker niet in gelijken rang met de andere schriften des Nieuwen Testaments zullen geplaatst hebben. Overigens bieden hunne getuigenissen weinig merkwaardigs voor ons onderwerp aan.

BASILIUS, *de Groote* bijgenaamd, heeft in zijne schriften, meerendeels ter verdediging van het Niceensche kerkgeloof strekkende, van de meeste schriften des Nieuwen Testaments gebruik gemaakt: daaronder van den Brief aan de *Hebreën* als een geschrift van PAULUS (195); van den brief van JACOBUS, wiens schrijver hij een Apostel noemde (196), misschien ook den tweeden Brief van PETRUS (197), en eene enkele reis beriep hij zich op de *Openbaring van* JOHANNES

(195) BASILII M. *Operr.* T. I, p. 282, waar *Hebr* I. 3, als een gezegde van PAULUS wordt aangehaald, en T. II, p. 570, op dezelfde wijze *Hebr*. XIII. 17.

(196) T. II, p. 631: *ὅθεν τεθαρσηκῶς Ἰάκωβος ὁ Ἀπίστολος ἀπεφήνατο, εἰπών· ὃς ἂν ποιήσῃ ὅλον τὸν νόμον*, etc. Zie JAC. II. 10.

(197) Misschien T. I, p. 276: *κατὰ τὸ Ἀγγέλων ἁμαρ-*

NES (198). Het schijnt echter, dat de gunstige strekking der aangehaalde woorden, om de *Eunomianen* te bestrijden, hem verlokt heeft, om van het heerschend gevoelen zijner Kerk omtrent dit boek af te wijken. Zijn broeder, GREGORIUS van *Nyssa*, heeft ja hier en daar de *Openbaring* aangehaald, doch schijnt haar toch onder de Apocrypha te stellen (199); en hij kon, behoudens dit oordeel, daar de scheidslinie tusschen kanoniek en apocryph nog niet zoo scherp getrokken was, zeer wel nu en dan zich op haar beroepen. Van de *ἀντιλεγόμενα* des Nieuwen Testaments heeft hij, blijkens zijne aanhalingen, geen gebruik gemaakt; den Brief aan de *Hebreën* schreef

ἁμαρτησάντων οὐκ ἐφείσατο. Het zou echter ook uit JUDAS Brief, vs. 6, kunnen ontleend zijn.

(198) T. I, p. 282: *τοῦ δὲ εὐαγγελιστοῦ — καὶ ἐν τῇ Ἀποκαλύψει· ὁ ὢν, καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος.* Opmerking verdient het, dat BASILIUS, T. I, p. 294, den eersten Brief van JOHANNES aanhaalt, als of die alleen bestond. Doch men zou dit echter kunnen verklaren, dat door den geringen omvang en minder belangrijken inhoud der twee andere brieven, deze beide meer als aanhangsels van den Eersten, dan als afzonderlijke brieven beschouwd werden.

(199) GREGOR. *Nyss. Oper.* T. II, p. 44: *ἤκουσα τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου ἐν ἀποκρύφοις πρὸς τοὺς τοιούτους δι' αἰνίγματος λέγοντός· ὡς δέον ἀκριβῶς ζέειν μὲν πάντως τῷ πνεύματι, κατεψύχθαι δὲ τῇ ἁμαρτίᾳ·* ὄφε-

schreef hij, even als zijn broeder, aan PAULUS toe (200).

De geleerde GREGORIUS van *Nazianzus*, de vriend van BASILIUS, heeft ons eenen Kanon in verzen geleverd, waarin de schriften des Nieuwen Testaments worden opgeteld, in dezelfde orde en in even zulk een aantal, als wij die hebben, met uitzondering van de *Openbaring*: want nadat hij JUDAS Brief als den zevenden der algemeene brieven had genoemd, zegt hij: „*hier* „ *hebt gij ze allen; zoo er behalve deze nog* „ *iets is, dat behoort niet onder de echte schrif-* „ *ten* (201)." Ondertusschen in zijne schriften haalt

ὄφελον γὰρ etc. aanhaling van Apoc III. 15. De onpartijdigheid echter gebiedt ons op te merken, dat *ἀπόκρυφον* hier zeer wel zou kunnen beteekenen *duister en raadselachtig*, gelijk SCHMID, l. c. p. 398 sq. *in notis*, dit wil verklaren. Er kwam ons eene plaats bij EPIPHANIUS voor, *Haeres.* LI, §. 3, p. 423 sq., die deze opvatting uitnemend begunstigt Hij spreekt daar van de *Alogi* als verwerpers van JOHANNES schriften, en zegt, dat hij dit eerder van hen zou kunnen dulden, indien hunne tegenspraak alleen de Apocalypsis betrof: *ἀπόκρυφον μὴ δεχόμενοι, διὰ τὰ ἐν τῇ Ἀποκαλύψει βαθέως καὶ σκοτεινῶς εἰρημένα.*

(200) Tom. III, p. 39, 40: aanhaling van *Hebr.* I. 3.

(201) Dus luidt een gedeelte van het gedicht bij GREGORIUS *Nazianz. Opp.* T. II, p. 98, voorkomende:

haalt hij de Openbaring aan (202), en om deze schijnstrijdigheid te vereffenen, moet men aannemen, dat GREGORIUS in dien dichtmatigen Kanon het heerschend gevoelen zijner Kerk heeft uitgedrukt, waaraan hij zich niet altijd hield; of onderstellen, dat hij van de *Openbaring* als van een geschrift van minderen rang heeft gebruik gemaakt. Aan den heerschenden afkeer van dit boek moet het ook worden toegeschreven, dat de groote JOHANNES *Chrysostomus*, die in zijne onschatbare schriften het licht zijner heldere uitlegkunde bijzet aan de belangrijkste gedeelten des Nieuwen Testaments, zulk een diep stilzwijgen omtrent de *Openbaring* van

Ματθαῖος μὲν ἔγραψεν Ἑβραίοις θαύματα Χριστοῦ·
Μάρκος δ' Ἰταλίῃ, Λουκᾶς Ἀχαϊάδι,
Πᾶσι δ' Ἰωάννης, κήρυξ μέγας, οὐρανοφοίτης.
Ἔπειτα Πράξεις τῶν σοφῶν Ἀποστόλων.
Δέκα δὲ Παύλου τέσσαρές τ' Ἐπιστολαί.
Ἑπτὰ δὲ καθολικαί· ὧν Ἰακώβου μία·
Δύο δὲ Πέτρου· τρεῖς δ' Ἰωάννου πάλιν·
Ἰούδα δ' ἐστὶν ἑβδόμη· πάσας ἔχεις.
Εἴ τι δὲ τούτων ἐκτὸς, οὐκ ἐν γνησίοις.

(202) Opp. T. I, p. 516: πείθομαι γὰρ ἄλλους (scil. ἀγγέλους) ἄλλης προστατεῖν ἐκκλησίας, ὡς Ἰωάννης διδάσκει με διὰ τῆς Ἀποκαλύψεως.

van zijnen naamgenoot bewaart, met wiens Evangelie hij zoo hoog was ingenomen (203). De flaauwe sporen van bekendheid met eerst genoemd geschrift, in zijne talrijke overgeblevene werken ontdekt (204), bewijzen niets meer, dan dat hij niet

(203) Men zie zijn *Prooem.* in *Homil. in* JOHAN. waar hij met hooge geestverrukking van den indruk, welken het Evangelie van dien Apostel op het hart des lezers moet maken, spreekt en onder anderen zegt, *καὶ τὸ δὴ θαυμαστὸν, ὅτι οὕτω μεγάλη οὖσα ἡ βοὴ* » (de toon, waarmede het Evangelie, als van den hemel, » met de kracht des donders en met de innemende zacht- » heid der Goddelijke genade spreekt)," *οὐκ ἔστι τραχεῖά τις, οὐδὲ ἀηδὴς, ἀλλὰ πάσης μουσικῆς ἁρμονίας ἡδίων καὶ ποθεινοτέρα καὶ θέλξαι ἐπισταμένη πλέον·* » ja zulk eene kracht bezit het, dat het om zoo te » spreken de menschen boven hunne natuur verheft, » deze aarde doet verlaten en als in den Hemel doet » wonen."

(204) Men zie de plaatsen uit CHRYSOSTOMUS, door SCHMID, l. c. p. 414 sq. in *notis*, aangehaald; van wien wij zeker mogen zijn, dat, zoo hij slechts eenigzins bewijzen had kunnen bijeenbrengen, hij CHRYSOSTOMUS wel ten voordeele van de *Openbaring* zou hebben doen optreden. Kon het stellig bewezen worden, dat de *synopsis scripturae sacrae*, door MONTFAUCON uit twee handschriften in zijn II. Deel van de *Opera* JOH. *Chrysostomi* uitgegeven, van dien kerkvader zelven ware, gelijk de geleerde uitgever in zijne *Diatribe* daarover waarschijnlijk zoekt te maken,

 dan

niet geheel onbekend daarmede was. Doch zekér rangschikte hij het niet onder de schriften, waarvan hij getuigde: „ *het woord van God is eene* „ *bron van licht: want daar het zelf van licht* „ *vervuld is en het afstraalt, verlicht en be-* „ *straalt het de harten der geloovigen* (205).

Van de genoemde Kerkvaders verschilde, in het oordeel over de *Openbaring*, de bekende bestrijder der oude en nieuwe ketterijen, EPIPHANIUS: uitdrukkelijk toch houdt hij dit boek voor een werk des Apostels en bestrijdt hevig eene zekere soort van ketters, door hem ἄλογοι genoemd, die de schriften van JOHANNES in vroegeren

dan zou men een belangrijk bewijs hebben, dat de *Openbaring* niet door hem onder de kanonieke schriften was opgenomen, evenmin als de tweede Brief van PETRUS, de tweede en derde van JOHANNES en die van JUDAS. Zij ontbreken toch in de προθεωρία van de *Synopsis* (de eigenlijke Synopsis of het kort overzigt van de Boeken des Nieuwen Testaments is ongelukkig verloren). Men leze de belangrijke *Diatribe* van MONTFAUCON, voor wier opname in zijne *Annotatio* op de *Selecta van* CHRYSOSTOMUS wij den vereeringswaardigen uitgever, die met regt kon gezegd worden, gewerkt te hebben, zoolang het voor hem dag was, J. VAN VOORST, dankbaar zijn. Men leze zijne *Selecta* JOH. *Chrysost.* Vol. II, p. 185 sqq.

(205) *Homil.* 118, T. V, p. 761.

ren tijd verwierpen (206). Zooveel men uit de hoogst onoordeelkundige en verwarde berigten des Cyprischen Bisschops kan wijs worden, zullen die bestrijders van JOHANNES geschriften misschien tegenstanders der *Montanisten* in de tweede Eeuw zijn geweest, die in het vuur hunner bestrijding de echtheid van de werken diens Apostels aantastten, om aan hunne tegenstanders een belangrijk steunsel te ontrukken (207). EPIPHANIUS heeft zonder bedenken de *ἀντιλεγόμενα* van het Nieuwe Testament als kanonieke schriften gebruikt (208). Onder anderen haalt hij

(206) Tegen deze soort van menschen is de LI haeresis ingerigt, T. I, p. 422 sqq.

(207) Dus is de, niet onwaarschijnlijke, gissing van OLSHAUSEN, a. a. O., s. 245 ff. HUG, II Th. s. 588 ff. drijft den spot met EPIPHANIUS en zijne *Alogi* en hecht weinig gewigt aan de opgave des Kerkvaders. Over de *Alogi* hebben meer bijzonder geschreven HEINICHEN, de *Alogis, Theodotianis atque Artemonitis*; MERKEL, *Historisch-kritische Aufklärung der Streitigkeiten der Aloger*, aangehaald, gebruikt en gewijzigd door L. LANGE, *Geschichte und Lehrbegriff der Unitariër vor der Nicänischen Synode*, s. 156 ff.

(208) Eene lijst der kanonieke schriften geeft hij *Haeres.* LXXVI, c. 5, p. 941. Den Brief aan JACOBUS haalt hij met name aan, *Haer.* XXXI, c. 34, p. 206. Den tweeden van PETRUS, *Haer.* LXVI, c. 64, p. 678 = 2 PETR. I. 19; *Haeres.* XXX, c. 25, p. 149 = 2 PETR.

 III.

hij uit JOHANNES tweeden brief het verbod van de andersdenkenden niet te groeten aan (209), en waarlijk het zou te verwonderen zijn geweest, indien de felle bestrijder der ketters niet met zeker welgevallen (zij het dan ook weinig passend door het verschil der tijden en personen) zijne aandacht op die plaats had gevestigd.

Uit het tot dusverre aangehaalde omtrent de Grieksche schrijvers van de vierde Eeuw, zal men met verwondering zien, dat er op de vroegere twijfelingen omtrent enkele schriften des Nieuwen Testaments zeer weinig acht werd geslagen, indien men de *Openbaring* uitzondert. Was dan EUSEBIUS de laatste, die ὁμολογούμενα en ἀντιλεγόμενα onderscheidde? Dit zou men met ja moeten beantwoorden, indien er onder de schriften van GREGORIUS *Nazianzenus* niet een dichterlijke Kanon ware bewaard gebleven, die ons aanwijst, hoe in de vierde Eeuw de stem der, vroeger onderscheidende, oordeelkunde nog niet ge-

III. 15, 16. Dien van JUDAS *Haeres.* XXVI, c. 11, p. 92 = JUD. vs. 10.

(209) *Haeres.* XXXIV, c. 13, p. 248 = 2 JOH. vs. 10, 11. Deze uitspraak schijnt bijzonder de aandacht der oude Kerkvaders getrokken te hebben; zij halen doorgaans alleen deze woorden aan.

geheel door het geruisch der andere geschillen is verdoofd geworden. Wij bedoelen hier de bekende *Jamben* aan SELEUCUS (210), zeker niet het werk van GREGORIUS, zoo men hem niet geheel met zich zelven in tegenspraak wil brengen. Misschien is de vervaardiger AMPHILOCHIUS van *Iconium* (211). Hoe het zij, die Kanon is eene belangrijke bijdrage tot dien van EUSEBIUS. Wij willen denzelven meer bijzonder beschouwen. De optelling der Boeken van het Oude en Nieuwe Testament laat de schrijver (*dichter* durven wij hem

(210) *Jamb.* 3 ad SELEUC. in *Opp.* GREGOR. *Nazianz.* T. II, p. 193 sq.

(211) Hij werd in het jaar 371 of daaromtrent Bisschop van *Iconium* en leefde nog in het jaar 394. Hij was een groot voorstander der Niceensche geloofsbelijdenis en in bijzonder aanzien bij keizer THEODOSIUS. Onder de brieven van BASILIUS worden meerdere aan hem gerigt gevonden. Hij wordt door HIERONYMUS, *Epist. ad* MAGN. Ep. 84, in ééenen adem met BASILIUS en GREGORIUS van *Nazianzus* hoogelijk geroemd. Hier en daar worden nog fragmenten zijner werken gevonden. Zijn leven van BASILIUS wordt voor onecht gehouden; gunstiger denkt men over eene *Epistola Synodica*, door COTELERIUS opgenomen in zijne *Monum.* T. II, p. 101. Men zie over AMPHILOCHIUS verder BASNAGE, *Annales*, T. III, p. 145 sq. COSMAS *Indicopleustes* noemt in zijne *Topogr. Christ.* L. VII, p. 292, AMPHILOCHIUS den vervaardiger der Jamben aan SELEUCUS.

hem niet noemen) (212) voorafgaan van de volgende toespraak tot zijnen SELEUCUS: „*Maar* „ *dit betaamt U vooral hierbij te leeren: niet* „ *ieder boek is veilig te vertrouwen, dat den* „ *eerwaardigen naam van Heilige Schrift be-* „ *zit, want daar zijn boeken, die valsche na-* „ *men voeren. Sommigen nu maken eene mid-* „ *delsoort uit en naderen (om zoo te spreken)* „ *de woorden der waarheid. Anderen daaren-* „ *tegen zijn onecht en geheel onzeker, even als* „ *valsche en onechte munten wel het opschrift* „ *des Keizers dragen, maar toch vervalscht* „ *zijn van gehalte. Daarom zal ik U ieder* „ *boek der van God ingegevene schriften opnoe-* „ *men* (213)." Nu volgt de opsomming van de

(212) Tot proeve der poëzij strekke het slot, in hexameters vervat:

Ἣν ἐθέλησθα, Σέλευκε, μαθεῖν ἀριθμὸν ἰάμβων,
Τρεῖς ἑκατοντάδας ἴσθι, τέσας δεκάδας, μονάδας τρεῖς·
Αἰεὶ γάρ σε, τέκος, τριάδος φίλον εὔχομαι εἶναι.

(213) Πλὴν ἀλλ' ἐκεῖνο προσμαθεῖν μάλιστά σοι
Προσῆκον· οὐχ ἅπασα βίβλος ἀσφαλὴς,
Ἡ σεμνὸν ὄνομα τῆς γραφῆς κεκτημένη·
Εἰσὶν γὰρ, εἰσὶν ἔσθ' ὅτε ψευδώνυμοι
Βίβλοι· τινὲς μὲν ἔμμεσοι καὶ γείτονες
(Ὡς ἄν τις εἴποι) τῶν ἀληθείας λόγων·
Αἱ δ' αὖ νόθοι τε καὶ λίαν ἐπισφαλεῖς,
Ὡς

de Boeken des Ouden Testaments en daarop die van de schriften des Nieuwen Testaments. Eerst komen de vier Evangeliën, de *Handelingen* en veertien brieven van PAULUS in dezelfde orde, waarin wij ze lezen; doch hij voegt, na de melding van den brief aan de *Hebreën*, er bij: „ *Maar sommigen zeggen, dat de brief aan de* „ *Hebreën onecht is, doch dit zeggen zij niet met* „ *grond, want de genade is echt* (214). *Wat* „ *is er nu nog over?*" gaat hij voort: „ *wat* „ *de algemeene Zendbrieven betreft, sommigen* „ *zeggen, dat er zeven zijn, anderen, dat men* „ *slechts*

Ὡς παράσημα καὶ νόθα νομίσματα,
Ἃ βασιλέως μὲν τὴν ἐπιγραφὴν φέρει,
Κίβδηλα δ' ἐστὶ, ταῖς ὕλαις δολούμενα.
Τούτων χάριν σοι τῶν θεοπνεύστων ἐρῶ
Βίβλων ἑκάστην, ὡς δ' ἂν εὐκρινῶς μάθῃς.

(214) . . . . Καὶ πρὸς Ἑβραίους μίαν·
Τινὲς δέ φασι τὴν πρὸς Ἑβραίους νόθον,
Οὐκ εὖ λέγοντες· γνησία γὰρ ἡ χάρις.

De bedoeling van deze laatste vrij zonderlinge uitdrukking schijnt te zijn, dat de inhoud en toon van den Brief aanwijzen, dat de genadegifte des Geestes even zoowel den schrijver bezield heeft, als bij zijne andere schriften. Misschien kan tot opheldering strekken, wat ORIGENES van den Brief van JUDAS zegt, dat dezelve een geschrift was vol van woorden τῆς οὐρανίου χάριτος, *Comm.* in MATTH. p. 223.

„ *slechts drie moet aannemen: een' van* JACO-
„ BUS, *een' van* PETRUS, *een' van* JOHAN-
„ NES. *Sommigen echter nemen er drie [van*
„ JOHANNES] *en daarbij de twee van* PE-
„ TRUS *en dien van* JUDAS *als den zevenden*
„ *aan. De Openbaring van* JOHANNES *reke-*
„ *nen sommigen hierbij: het meerendeel noemt*
„ *haar onecht. Dit zij U de onbedriegelijke*
„ *Kanon (lijst) der van God ingegevene schrif-*
„ *ten!* (215)" Wij merken uit deze belangrijke opgave het volgende voor ons onderwerp op. Vooreerst ontdekken wij hier eene verdeeling niet ongelijk aan die van EUSEBIUS. De schrijver onder-

(215) *Εἶεν τί λοιπόν; καθολικῶν ἐπιστολῶν*
Τινὲς μὲν ἑπτά φασιν, οἱ δὲ τρεῖς μόνας
Χρῆναι δέχεσθαι· τὴν Ἰακώβου μίαν,
Μίαν δὲ Πέτρου, τήν τ' Ἰωάννου μίαν.
Τινὲς δὲ τὰς τρεῖς, καὶ πρὸς αὐταῖς τὰς δύο
Πέτρου δέχονται, τὴν Ἰούδα δ' ἑβδόμην.
Τὴν δ' Ἀποκάλυψιν τὴν Ἰωάννου πάλιν
Τινὲς μὲν ἐγκρίνουσιν, οἱ πλείους δέ γε
Νόθον λέγουσιν. Οὗτος ἀψευδέστατος
Κανὼν ἂν εἴη τῶν θεοπνεύστων γραφῶν.

Opmerkelijk is hier de gunstige stemming voor den Brief van JACOBUS boven de andere *ἀντιλεγόμενα* van EUSEBIUS, en de overeenstemming hierin met den Kanon der Syrische Kerk.

derscheidt θεόπνευστα, dezelfde, die EUSEBIUS ὁμολογούμενα noemt, en algemeen erkende νόθα of ψευδώνυμα, bij EUSEBIUS παντελῶς νόθα of ἄτοπα καὶ δυσσεβῆ. Tusschen beide staat nog eene middelsoort in, hier ἔμμεσοι καὶ γείτονες τῶν ἀληθείας λόγων genoemd, bij EUSEBIUS ἀντιλεγόμενα of νόθα geheeten. Ten andere valt het in het oog, dat onder dien laatsten naam bij den ongenoemde alleen de schriften, die later in het Nieuwe Testament zijn opgenomen, worden vermeld, terwijl de anderen, zoo als de brief van BARNABAS en *de Pastor*, die nog bij EUSEBIUS als ἀντιλεγόμενα voorkomen, vermist worden. De heerschende denkwijze had zich omtrent het kanoniek gezag dezer ten nadeele gewend. Misschien was dit reeds ten tijde van EUSEBIUS eenigzins het geval en van daar de schijnbare splitsing zijner tweede klasse in twee onderdeelen. Ten derde verdient het onze opmerking, hoe allengskens het denkbeeld van *kanoniek* gelijkluidend werd met θεόπνευστον. Die naam vervangt het vroegere ὁμολογούμενον en geeft aan de voorstelling van den Kanon een meer leerstellig aanzien. Eindelijk kunnen wij niet voorbij in dezen Kanon den heerschenden geest der Grieksche Kerk op te merken, zigtbaar in het sterk spreken over den Paulinischen oorsprong van den brief aan de *Hebreën* en in het ver-

wer

werpen van de echtheid der *Openbaring*. Wij zien echter, met uitzondering van den vervaardiger der Jamben, uit het weinig verschillend oordeel der Grieksche Kerkleeraars der vierde Eeuw, hoe digt men reeds aan het sluiten des Kanons was genaderd. Onzeker toch is het wat men van den geleerden Alexandrijnschen Katecheet DIDYMUS, gestorven omstreeks het jaar 395, berigt, dat hij den tweeden brief van PETRUS voor onecht zou gehouden hebben. Onwaarschijnlijk is het niet bij den leerling van ORIGENES, dat hij minder gunstig over dit geschrift zou gedacht hebben; maar de mededeeling van zijn gevoelen laat het onzeker, of hij er den geheelen brief mede bedoeld heeft, dan slechts een gedeelte (216).

Al-

(216) Wij vinden deze opgave in zijn geschrift: *in* 2 PETRI *Epist. enarratio*, bewaard in de *Bibliothecâ Maximâ Patrum* T. IV. p. 326. Dus luidt zij: » *Non est* » *igitur ignorandum praesentem Epistolam esse falsatam*, *quae licet publicetur, non tamen in canone est.*" Strijdig hiermede schijnt, wat wij in DIDYMUS werk *de Trinitate* vinden, waar de tweede brief meermalen wordt aangehaald als een echt werk. Zie de plaatsen uit genoemd geschrift aangehaald door MAYERHOFF, a. a. O. s. 213. Met dat alles zouden wij de woorden *esse falsatam* voor niets anders houden dan voor vertaling van *νοθευομένην*, even als het *publicetur* ons op het bekende *δεδημοσιεύται* wijst. Maar ook dan kan *falsare* zeer

wel

Alleen de *Openbaring* bleef nog een belangrijk struikelblok in het Oosten, gelijk de brief aan de *Hebreën* het in het Westen bleef. Laat ons daarheen nog onze blikken wenden, eer wij den afloop der zaak, of zal ik het liever noemen, het wegkwijnen der onderzoekingen over den Kanon, gadeslaan.

§. 25.

De Westersche Kerk, HIERONYMUS *en* RUFINUS.

De Vierde Eeuw, zoo rijk in sieraden der Christelijke geleerdheid, wier namen als sterren van de eerste grootte schitterden, voerde in haar laatste vierde gedeelte een helder vonkelend licht in het toppunt, dat door alle tijden heen de bewondering van alle, die op veelomvattende geleerd-

wel *interpolare* en *adulterare* beteekenen, hetgeen DE GRAAFF in zijne geleerde *Dissertatio exhibens analecta in Epistolam* PETRI *alteram*, *Lugd. Bat.* 1833. p. 95 sq. schijnt te ontkennen. In den zin toch van *interpolare* is νοθεύειν in gebruik. EPIPHANIUS, *Haer.* XXX. §. 15. zegt van de schriften der *Ebionieten* « *Zij gebruiken de zoogenoemde* περίοδοι *van* PETRUS, *door* CLEMENS *geschreven*, νοθεύσαντες μὲν τὰ ἐν αὐταῖς, ὀλίγα δὲ ἀληθινὰ ἐάσαντες."

leerdheid en levendig vernuft prijs stellen, heeft getrokken. Wij bedoelen hier den, van vele zijden belangrijken, HIERONYMUS. Als een gestarnte van dofferen glans, maar dat zeker meer in het oog zou zijn gevallen, indien het niet vijandig door het grootere licht ontmoet en overschenen ware, blinkt naast hem RUFINUS (217). Beide onderscheidden zich door ijverige beoefening der Grieksche schriften, die de laatste in vrije vertalingen zijnen Latijnschen landgenooten deed kennen; de eerste meer oorspronkelijk tot voorwerp zijner onderzoekingen maakte, daar hij, door dien Griekschen geest gevormd, een nieuw leven aan de Latijnsche schriftverklaring en Godgeleerdheid schonk. HIERONYMUS overtreft door zijne uitgebreide kennis, waarbij zich die van het Hebreeuwsch, als iets geheel bijzonders, voegde, al zijne voorgangers, en voegt daarbij eene duidelijkheid en levendigheid van voordragt, die men maar al te zeer bij de vroegere leeraars der Latijnsche Kerk miste.

HIERONYMUS stond als 't ware in het midden

(217) Die eene belangrijke voorstelling van HIERONYMUS in zijn leven en werken, in zijne waarde en beteekenis, en van zijne betrekkingen met RUFINUS wil lezen, zie NEANDER, *Geschichte der Christl. Relig. u. Kirche*, II B. 3 Abth. s. 1415 ff.

den tusschen de Latijnsche en Grieksche Kerk: van daar nam hij met de eerste de echtheid der *Openbaring*, met de laatste den Paulinischen oorsprong van den brief aan de *Hebreën* aan. Wat dit laatste geschilpunt betreft, hij hield PAULUS voor den schrijver van het oorspronkelijk Hebreeuwsche opstel, dat later door eenen anderen in het Grieksch was vertaald, en meende door die onderstelling het verschil van stijl met dien der andere brieven van PAULUS te kunnen verklaren (218). Denkelijk hield hij CLEMENS *Romanus* wel voor den vertaler, wegens de overeenkomst, die hij in den brief aan de *Hebreën*, met dien van CLEMENS aan de *Corinthiërs* bespeurde (219). Van het verzwijgen van PAULUS

(218) *In Catal. Script. Eccles. voce* PAULUS: » Epistola autem, quae fertur ad *Hebraeos*, non ejus » creditur, propter styli sermonisque dissonantiam, sed » vel BARNABAE. juxta TERTULLIANUM, vel LUCAE » Evangelistae juxta quosdam, vel CLEMENTI, Romanae postea ecclesiae episcopo, quem aiunt sententias » PAULI proprio ordinâsse et ornâsse sermone. Scripserat autem ut *Hebraeus Hebraeis Hebraïce*, id est, » suo eloquio disertissime, ut ea, quae eloquenter scripta fuerant in *Hebraeo*, eloquentius verterentur in » *Graecum*: et hanc causam esse, quod a ceteris PAULI epistolis discrepare videatur."

(219) Ibid. in voce CLEMENS *Rom.* waar hij zegt: CLEMENS

LUS naam en Apostolische waardigheid gaf hij deze weinig beteekenende reden, dat hij het niet voegzaam zou geoordeeld hebben, zich zelven een' Apostel te noemen, daar hij dien naam aan CHRISTUS zelven gaf (*Hebr.* III. 1) (220). De vroegere tegenspraak, welke de brief van JACOBUS had gevonden, erkent hij; doch houdt zelf dien voor een geschrift van JACOBUS, den neef van CHRISTUS, den Bisschop van *Jerusalem*, en haalt dien als het werk van een' Apostel aan (221). Eveneens handelt hij met den brief van JUDAS, een' broeder van JACOBUS door hem genoemd, en geeft als oorzaak van vroegere verwerping het aanhalen van HENOCHS apocryphe Boek op (222) Den tweeden brief van PETRUS stel-

MENS schreef een' Brief aan de *Corinthiërs* » quae mihi » videtur characteri epistolae, quae sub PAULI nomine » ad *Hebraeos* fertur, convenire. Sed et multis de ea» dem epistola non solum sensibus, sed juxta verborum » quoque ordinem abutitur. Omnino grandis in utraque » similitudo est."

(220) Vid. HIERONYM. *Comment. in epist. ad* GAL. c. 1.

(221) *In Catal.* voce JACOBUS, zegt hij van dien Brief: » quae et ipsa ab alio quodam sub nomine eius » edita asseritur, licet paulatim, tempore procedente, » obtinuerit auctoritatem." Cf. *adv. Pelag.* L. II. c. 2 = JAC. IV. 11.

(222) *In Catal.* voce JUDAS: » et quia de libro » ENOCH,

stelde hij met den eersten gelijk, doch ontkende niet, dat verschil van stijl met den eersten den tweeden voor onecht had doen houden (223). Omtrent den tweeden en derden brief van JOHANNES herhaalde hij de gedachte van EUSEBIUS, dat zij van den *Presbyter* zouden zijn, doch neemt ze echter in zijn' Kanon op (224). Naar zijne eigene verklaring woog het gezag der oudheid veel bij hem en daarom verhief hij zich boven de gewoonte van zijnen tijd en nam den brief aan de *Hebreën* en de *Apocalypsis* beide aan, omdat de Ouden daaruit getuigenissen hadden afgeleid, niet op zulk eene wijze als uit de Apo-

» ENOCH, qui apocryphus est, in eo assumit testimonium, a *plerisque* rejicitur: tamen auctoritatem vetustate jam et usu meruit et inter sanctas scripturas computatur." Cf. *Comment. in epist. ad* TIT. c. 1.

(223) *In Catal.* voce PETRUS: » Scripsit duas Epistolas, quae catholicae nominantur, quarum secunda a plerisque eius esse negatur, propter styli cum priore dissonantiam." Hij haalt echter den tweeden aan in zijnen *Comment.* in ESAIAM, c. LI, onder den naam van *epistola catholica.*

(224) Vid. *Catal.* voce JOHANNES. In zijne opteling van de Boeken des Nieuwen Testaments, die wij bij hem in *Epist.* 7 *ad* PAULLINUM, *Opp.* T. IV, P. 2, p. 571 sqq. edit. MARTIAN. vinden, worden zeven algemeene Brieven genoemd, en dus drie aan JOHANNES toegeschreven.

Apocryphe Boeken, maar als uit Kanonieke en kerkelijke geschriften (225).

In deze laatste woorden vinden wij iets van de onderscheiding, der Latijnsche Kerk eigen: de onderscheiding in *libri canonici* en *libri ecclesiastici*. Duidelijk doet de tijdgenoot van HIERONYMUS, RUFINUS, ons die verdeeling kennen, aan wiens opgave wij dan nog eenige oogenblikken onze aandacht willen wijden. Hij geeft ons zijnen Kanon in dezer voege op (226): „*Tot* „*het*

(225) *Opp.* T. II, p. 608: » Quodsi eam (den Brief aan de Hebreën) Latinorum consuetudo non recipit in- » ter scripturas canonicas, nec Graecorum quidem ec- » clesiae *Apocalypsin* JOHANNIS eadem libertate susci- » perent: et tamen nos utramque suscipimus, nequa- » quam hujus temporis consuetudinem, sed veterum » scriptorum auctoritatem sequentes, qui plerumque » utriusque abutuntur testimoniis, non ut interdum de » apocryphis facere solent, (quippe qui et gentilium » literarum raro utantur exemplis,) sed quasi canonicis » et ecclesiasticis."

(226) RUFINUS in *Exposit. in Symb. Apost.*; quae exstat inter *Opera* CYPRIANI, edit. PAMELII, 1593, p. 575: » Novi vero (Testamenti) quatuor Euangelia, » *Matthaeus*, *Marcus*, *Lucas*, *Joannes*: *Actus Apo-* » *stolorum*, quos descripsit LUCAS; PAULI Epistolae « quatuordecim, PETRI Apostoli Epistolae duae, JACO- » BI fratris Domini et Apostoli una, JUDAE una, JO- » ANNIS tres, *Apocalypsis* JOANNIS. Haec sunt, quae » patres intra canonem concluserunt, ex quibus fidei » no-

„ *het Nieuwe Testament behooren de vier Evange-*
„ *liën:* MATTHAEUS, MARCUS, LUCAS *en* JO-
„ HANNES; *de Handelingen der Apostelen, die*
„ LUCAS *heeft beschreven; veertien brieven van*
„ PAULUS; *twee brieven van den Apostel* PE-
„ TRUS; *van* JACOBUS, *den broeder des Hee-*
„ *ren en den Apostel, één; van* JUDAS *één;*
„ *drie van* JOHANNES; *de Openbaring van*
„ JOHANNES. *Deze zijn het, die de vaderen*
„ *in den Kanon hebben besloten, uit welke zij*
„ *wilden, dat wij ons geloof zouden bewijzen.*
„ *Men moet echter weten, dat er nog andere*
„ *boeken zijn, die niet kanonieke, maar kerke-*
„ *lijke door de Ouden genoemd zijn, zoo als*
„ *de Wijsheid van* SALOMO *en eene andere*
„ *Wijs-*

» nostrae assertiones constare voluerunt. Sciendum ta-
» men est, quod et alii libri sunt, qui non canonici,
» sed *ecclesiastici* a majoribus appellati sunt, ut est
» *Sapientia* SALOMONIS et alia *Sapientia*, quae dici-
» tur filii SYRACH, qui liber apud Latinos hoc ipso
» generali vocabulo *Ecclesiasticus* appellatur, quo vo-
» cabulo non auctor libelli, sed scripturae qualitas co-
» gnominata est. Ejusdem ordinis est libellus TOBIAE,
» et JUDITH, et *Machabaeorum* libri. In Novo ve-
» ro Testamento libellus, qui dicitur *Pastoralis* sive
» HERMATIS, qui appellatur *duae viae* vel *judicium*
» PETRI. Quae omnia legi quidem in ecclesiis volue-
» runt, non tamen proferri ad auctoritatem ex his fidei
» confirmandam. Caeteras vero scripturas apocryphas
» nominarunt, quas in ecclesiis legi noluerunt."

„ *Wijsheid, die van* SIRACHS *zoon genaamd*, „ *welk boek bij de Latijnen met den algemeenen* „ *naam, Ecclesiasticus, wordt genoemd, door* „ *welken naam niet de schrijver des Boeks, maar* „ *de aard van het geschrift wordt betiteld. Van* „ *denzelfden rang is het Boek van* TOBIAS, „ *dat van* JUDITH *en de Boeken der Macha-* „ *beën. In het Nieuwe Testament behoort daar-* „ *toe het Boek de Herder of dat van* HER- „ MAS; *het Boek, dat de Twee Wegen of het* „ *Oordeel van* PETRUS *wordt genoemd* (227): „ *wel-*

(227) Dus vertalen wij de woorden: *qui appellatur* — PETRI. Wij houden het er toch voor, dat de titel van *duae viae* niet bij den *Herder* van HERMAS behoort. Dus oordeelde reeds PAMELIUS, in nota a h. l. COTELERIUS slaat de lezing voor *quique*, en deze komt ons zeer waarschijnlijk voor. Men zie hem in *Judicio de* S. HERMAE *Pastore*, p. 74. Het is waar, de zeer bekende voorstelling van twee wegen, waarvan het onderwijs van JEZUS zelven had gebruik gemaakt, MATTH. VII, 13, 14, komt bij HERMAS, L. II, *Mandat.* 6, §. 1, ook voor, doch te weinig uitgewerkt, om daarnaar het geheele werk te benoemen. Eerder zou men dan den brief van BARNABAS dien titel kunnen geven, waar dit beeld veel breeder wordt voorgesteld; men zie c. 18 — 20. Dezelfde voorstelling hebben de *Clementinen* ook; men zie *Homil. Clement.* VII, c. 7, en men leze de belangrijke aanmerking van COTELERIUS op BARNABAS, p. 50, n°. 17 RUFINUS heeft denkelijk met *duae viae* en het *Judicium Petri* hetzelfde werk op

„ *welke alle zij wel in de kerken willen voor-*
„ *gelezen hebben, maar niet gebruikt als gezag-*
„ *hebbend tot het bewijzen van geloofstukken.*
„ *Al de overige Boeken hebben zij Apocryphen*
„ *genoemd en verboden in de kerken te lezen.*"
Met deze wijze van rangbepaling laat zich de verdeeling van EUSEBIUS zeer wel vereenigen: de *libri canonici* van RUFINUS zijn de *ὁμολογούμενα* des Griekschen Kerkvaders, de *ἀντιλεγόμενα*, door hem in de eerste plaats opgeteld, daaronder begrepen. Sommige daarvan, aan welke de eer des Kanons niet te beurt viel en die toch niet verwerpelijk genoeg waren, bleven als *ecclesiastici* (*δεδημοσιευμένοι ἐν ταῖς ἐκκλησίαις*) als openlijke voorlezingsboeken in gebruik. Zij moesten echter na verloop van tijd ook die eere missen en alleen de *ecclesiastici* van het Oude Testament (die *wij* Apocryphen noemen) bleven in de Latijnsche Kerk als schriften van den tweeden rang in gebruik.

op het oog. Men vergel. wat wij vroeger reeds aanmerkten. §. 14. bl. 159. [Later deelde ons de Hoogleeraar VAN HENGEL eene door hem gewaagde gissing mede, die ons nergens was voorgekomen en zoo waarschijnlijk als vernuftig toeschijnt. Hij stelt voor, in plaats van het vreemde *Hermatis*, te lezen HERMAE, *is*, *qui appellatur* etc., of, zoo men liever wil, HERMAE, *et is*, *qui* etc. Hoe eenvoudig en natuurlijk is deze gissing; hoe vreemd, dat er niet iemand vroeger op dezelve kwam! Maar zoo gaat het dikwijls met het vinden der waarheid.]

bruik. De Apocryphen van RUFINUS zijn de derde soort van EUSEBIUS, de παντελῶς νόθα, doch waarschijnlijk vermeerderd met nog enkele, die bij EUSEBIUS nog als ἀντιλεγόμενα voorkomen. Uit de opgave van RUFINUS leeren wij, hoe het denkbeeld van Kanon zich in de Latijnsche Kerk reeds meer leerstellig ontwikkelde en hoe door dat woord zulke schriften verstaan werden, wier uitspraken geldend waren in zaken des geloofs. De denkbeelden van echtheid en de onderzoekingen daaromtrent werden op den achtergrond gesteld of geheel vergeten, en het beslissend kerkelijk gezag trad in de plaats van vroegere vrije onderzoekingen.

§. 26.

Einde van alle onderzoekingen omtrent den Kanon.

Het lag in den aard der zaak, dat, bij het verkwijnen van het vrije en onbelemmerde onderzoek van de Christelijke leer, tevens alle aanleiding tot scherpzinnig navragen naar de echtheid en het kanoniek gezag van de schriften des Nieuwen Testaments was weggenomen. Men begon allengskens in hetgeen vroeger was vastgesteld te berusten; enkele aanzienlijke leeraars gaven den toon, en daar nu de beroemdste mannen, zoowel in de Grieksche als Latijnsche Kerk, een

ATHANASIUS zoowel als een HIERONYMUS en anderen de ἀντιλεγόμενα hadden aangenomen, kwam het weinigen meer in den zin, om daarvan te verschillen. Zoo er al waren, die over een enkel Boek, zoo als de *Openbaring*, van het algemeen verschilden; dan werden hunne bedenkingen naauwelijks opgemerkt of voor ketterijen uitgekreten: want de geduchte invloed der Conciliën begon zich de zaak aan te trekken en nu was het gedaan met alle vrije onderzoekingen. Zoo werd het later eene der grieven, die men tegen den uitmuntenden, maar jammerlijk verguisden, THEODORUS van *Mopsuestia* (228) had, dat

(228) Betreurenswaardig is het verlies van zijne schriften op weinige fragmenten na (zie deze opgenoemd bij GIESELER, *Lehrbuch* u. s. w. I B. s. 311. n^a. b). Zoo wij toch zijne uitlegkundige werken bezaten, wij zouden beter over zijne eigenlijke gevoelens kunnen oordeelen, die wij nu niet dan in het schemerlicht van onverdraagzaamheid en veroordeelingszucht beschouwen kunnen. Over den geest zijner uitlegkunde leze men NEANDER *Geschichte der Chr. R. u. K.* II B. 2 Abth. s. 748 ff. en vooral J. G. ROSENMULLER, *Historia interpretat. libr. Sacr. in ecclesia Christ.* P. III. p. 250 sqq. Zijne betrekking op NESTORIUS maakte hem tot den steen des aanstoots voor alle ijveraars der te *Efeze* en *Chalcedon* vastgestelde leerbegrippen, schoon hij de veroordeeling van zijnen leerling (A. C. 431) te *Efeze* niet beleefde. Bekend is het, hoe over THEODORUS en zijne schriften het banvonnis werd uitgesproken op de Kerk-

dat hij over sommige boeken uit den Kanon in zijn oordeel afweek van het heerschend kerkelijk begrip. Het werd hem later als aanranding van den Heiligen Geest toegerekend (229), dat hij een voorstander was der letterlijke uitlegging, slechts enkele Psalmen van den Messias verklaarde, geen' verborgen zin in het *Hooglied* wilde aannemen, sommige boeken van het Oude Testament betwijfelde en den brief van JACOBUS en eenige andere algemeene Zendbrieven voor onecht hield, althans in minderen rang plaatste dan de ove-

Kerkvergadering te *Konstantinopel* in het jaar 553 bij gelegenheid van den zoogenoemden *driekapittelstrijd.* Zie NEANDER, a. a. O. s. 1166 ff.

(229) LEONTIUS *contra Nestor. et Euthych.* Lib. III. c. 14. in *Thesauro Monum. Eccles. et histor. sive* H. CANISII *lection. antiqq. edit. a* J. BASNAGE T. I. p. 577. schrijft dus: » *aggreditur — gloriam Spiritus S.,* » *cum omnes quidem scripturas altas, quas sancti af-* » *flatu ejus tradiderunt, humiliter et demisse inter-* » *pretans, tum vero a numero sacrarum Scriptura-* » *rum — eas separans.*" Nadat hij nu gezegd had, dat THEODORUS het verhaal van JOB niet als geschiedenis opvatte, zoekt hij daarin de reden, waarom hij den brief van JACOBUS, waar met lof van dien ouden lijder wordt melding wordt, zou verworpen hebben » *ob* » *quam causam, ut arbitror, ipsam Epistolam* JACOBI » *et alias deinceps aliorum catholicas abrogat et an-* » *tiquat.*"

overige Boeken des Nieuwen Testaments (230). Hierbij kwam de veelbeteekenende kracht der gewoonte. Men schreef de vroeger betwijfelde brieven naast en met de algemeen erkende in hetzelfde handschrift over, en de meesten konden niet gissen, dat de eerstgenoemde van minder zekere echtheid, dan de laatstgemelde zouden zijn (231). Ditzelfde had in de Westersche Kerk met de zoogenoemde *Apocryphen* van het Oude Testament plaats. Bij de algemeen heerschende onkunde in het Hebreeuwsch en door het uitsluitend gebruik der Latijnsche Overzetting, las men bijv. met en benevens de *Spreuken* van SALOMO tevens het zoogenoemde *Boek der Wijsheid*, en men dacht er niet aan, dat het laatstgemelde geschrift door de Joden nimmer in hunne heilige boekverzameling was opgenomen en alleen in een Grieksch origineel bestond.

Het zou echter misschien met de opneming van som-

(230) Uit het gezegde van LEONTIUS volgt juist niet, dat THEODORUS *alle* algemeene Zendbrieven verworpen heeft; denkelijk zal het zich wel tot den tweeden van PETRUS, dien van JUDAS en de twee van JOHANNES bepaald hebben. [Zie MAYERHOFF, a a. O., s. 148].

(231) Men zie EICHHORN, *Einleitung in das N. T.* IV B. s. 59 ff.

sommige schriften, zoo als in het Westen met den brief aan de *Hebreën*, zoo gemakkelijk niet zijn gegaan, indien het gezag der Kerkvergaderingen niet tusschen beide ware gekomen. Een der eerste voorbeelden gaf een Concilie, in het jaar 397 te *Carthago* gehouden, onder welks canones de zevenënveertigste eene optelling van de Kanonieke Boeken van het Oude en Nieuwe Testament behelst (232). Die van het Oude Testament bestaan uit de gewone schriften des Joodschen Kanons met eenige Apocryphen. Die van het Nieuwe telt de gewone boeken, noemt uitdrukkelijk, na de dertien brieven van PAULUS, den brief aan de *Hebreën*, twee van PETRUS, drie van JOHANNES, een' van JUDAS, een' van JACOBUS en de *Openbaring*, met bijvoeging, dat van dit besluit aan den Romeinschen Bis-

(232) Men zie over dit Concilie BASNAGE, *Annales*, T. III. p. 160, en de korte opgave der *canones* bij SEMLER, *Hist. Eccles Selecta cap.* T. I, p. 146 et 147. Vroeger werd eene Kerkvergadering te *Hippo* in het jaar 393 gehouden, waar hetzelfde zou zijn vastgesteld. Zie BERTHOLDT, a. a. O s. 128 en inzonderheid CREDNER, *Beyträge*, I B. s. 90 u. f. in *Anmerk.* Wij hebben echter van het Concilie, te *Carthago* in 397 gehouden, liever alleen gesproken, omdat over de canones van dat van *Hippo* veel onzekers is; zie BASNAGE, l. c. T. III, p. 140.

Bisschop en de andere overzeesche Kerken zou kennis gegeven worden, opdat hun gezag hetzelve mogt bevestigen. Het was dus een besluit van niet meer dan een gedeelte der Westersche Kerk; doch wij mogen aannemen, dat de invloed van AUGUSTINUS, in wiens geest zeker dit besluit was gesteld, niet weinig zal hebben medegewerkt, om aan hetzelve elders en vooral te Rome ingang te verschaffen Te *Rome* althans verschilde men niet, zooals duidelijk blijkt uit zekeren brief van INNOCENTIUS I. in het jaar 405 aan EXSUPERIUS, Bisschop van *Toulouse*, geschreven, waarin dezelfde Boeken des Nieuwen Testaments, schoon in eenigzins andere orde, voorkomen (233), en waarbij hij ten besluite omtrent eenige verdichte werken, op naam van MATTHIAS, JACOBUS *Minor*, PETRUS, JOHANNES, ANDREAS en THOMAS geschreven, zegt, dat zij niet alleen moeten verworpen, maar [als kettersch] veroor-

(233) Den Kanon van INNOCENTIUS I. in zijn schrijven aan EXSUPERIUS, voorkomende bij MANSI, *Conciliorum collectio*, T. III, p. 1040, kan men lezen bij SCHMID, l. c. p. 417. De orde, waarin de Boeken des Nieuwen Testaments voorkomen, is deze: de vier Evangelien, de veertien brieven van PAULUS, drie van JOHANNES, twee van PETRUS, een van JUDAS, een van JACOBUS, de Handelingen en de Openbaring.

oordeeld worden (234). Het gezag der kerken werd ten grondslag gelegd voor het aannemen in den Kanon, en AUGUSTINUS geeft daaromtrent dezen regel: „*men volge in het aannemen der* „*kanonieke schriften het gezag der catholijke* „*kerken, waarvan sommige Apostolische zetels* „*waren en met brieven der Apostelen vereerd* „*werden. Dezen regel houde men dan bij de* „*kanonieke schriften, dat men zulke, die door* „*allen worden aangenomen, stelle boven zulke,* „*die niet door allen worden aangenomen. In* „*betrekking tot de schriften, die sommigen niet* „*aannemen, stelle men zulke, die meerdere en* „*meer aanzienlijke Kerken aannemen, boven* „*die, welke het kleiner aantal en die van min-* „*der gezag zijn voor echt houden. Zoo men* „*echter sommige door het meerdertal, andere* „*door meer aanzienlijke* [Kerken] *begunstigd* „*ziet, schoon dit niet gemakkelijk is uit te ma-* „*ken, houde men ze echter als door gelijk ge-* „*zag bevestigd*" (235).

Het werd nu gevaarlijk om aan eenig kanoniek boek te twijfelen. Vandaar heeft PHILASTRIUS, Bisschop van *Brescia*, op het einde der vierde Eeuw, in zijne ketterlijst eene afzonderlijke plaats be-

(234) *Non solum repudianda, verum etiam — damnanda*"

(235) *De doctrina Christiana*, L. II, c. 8.

bestemd voor hen, die de kanonieke schriften niet lezen, maar andere gebruiken. Deze noemt hij zeer dwaas eene *haeresis apocrypha*, en noemt bij die gelegenheid de kanonieke schriften, met uitzondering van den brief aan de *Hebreën* en de *Openbaring* (236). Waarom hij deze twee schriften

(236) *Haeres.* c. 87: » Haeresis est etiam, quae » *Apocrypha*, id est *secreta*, dicitur, quae solum Pro» phetas et Apostolos accipit, non scripturas Canonicas, » id est legem et Prophetas, Vetus scilicet et Novum » Testamentum (de bedoeling is, dat zij schriften, die » door Profeten of Apostelen gezegd werden vervaar» digd te zijn, aannamen, zonder zich aan den bestaan» den Kanon te bekreunen). Et cum volunt solum illa » Apocrypha legere studiose, contraria scripturis Cano» nicis sentiunt atque paulatim dogmatizant, contra eos » dantes sententias, contra legem et prophetas, contra» que dispositiones beatissimorum Apostolorum consulta » ponentes. E quibus sunt maxime Manichaei, Gnosti» ci, Nicolaïtae, Valentiniani et alii quam plurimi, qui » Apocrypha prophetarum et Apostolorum, i. e. Actus » separatos habentes, Canonicas legere scripturas con« temnunt." Nu volgt eene optelling der kanonieke Boeken, zonder den brief aan de *Hebreën* en de *Apocalypsis*, en dan gaat hij voort: » scripturae autem abs» conditae, id est Apocrypha, etsi legi debent morum » causâ a perfectis, non ab omnibus legi debent, quia » non intelligentes multa addiderunt et tulerunt, quae » voluerunt, haeretici."

ten weglaat, is vreemd, daar toch de verwerpers van het eerste geschrift kort daarna door hem als ketters worden gebrandmerkt en elders de versmaders van de *Openbaring* op dezelfde lijst worden geplaatst (237). Zulke onverdraagzame en bekrompene zielen als PHILASTRIUS zullen er wel meer zijn geweest, en wie zou zich dan verstouten, om tegen het gezag der Kerk, nu door Concilien ondersteund, zich te verzetten? Dit echter heeft zeker in het Westen meer dan in het Oosten gewerkt. Opmerkelijk, ja in zekeren zin verrassend is, na die algemeene aanneming der ἀντιλεγόμενα, waarvan wij de bewijzen gezien hebben, hetgeen wij bij eenen schrijver uit de zesde Eeuw, die onder den naam van COSMAS, *Indicopleustes* of *Indiënvaarder* voorkomt, aantreffen. Hij merkt op, dat de Syrische Christenen alleen den brief van JACOBUS, één' van PETRUS, en één' van JOHANNES aannemen en de overige algemeene zendbrieven verwerpen. Hieraan hecht COSMAS zijn goedkeurend zegel door te zeggen, dat de echte Christen niet moet bouwen op die betwijfel-

(237) *Haeres.* c. 88: » Sunt alii quoque, qui Epi» stolam PAULI ad *Hebraeos* non asserunt esse ipsius, » etc." c. 60: » Sunt haeretici, qui Euangelium se» cundum JOANNEM et *Apocalypsin* ipsius non acci» piunt, etc."

felde schriften, daar de algemeen aangenomene hem alles genoegzaam leeren, wat hij tot geloof en betrachting noodig heeft (238). Met dat al moet er toch nog lang in de Westersche Kerk bij sommige leeraars eenige mindere ingenomenheid met de *Openbaring* bestaan hebben. Althans het Concilie van *Toledo*, in het jaar 633, achtte het noodig den ban uit te spreken tegen iederen leeraar, die dit Boek niet aannam als kanoniek, of verzuimde daarover in den tijd, die tusschen het Paasch- en Pinkster-feest verliep, te prediken (239). Van dien tijd af komen geene bedenkingen meer voor. De heerschende Kerk zoo-

(238) COSMAS *Indicopl. in Topogr. Christ.* Lib. VII. *In collect. nová Patrum et Scriptorum Graecor. edit. a* MONTEFALC. T. II. p. 292. Παρὰ Σύρους δὲ εἰ μὴ αἱ τρεῖς μόναι αἱ προγεγραμμέναι οὐχ εὑρίσκονται· λέγω δὴ Ἰακώβου καὶ Πέτρου καὶ Ἰωάννου· αἱ ἄλλαι γὰρ οὔτε κεῖνται παρ' αὐτοῖς. Οὐ χρὴ οὖν τὸν τέλειον Χριστιανὸν ἐκ τῶν ἀμφιβαλλομένων ἐπιστηρίζεσθαι, τῶν ἐνδιαθέτων καὶ κοινῶς ὡμολογημένων γραφῶν ἱκανῶς πάντα μηνυόντων περὶ τε τῶν οὐρανῶν καὶ τῆς γῆς καὶ τῶν στοιχείων καὶ πάντος τοῦ δόγματος τῶν Χριστιανῶν.

(239) Zie dezen Kanon van het Concilie van *Toulouse* bij SEMLER, l. c. T. II, p. 33. EICHHORN, a. a. O. s. 62, zegt er van: » de Apocalypsis vond tegenstand, » *bis endlich das Concilium zu Toledo im Jahre* 633 » *mit dem Banne dazwischen schlug.*"

zoowel in het Oosten als Westen had heilige grenzen beschreven en de Kanon des Nieuwen Testaments was schijnbaar onherroepelijk gesloten (240).

Met de Hervorming was de gelegenheid tot nieuwe onderzoekingen geopend; doch belangrijker onderwerpen hielden in die Eeuw van worsteling tusschen licht en duisternis de voorstanders der waarheid bezig. Er waren andere voorwerpen van geloof en betrachting, die den, naar licht en en troost dorstenden, geest meer aantrokken, dan de vraag naar de echtheid van den tweeden Brief van PETRUS, of naar den schrijver van dien aan de *Hebreën*. LUTHER toonde met zijn voorbeeld, dat men den Kanon, gelijk dezelve toen was en door de uitspraak van vroegere eeuwen als geheiligd beschouwd werd, wel weder tot een onderwerp van nadenkend oordeel mogt kiezen. Zijne uitspraak over den brief van JACOBUS en de *Openbaring* van JOHANNES getuigt van de onafhankelijkheid zijns geestes, schoon men in die over den eersten den invloed van zijn standpunt, waar-

(240) Eene korte, maar zeer aannemelijke geschiedenis van de vorming des Kanons geeft OLSHAUSEN, in *Nachweis der Aechtheit sämmtlicher Schriften des Neuen Testaments für gebildete Leser aller Stände*, *Hamb.* 1832, s. 11 — 23.

waarop hij stond als bestrijder eener eigenwillige godsdienst, die eigene geregtigheid voedde, geenszins loochenen mag (241). Men hield zich weldra weder bij het oude, met uitzondering van de zoogenaamde Apocryphe Boeken, die uit de eervolle plaats, door dezelve allengskens ingenomen, werden teruggewezen. Inzonderheid had de scherpe onderscheiding tusschen kanoniek en apocryph bij de Hervormden plaats. De Lutherschen lazen de Apocryphen nog in hunne gewone Bijbels. In onze Vaderlandsche Kerk, wier geloofsbelijdenis het aantal der kanonieke Boeken des Ouden en Nieuwen Testaments vaststelde (242), werden de zoogenoemde Apocryphen minder algemeen gelezen; waartoe veel zal hebben toegebragt, dat men ze in de meeste Bijbeluitgaven wegliet. De bepaling nu der kanonieke Boeken in de Geloofsbelijdenis was het eerste middel, om het vrije onderzoek van sommige der Bijbelschriften te beperken-

(241) LUTHERS bekende gevoelens over den brief van JACOBUS en de *Openbaring*, waaromtrent hij later gunstiger gestemd werd, geeft ons SCHMID met 's mans eigene woorden op, l. c. p 688 in notâ et 510 in notâ.

(242) *Nederl. Geloofsbelijdenis*, Art. 4, 5 en 6. Het is dus onnaauwkeurig, wanneer EICHHORN, a. a. O. s 64 zegt, dat in de geloofsbelijdenissen, na de Hervorming opgesteld, daaromtrent geene bepalingen voorkomen.

lemmeren en iedere twijfeling over de echtheid van enkele daarvan met bevreemding te doen ontvangen. In de laatste tijden is men hierin bij onze naburen zeker te verre gegaan en heeft men door de zoogenoemde hoogere Kritiek schriften uit den Kanon willen uitmonsteren. Doch deze bestrijding heeft toch die weldadige uitwerking gehad, dat men de bewijzen voor de echtheid der Bijbelboeken aan nieuwe onderzoekingen onderwierp, en de goede zaak der Openbaring heeft hierbij meer gewonnen dan verloren. Immers moge zich hier of daar een enkel muntstuk bij nadere toetsing als van minder zeker gehalte bewezen hebben, het grootere aantal en de meest belangrijke hebben de proef heerlijk doorgestaan; en hij, wiens hoofd niet bedwelmd en wiens oog niet beneveld is door den valschen schijn der nieuwigheidszucht, moet dankbaar erkennen, dat de schat zijner kennis en vertroosting uit echt zilver en goud bestaat. Mogt het ons gelukken, bij anderen dezelfde overtuiging te versterken, die bij ons door de aandachtige beschouwing van de waarde der onderscheidene getuigenissen, zoo van EUSEBIUS als van anderen, krachtig verlevendigd werd. Tot de aanwijzing daarvan en alzoo tot de opmaking der belangrijke gevolgen uit onze vorige beschouwing afgeleid, hebben wij het Derde Hoofdstuk onzer Verhandeling afgezonderd.

DER-

DERDE HOOFDSTUK,

OVER DE WAARDE, DIE WIJ AAN DE GETUIGENISSEN DER KERKVADERS OMTRENT HET KANONIEK GEZAG VAN DE BOEKEN DES NIEUWEN TESTAMENTS HEBBEN TE HECHTEN.

§. 27.

Ontwikkeling van den eigenlijken aard der overwogene getuigenissen.

Wij hebben ons bij de aanwijzing van de waarde, die wij aan de getuigenissen der Kerkvaders in het algemeen en aan die van EUSEBIUS in het bijzonder te hechten hebben, den volgenden gang van beschouwing voorgesteld: *eerst* zullen wij den eigenlijken aard der overwogene getuigenissen zoeken te ontwikkelen; *daarna* eenige bedenkingen, tegen de waarde daarvan ingebragt, beantwoorden; *ten derde* de waarde van het bewijs, uit die getuigenissen afgeleid, schetsen; en *eindelijk* eenige wenken ter gepaste aanwending van dat bewijs uit het overwogene afleiden.

 Eerst

Eerst moet ons dan *eene ontwikkeling van den eigenlijken aard der overwogene getuigenissen* bezig houden. Wij hebben gezien, dat het berigt van EUSEBIUS de slotsom was zijner onderzoekingen omtrent de uitspraken der kerkelijke overlevering, gelijk hij deze uit de schriften der vroegere leeraars en het gebruik der voornaamste gemeenten leerde kennen (1). De getuigenissen zijner voorgangers hadden geen' anderen grondslag en konden ook geen' anderen hebben. Zeker hadden persoonlijke inzigten en eigene denkwijze hierop invloed; doch deze werden bepaald en gewijzigd door hetgeen men van zijne leeraars gehoord of bij zijne gemeenten in gebruik had gezien. Om dus een billijk oordeel over deze getuigenissen te vellen, moeten wij vooraf onze aandacht op die kerkelijke overleveringen vestigen.

Het denkbeeld van *Overlevering* of *Traditie* wekt bij ons, Protestanten, eenen natuurlijken afkeer. Onwillekeurig denken wij aan dat denkbeeldig gezag, waardoor de Roomsch-Katholijke Kerk hare bijgeloovigheden en onchristelijke instellingen zoekt te verdedigen en waartegen de Hervormers zoo eenparig de stem hebben doen hoo-

(1) Zie hier boven het bijgebragte §. 22.

hooren (2). Indien wij nu op eene Overlevering, gelijk aan die der Roomsche Kerk, het kanoniek gezag van ons Nieuwe Testament moesten bouwen, zouden wij eenen zeer wankelen grondslag voor zulk eene belangrijke zaak bezitten. Maar het is geheel iets anders, geloofsstukken of zedekundige waarheden op eene overlevering naast of boven de uitspraken des Evangeliums te bouwen; geheel iets anders, de getuigenissen der Christelijke Oudheid, inzonderheid die der drie eerste Eeuwen, uitspraak te laten doen over de vorming, het gebruik en de vaststelling van den Kanon des Nieuwen Testaments. Het is toch niets anders dan het licht der geschiedenis, waarbij wij over de echtheid en den Apostolischen oorsprong dier schriften moeten oordeelen. Zonder de getuigenissen der Christelijke Oudheid zijn er geene uitwendige bewijzen voor de schriften des Nieuwen Testaments in het algemeen als verzameling, en voor ieder derzelve in het bijzonder, denkbaar (3). Zonder zulke

(2) Men zie over de leer der Overlevering bij de Roomsche Kerk en hare bestrijding door de Protestanten de aangehaalde schrijvers door MUNTINGHE, *Theol. Christ.* T. II, p. 134, nota *d*, edit. 2.

(3) Het kon wel niet anders, of in het vuur van den strijd tegen de aanmatigingen der Roomsche Kerk

 ging

ke getuigenissen te laten gelden vervalt alle geschiedkundige zekerheid. Wat zou er toch van deze zekerheid worden, indien eene welbeproefde of oordeelkundig onderzochte Overlevering hier niet het zwaarste gewigt in de schaal legde? Dan kon men met evenveel, wat zeg ik? met meer gronds aan de echtheid van HERODOTUS geschiedboeken, of aan die van de *Aeneïs* van VIRGILIUS twijfelen, indien aan de uitspraken van enkele personen, die wij voor wel onderrigt houden, en aan het algemeen heerschend gevoelen der Grieksche of Romeinsche Oudheid, geen geloof mogt worden gehecht.

Maar naar welken maatstaf hebben EUSEBIUS en zijne voorgangers nu over het kanoniek gezag van de schriften des Nieuwen Testaments uitspraak

ging men wel eens te ver in het verachten der Overlevering in betrekking tot de geschiedenis des Kanons en wilde men bijna alles tot inwendige bewijzen brengen. Hierin verviel onder anderen BASNAGE, in zijne *Dissertatio de traditionibus*, de negende onder het twaalftal zijner *Dissertationes*, die voorkomen in zijne *Annales*, T. II, p. 475 sqq. De stelling van BARONIUS: » *Scripta Apostolorum esse germana, non aliunde* » *quam ecclesiastica traditione sciri*," door hem p. 545 sqq. wederlegd, is toch met zekere bepaling, vooral met deze, dat men deze Overlevering oordeelkundig mag onderzoeken, zeer wel aan te nemen.

spraak gedaan? Als wij zeiden, „na eene aandachtige en oordeelkundige toetsing van den inhoud „ der schriften aan de regelen der taal, der toenmalige orde van dingen, der denkwijze en gesteldheid der toen levende menschen", dan zouden wij iets onderstellen, waarvoor wij het bewijs wel altijd zouden moeten schuldig blijven. Wij willen niet zeggen, dat zij op den inhoud in het geheel geen acht hebben geslagen. Het tegendeel zou ons blijken uit enkele, hier en daar verspreide, wenken. Het onderscheid van inhoud en stijl tusschen de bekende Brieven van PAULUS en den Brief aan de *Hebreën* werd wel degelijk door ORIGENES opgemerkt (4). De aanhaling van een Apocryph Boek stond der aanneming van JUDAS Brief ongetwijfeld in den weg (5). Doch het lag niet in den aard der oude Kerkleeraars en het ontbrak den meesten hunner aan de bekwaamheid, om naar in-

(4) De plaatsen uit zijne geschriften hebben wij gedeeltelijk § 21 medegedeeld. Men kan ze ook vinden bij KUINOEL in *proll. in comment. ad Epist. ad Hebr.* p 8 et 9.

(5) Gelijk TERTULLIANUS dan ook, om JUDAS brief te redden, de echtheid van HENOCHS Boek zocht te bewijzen. Zie hier voor bl. 238. HIERONYMUS, zagen wij bl. 304, haalde ditzelfde bezwaar nog aan.

inwendige bewijzen te oordeelen (6). Er was voor hen een veel korter weg, om tot beslissing te komen, de Kerkelijke Overlevering. En men moge zeggen wat men wil, indien men langs dezen weg niet tot beslissing had kunnen geraken, de echtheid en Apostolische oorsprong zouden wel altijd een raadsel zijn gebleven. Die uitwendige bewijzen geven toch inderdaad ons den draad in handen tot oordeelkundig onderzoek en vergelijking van de kanonieke schriften. Waarom houden wij MATTHAEUS voor den schrijver van het eerste Evangelie, en niet ANDREAS, of THOMAS, of eenig' ander' leerling van JEZUS? Omdat de eenparige getuigenis der Christelijke Oudheid, van een' PAPIAS, IRENAEUS en anderen, den gewezenen tollenaar voor den schrijver van dit eerste Evangelie verklaart. Indien men toch had moeten gissen, men zou uit vergelijking met JOHANNES Evangelie zeker aan geen' ooggetuige gedacht hebben (7). Intus-

(6) De kritiek der Kerkvaders was wel eenigzins, zoo als LÜCKE, a. a. O., s. 41, het noemt, gegrond » *auf einem blossen Tact, einem Erfahrungsgefühle* » *von einem allgemeinen Unterschiede, ohne ins Ein-* » *zelne einzugehen.*

(7) De bewijzen van echtheid voor de Evangeliën in het bijzonder, die echter naauwelijks van die voor de

tusschen legt ons de gewigtige stem der Oudheid hier het zwijgen op. Dank hebbe dan hier de on-

de echtheid van de verzameling der vier Evangeliën in het algemeen kunnen worden afgezonderd, geeft OLSHAUSEN kortelijk op in zijn *Nachweis*, u. s. w., s. 34 — 51, waar hij de onderstelling waagt, dat het doel van MATTHAEUS bijzonder zou geweest zijn, om redenen van JEZUS op te teekenen, en dat daarom zoo weinig de ooggetuige in zijn Boek uitkomt; doch dit heldert onzes inziens weinig op. Zijn de redenen des Heeren, die JOHANNES mededeelt, niet veel uitvoeriger? En hoe proeft men bij hem den oor- en oog-getuige! [Het vroeger reeds aangehaalde geschrift van M. SCHNECKENBURGER, *über den Ursprung des ersten Kanonischen Evangeliums*, levert eene menigte bezwaren, uit den inhoud en de voordragt van MATTHAEUS Evangelie ontleend, tegen het gewoon gevoelen, dat dit Evangelie, gelijk het daar ligt, het werk eens ooggetuigen zou wezen, s 6 — 90. Wij ontkennen niet, dat er het een of ander is, dat niet ieder evenzeer beslissend zal achten; maar er blijft toch veel over, dat tot een vermoeden zou aanleiding geven, gelijk aan dat van LÜCKE (*Versuch einer vollständ. Einl. in die Offenb. Joh.* s. 388 ff.) en NEANDER (*Geschichte der Leitung und Pflanzung der Christ. Kirche durch die Apostel*, II B. s. 479.) omtrent de *Openbaring* van JOHANNES; waardoor op de natuurlijkste wijze de inwendige bewijzen met die, welke uit de getuigenissen der Christelijke Oudheid ontleend zijn, kunnen vereenigd worden].

onvermoeide vlijt en verzamelingsgeest van EUSEBIUS, die ons zulk een' rijken schat van getuigenissen uit de schipbreuk der tijden gered heeft! Dank hebben een IRENAEUS en anderen; waardoor wij in staat zijn, eene rij van getuigen op te noemen, die van alle zijden voor den Apostolischen oorsprong van dit geschrift en van andere gedeelten des Nieuwen Testaments met zoo krachtige stem zich doen hooren!

Men kan hier de vraag in het midden brengen, op welke wijze de Kerkvaders, volgens de Kerkelijke Overlevering, het kanoniek gezag van eenig geschrift bepaalden? Of zij namelijk uit de echtheid van eenig Apostolisch geschrift tot het kanoniek gezag van hetzelve besloten, dan wel omgekeerd, omdat iets voor kanoniek werd gehouden, hetzelve daarom voor echt hielden?

Het is onbetwistbaar uit den Kanon van EUSEBIUS merkbaar, dat Apostolische oorsprong het eerste vereischte tot de opneming in de heilige boekverzameling was. Wat slechts gedeeltelijk daaromtrent de goedkeuring van de Kerken en hare voorstanders voor zich had, werd door EUSEBIUS in den rang der *ἀντιλεγόμενα* of *νόθα*, door den vervaardiger der Jamben in dien der *ἔμμεσοι καὶ τῶν τῆς ἀληθείας λόγων γείτονες* geplaatst. Waaraan dit kenmerk gansch en al ontbrak, deze werden onder de ketterschriften, de *ἀπόκρυφα*, ver-

verwezen. Wanneer hij nu echter tot bewijs voor den Apostolischen oorsprong het gezag van vroegere leeraars en dat der gemeenten bijbrengt, zou men op het vermoeden komen, dat het, van oudsher toegeschreven, kanoniek gezag den grondslag vormde, waarop men de echtheid der onderscheidene schriften bouwde. Wij gelooven, dat het een en ander aan EUSEBIUS en zijne navolgers niet onderscheiden genoeg voor den geest stond, en dat zij nu eens meer de echtheid der boeken, dan weder het kanoniek gezag, elders weder inwendige kenmerken tot maatstaf hunner oordeelvellingen aannamen. Deze drie onderscheidene bewijzen zijn zoo naauw met elkander vereenigd, dat het onmogelijk wordt op den afstand van zoovele eeuwen dezelve in het bijzonder te onderscheiden (8). Wij houden het intusschen voor een geluk, dat zij zich voornamelijk met de optelling der geschiedkundige bewijzen bezig hielden, en niet dan bij het ontbreken daarvan den inhoud van eenig geschrift aan de bestaande en voor regtzinnig gehoudene leer toetsten. Indien zij toch het laatste tot maatstaf gekozen hadden, zeer bedriegelijk en onzeker ware deze maatstaf geweest. Wat een ORIGENES en EUSEBIUS in

(8) Zie verder hierover LÜCKE, a. a. O., s. 27 — 35.

in hunnen tijd voor onregtzinnig hielden kon toch inderdaad Apostolische leer zijn geweest. Wanneer nu eenig geschrift, aan den toetsteen van *hun* kerkelijk leerbegrip beproefd, die proeve niet kon doorstaan, konden zij ligt verleid worden, om het ten onregte te verwerpen. Wij willen daarmede de gegrondheid van het uitsluiten der, door EUSEBIUS in zijne derde klasse geplaatste, schriften niet aantasten. Wij hebben zooveel eerbieds wel voor zijn en zijner voorgangeren oordeel, dat zij het Gnostische of Manicheesche beginsel in die ketterschriften wel hebben kunnen ontdekken; doch, waar dit minder in het oog viel, stonden zij ligt voor misgrepen bloot, en zij konden ligt iets voor onregtzinnig hebben gehouden, dat zij slechts met hunne opvattingen niet konden vereenigen Daarom, wij herhalen het, achten wij het een geluk, dat zij liever de getuigenissen der verschillende leeraars en vooral van hen, die in de tweede Eeuw leefden, verzamelden, en acht gaven op de gewoonten der gemeenten in het al of niet gebruiken van eenig geschrift, om daaruit tot den Apostolischen oorsprong en alzoo tot het kanoniek gezag te besluiten. Wij aarzelen nu niet, om aan die vereenigde getuigenissen eene hooge waarde toe te kennen. Om die waarde te beter in het licht te stellen, willen wij vooraf eenige be-

bedenkingen, die zich onwillekeurig voordoen en met meerder of minder nadruk in de laatste tijden herhaald zijn, trachten op te lossen. Om echter niet genoodzaakt te zijn, iedere gemaakte bedenking, die toch dikwijls niet meer dan eene herhaling van eene vroegere is, stukswijze te wederleggen, hebben wij het raadzamer geoordeeld, de verschillende hypothesen, die men hierbij heeft aangenomen, aan hare plaats te laten. Zij zullen toch van zelve verdwijnen, naarmate de zuiver geschiedkundige behandeling van de getuigenissen der Christelijke Oudheid veld wint: en daaraan eene bijdrage, hoe gering ook, toe te voegen, was het doel onzer tegenwoordige nasporing.

§. 28.

Eerste bedenking, afgeleid uit den tijd, waarin men voor het eerst de sporen vindt van het gebruik onzer kanonieke schriften.

Wanneer wij de reeks van getuigenissen voor het kanonieke gezag van ons Nieuwe Testament overzien, valt het ieder in het oog, dat eerst tusschen de jaren 130 en 140 de zekere sporen zijn van het gebruik dier meeste schriften. Wij willen toegeven, dat in hetgeen de schriften van

CLE-

CLEMENS *Romanus*, IGNATIUS, POLYCARPUS en anderen hebben opgeleverd (9) genoegzame bewijzen zijn voor het aanwezen van sommige Apostolische schriften, doch hoe weinig prijs schijnen zij er op te stellen! Hadden zij toch voor hen wel minder belang, als onbedriegelijke kenbronnen der Christelijke leer, dan voor latere tijden? Wanneer, bijv., de eerstgenoemde leeraar de opstanding der dooden betoogen wil, beroept hij zich op allerlei bewijzen uit de natuur ontleend (10): waarom niet regtstreeks op de uitspraken van den Apostel PAULUS, wiens eersten Brief aan de *Corinthiërs* hij toch kende; waarom niet op uitspraken van JEZUS zelven? Mogen wij daaruit niet een dier beide gevolgen trekken: of dat die schrijvers onbekend zijn geweest met de schriften der Aposte-

(9) Zie hier voor §. 17.

(10) Bij CLEMENS, *Epist. ad Corinth.* I, c. 24, 25, is eene zonderlinge rangschikking van bewijzen voor de opstanding uit den dood. Eerst beroept hij zich op CHRISTUS, als den eersteling der ontslapenen, in den geest van PAULUS; daarna op de afwisseling van dag en nacht, op het ontkiemen van het zaad in den akker en eindelijk op de fabel van den vogel Phoenix; en hij daalt dus van het sterkste tot het zwakkere, ja tot het nietige, af. PHOTIUS, *in Bibl cod.* 126, ergerde zich dan ook aan dien vogel Phoenix niet weinig.

telen; of dat zij er geene bijzondere waarde aan hebben gehecht? Ontbreken dus niet aan ons historiesch bewijs voor het kanoniek gezag des Nieuwen Testaments genoegzame oude getuigenissen?

Ziedaar eene gewigtige bedenking! Laat ons zien, wat wij op dezelve kunnen antwoorden. Wanneer wij ons in de tijden der eerste Kerkvaders verplaatsen, zal het ons duidelijk worden, hoezeer voor hen de schriften der Apostelen niet konden zijn, wat zij voor IRENAEUS, TERTULLIANNUS en alle latere leeraars moesten wezen. De meeste schriften der Apostelen hadden eene meer bijzondere bedoeling; zij waren als onderwijzingschriften aan ééne Gemeente gerigt. Deze bewaarde nu met zorg zulk eenen Brief, als eene proeve van de liefde en achting van den Apostel jegens haar; deelde daarvan wel eens afschriften aan naburige gemeenten mede. Er moest echter altijd eenige tijd verloopen, eer de werkzame gemeenschap tusschen de verschillende gemeenten die Apostolische oorkonden verder verspreidde. In die eerste tijden nu vloeide de stroom der mondelinge overlevering zuiverder dan in latere tijden, toen zich al meer en meer onreine bestanddeelen met hem begonnen te vermengen, en daarenboven bood dezelve eenen rijkdom van kennis aan, waarmede niet te vergelijken

was

was hetgeen een enkel of zelfs meerdere schriften der Apostelen aanboden. Men leerde toch daaruit niets, dan hetgeen men zeer wel door mondelinge mededeeling wist, en hoeveel prijs men op deze laatste stelde nog in de tweede Eeuw, leert ons het voorbeeld van PAPIAS duidelijk (11). Allengskens werd die Overlevering uit de eerste tijden meer onrein. De Christelijke geloofsleer nam meer en meer eene tegenstrijdige rigting: vreemde bestanddeelen, vooral die der Oostersche wijsbegeerte, vermengden zich met de zuivere leer der Apostelen. Men zag zich dus gedwongen, om zich uit dien vloed, die niet meer verkwikkend, maar bruischend begon te vloeijen, te redden en zijne toevlugt te nemen tot de eerste bronnen, waarvan hij al meer en meer begon te ontaarden. Dit waren nu de schriften der Apostelen. Tot derzelver zorgvuldige bewaring

(11) PAPIAS, bij EUSEB. L. III. c. 39: *οὐκ ὀκνήσω δέ σοι καὶ ὅσα ποτὲ παρὰ τῶν πρεσβυτέρων καλῶς ἔμαθον καὶ καλῶς ἐμνημόνευσα συγκατατάξαι ταῖς ἑρμηνείαις, διαβεβαιούμενος ὑπὲρ αὐτῶν ἀλήθειαν. Οὐ γὰρ τοῖς τὰ πολλὰ λέγουσιν ἔχαιρον, ὥσπερ οἱ πολλοί, ἀλλὰ τοῖς τ' ἀληθῆ μνημονεύουσιν.* Gelukkig echter voor de goede zaak, dat die smaak voor mondelinge overlevering niet algemeener is geworden. Het zou het middel kunnen geweest zijn, dat de schriftelijke oorkonden verloren gingen.

ring, verzameling in grootere en kleinere bundels en ijverig gebruik gevoelde men meer en meer de behoefte; en bij het ontaarden der mondelinge overlevering moest noodzakelijk de waarde dier schriftelijke oorkonden voor de echte leer des Christendoms stijgen (12).

Er kwam nog eene andere oorzaak bij, waardoor in de eerste tijden des Christendoms de Apostolische schriften niet meer algemeen gewaardeerd werden. In zeker opzigt geldt ook van de eerste predikers en gezanten van CHRISTUS hetgeen de ondervinding van alle tijden leert, dat, naarmate eenig persoon of geschrift in den nevel der oudheid meer terugtreedt, eene zekere eerwaardigheid, ja heiligheid den man zelven en zijn overgebleven werk begint te omringen. Wij dingen hiermede niets af van de hoogere waarde en verlichting der Apostelen en zijn verre van het gevoelen van hen, die het denkbeeld van eene hoogere hulp in het prediken en schriftelijk verkondigen van het Evangelie voor eene uitvinding der tweede Eeuw houden, waardoor men eene nieuwe soort van bewijs voor de waardij der Apostolische schriften trachtte te gewinnen (13).

Maar

(12) Men leze hierover CREDNER, *Beyträge*, I B. s. 26—32.

(13) CREDNER, a. a. O., s. 55 ff. schijnt niet vreemd

van

Maar even als de brieven of schriftelijke opstellen van eenen vurig beminden en hoog vereerden vader voor zijne kinderen eene dubbele waarde ontvangen, wanneer hij door den dood van hen is weggenomen, omdat er nu voor hen geen ander middel meer is, om de bevelen en raadgevingen des vereeuwigden te leeren kennen; zoo werden de Brieven en Evangeliën der Apostelen, nadat de laatste van hen van deze aarde was opgeroepen, voor de Christenen van hooger belang, dierbaarder en rijker in beteekenis. Men houde hierbij in het oog, dat het voorregt eener hoogere verlichting niet beschouwd werd als uitsluitend aan de Apostelen verbonden. De gaven des Heiligen Geestes werden in de eerste Eeuw als

van het denkbeeld te zijn, als of het leerstuk van de *Theopneustie* der schriften van het Nieuwe Testament eerst in den loop der tweede Eeuw ontstaan zij. Zijne redenering en bewijzen zijn belangrijk en getuigen van veel vernufts en geleerdheids. Het zou echter nog altijd te bewijzen zijn, dat dit denkbeeld eerst in dien tijd bij de Kerkvaders ontwikkeld gezien wordt; en wij zouden daarom nog niet durven staande houden, dat men vroeger de Apostolische schriften voor niet hooger, dan voor gewone menschelijke schriften gehouden heeft. De beslissing is echter hoogst moeijelijk bij onze gebrekkige kennis van den aard en de algemeenheid der Geestgaven in de eerste Christen-Eeuw.

als voor alle belijders des Heeren verkrijgbaar geacht, en waartoe zouden dan hunne medearbeiders (een CLEMENS *Rom.* bijv.) of hunne onmiddellijke leerlingen (een POLYCARPUS bijv.) zich op een gezag hebben beroepen, dat in hunne schatting geen ander was, dan hetgeen zij zelve bezaten (14)? In onze schatting staan zeker die genoemde leeraars, hoe vereerenswaardig zij waren, niet in gelijken rang met JEZUS eigene discipelen, die den Heer zelven gezien en gehoord hadden; het was echter genoeg, dat zij, zichzelve tot onderrigting hunner mede-Christenen geroepen achtende, zich als deelgenooten van dezelfde gaven des Geestes beschouwden, om geen ander gezag tot staving hunner woorden te behoeven. Nergens toch hadden zich de edele mannen, die door JEZUS zelven waren geroepen, een PAULUS of JOHANNES, met trotschen eigenwaan als wetgevers der Christelijke Gemeenten

(14) CREDNER gaat bij het aanhalen der plaatsen uit de Apostolische Vaderen niet geheel onpartijdig te werk, als hij daaruit wil afleiden, dat zij zich zelven het τοῦ πνεύματος χάρισμα toeschrijven in dezelfde mate als den Apostelen. Strijdt hier toch niet eenigzins mede, dat CLEMENS den Brief van PAULUS aan de *Corinthiers* beveelt te lezen, c. 47, en POLYCARPUS, *ad Philad.* c. 3, met zoo hooge bewondering van PAULUS spreekt? Men zie CREDNER, a. a. O. s. 10 ff.

ten opgeworpen. Zij bragten alles tot den Heer zelven terug. *Hij* sprak door hen; *Zijn* bevel gehoorzaamden zij; en verre waren zij er van verwijderd, om hunne eigene personen in de plaats des Hemelschen Konings te stellen. Eerst door den loop der omstandigheden, bij het indringen van velerlei onchristelijks in de Kerk van JEZUS, bij het meer merkbaar wordend gevoel van behoefte aan een vereenigingspunt, kwamen de Apostolische schriften tot het aanzien, dat zij ten volle verdienden, en waardoor aan alle volgende eeuwen een maatstaf werd aangeboden, om de echte leer van CHRISTUS van latere bijvoegselen te onderscheiden.

Hierbij voegde zich nog het algemeen heerschend gebruik van de schriften des Ouden Verbonds. Daarin trof men alles aan, wat men tot bevestiging der Christelijke leer noodig achtte. Zij vonden die schriften allerwege voor zich als eene overvloeijende bron geopend, terwijl die des Nieuwen Testaments nog schaars waren verspreid. Zij zagen overal voorspellingen van en zinspelingen op den CHRISTUS, en door middel eener vrij willekeurige uitlegging kon men dan ook met de uitspraken des Ouden Testaments bewijzen, wat men wilde (15). Daarbij kwam

(15) Het is een doorgaand gebrek der Kerkvaders, dat

kwam de levendige overtuiging, dat in die schriften GOD zelf, schoon al niet door zijnen Zoon, toch door zijne Profeten tot hen sprak, en eenmaal gewoon zijnde met een Christelijk oog in die gewijde rolle te lezen, gevoelden zij minder de behoeften aan eigenlijk gezegde Heilige Schriften des Nieuwen Testaments. Deze verzameling moest nog gevormd worden, en toen zij om-

streeks

dat zij het onderscheid tusschen Oud en Nieuw Testament niet genoeg in het oog hielden. Daarom vervielen zij tot ongerijmde verklaringen en staafden hunne stellingen dikwijls met weinig beteekenende bewijzen. Om uit honderd ééne proeve aan te halen, welk een nietig bewijs, om niets meer te zeggen, voor de Goddelijke afkomst van CHRISTUS brengt JUSTINUS bij, wanneer hij uit het bloed des wijnstoks in JACOBS zegenspraak over JUDA, *Gen.* XLIX, 11, redeneert, *Dial. cum* TRYPH. p. 247! Het ware niet onbelangrijk, het gebruik, door de oude Kerkleeraars van het Oude Testament gemaakt, eens duidelijk en oordeelkundig aan te wijzen. Een helder inzien in den verschillenden aard der beide Godsdienst-bedeelingen geeft CHRYSOSTOMUS te kennen. Dit trof ons bij het lezen zijner LVIIe *Homilie* in MATTH. p. 502 C., edit. 1603 *Bibl. Commel.*, waar hij zegt: *καὶ μή τις ἡμᾶς νομιζέτω καταγινώσκειν Ἡλίου ὡς ἀτελοῦς, οὐ τοῦτο φαμέν. Καὶ γὰρ σφόδρα τέλειος ἦν, ἀλλ᾽ ἐν τοῖς καιροῖς τοῖς ἑαυτοῦ, ὅτε παιδικωτέρα ἡ τῶν ἀνθρώπων διάνοια ἦν καὶ ταύτης ἐδέοντο τῆς παιδαγωγίας.*

streeks het midden der tweede Eeuw grootendeels haren omvang en hare gedaante had gekregen, werd zij, als een ander gedeelte der gewijde oorkonde, aan het Oude Verbond op zijde gesteld en van dezelfde waarde in het beslissen der Christelijke waarheid geoordeeld (16).

Wanneer wij nu dit alles zamen vatten, is dan niet de bedenking, dat wij niet vroeger reeds de schriften des Nieuwen Testaments als kanoniek vinden aangehaald en gebruikt, voldoende opgelost? Kon het naar den aard der zaak wel anders plaats hebben, dan wij gezien hebben, dat het werkelijk is gebeurd?

§. 29.

(16) IRENAEUS *adv. Haeres.* L. III, c. 21, nº. 3: „Unus et idem spiritus ei, qui in prophetis quidem „praeconavit, quis et qualis esset adventus Domini, „in senioribus (de zeventig dusgenoemde Overzetters) „autem interpretatus est bene, quae prophetata fue„rant; ipse et in Apostolis annunciavit, plenitudinem „temporum adoptionis venisse." — TERTULLIAN. *adv. Prax.* c. 15: „Si hunc articulum quaestionibus scri„pturae veteris non expediam, de novo testamento „sumam confirmationem nostrae interpretationis."

§. 29.

Tweede bedenking, afgeleid uit het gelijktijdig gebruik der Apocryphe Schriften.

Eene andere bedenking tegen de waarde der getuigenissen voor het kanoniek gezag van de Schriften des Nieuwen Testaments, niet minder belangrijk dan de vorige, ontleent men van het gelijktijdig gebruik van onderscheidene andere schriften, die men later met den naam van Apocryphen bestempeld heeft. Het is toch onbetwistbaar, dat er reeds vroeg in de Christelijke Gemeente schriften gebruikt zijn, die men in lateren tijd verwierp en voor ketterschriften uitmaakte. Raadpleegt men de oudste overblijfselen der Kerk, wij vinden bij IGNATIUS reeds eene aanhaling, die men voor eene plaats uit een Apocryph Evangelie houdt: bij JUSTINUS komen bijzonderheden voor, die in onze vier kanonieke Evangeliën niet gevonden worden: een CLEMENS *Alexandrinus* kent een Egyptisch Evangelie (17), ORIGENES

(17) Zie de aangehaalde plaatsen bij CLEMENS *Alex.*, opgegeven door GRABE, *Spicileg.* T. I. p. 31 sqq. en gedeeltelijk door de WETTE, a. a. O., II Th. s. 87 f.

NES eene *Prediking van* PETRUS: daarbij leert ons de eenparige getuigenis der Oudheid, dat de Joodsch-Christenen een afzonderlijk Evangelie hadden, het Evangelie der *Hebreën* genaamd. Hield niet SERAPION nog omstreeks het jaar 190 het Evangelie van PETRUS eerst voor regtzinnig, terwijl hij het daarna, omdat hij er vreemde grondstellingen in ontdekte, weder verwierp? Hebben niet sommige Palestijnsche Gemeenten langen tijd de *Openbaring van* PETRUS als een Kanoniek Boek gebruikt (18)? Wat mag de oorzaak zijn geweest, dat men, te midden van die menigte gelijktijdige schriften, juist onze Kanonieke Boeken algemeen heeft aangenomen? Is dit niet misschien daaraan toe te schrijven, dat de inhoud der laatste meer overeenkomstig was met de leer van de heerschende Kerk, terwijl men uit leerstellige oorzaken sommige even zoo echte schriften verwierp, of op de lijst der *Apocrypha* of *Pseudepigrapha* stelde? Kunnen de schriften des Nieuwen Testaments zich dan wel beroemen op zoo hoogen voorrang boven de andere? En zou het daarvan niet even zoo goed kunnen gelden, wat van sommige nu verlorene schrif-

(18) Wij hebben alles, wat hier wordt opgenoemd, nader aangewezen en kortelijk toegelicht, en het zal onnoodig zijn, al die plaatsen te herhalen.

schriften verzekerd wordt, dat zij valschelijk op den naam der Apostelen zijn uitgegeven?

Wij hebben de tegenspraak gehoord; wij willen het vroegtijdig aanwezen van sommige Apocryphen gaarne toegeven. PAULUS zelf beklaagde er zich over, dat er brieven op zijnen naam aan de Gemeenten werden geschreven (19). Dit bedrog kan meermalen gepleegd zijn, en de mogelijkheid bestond, dat men schriften voor Apostolisch aannam, omdat zij in den stijl en trant van die der Apostelen waren geschreven. Met dat al doet ons het aanzijn van zulke verdichte stukken niet vreezen voor ons bewijs voor de echtheid onzer Kanonieke Schriften, gebouwd op de getuigenissen der Kerkvaders. Wij geven hier aan iederen onpartijdige het volgende in bedenking. *Vooreerst*, men matigt zich in het algemeen over die Apocryphen, in het gelijkstellen daarvan met de Kanonieke Schriften, een oordeel aan, veel te beslissend voor den aard der zaak. Wij kennen ze toch niet dan uit zeer weinige brokken, hier en daar door de Kerkvaders ons bewaard. Wij kunnen dus over derzelver inhoud niet dan gebrekkig oordeelen. Matigen wij ons dan

(19) 2 *Thess.* II. 2. Daarom beveelt PAULUS zoo uitdrukkelijk op zijne eigene handteekening te letten, in denzelfden Brief, III. 17.

dan niet iets aan, waartoe wij geene bevoegdheid hebben, als wij zeggen, dat de Christenen der tweede en derde Eeuw ze ten onregte hebben verworpen? Moesten zij, zooveel nader aan de Apostolische tijden levende, terwijl zij die schriften in hun geheel konden lezen, niet veel meer bevoegdheid hebben, om over den inhoud te oordeelen, dan wij? Bezaten wij zulke schriften nog in hun geheel, dan zouden wij beter in staat zijn, om de gegrondheid of ongegrondheid van vroegere oordeelvellingen te kunnen nagaan; zelfs dan reeds, wanneer er slechts één derzelve in zijn geheel tot onzen tijd was overgebragt. *Ten tweede* merken wij aan, dat het nu eenmaal smaak is geworden, om hetgeen niet letterlijk met de lezing van onze Evangeliën overeenkomt, terstond voor eene aanhaling uit een verloren Evangelie te houden. Vroeger ging men misschien te ver in het tegendeel aan te nemen, daar men, om zich van de lastige Apocryphen te ontslaan, alles tot verdraaijing en versiering van de gewone lezing terug bragt. Is het niet veiligst, hier den middelweg te bewandelen; en wanneer de twee onderstellingen: „het „is ontleend uit een verloren Evangelie, *of* het „is afteleiden uit eene onnaauwkeurige aanhaling," elkander opwegen, liever de laatste te kiezen, dan zich tien en twintig denkbeeldige Evangeliën te scheppen, die de Ouden in plaats van de bekende

de en door hen bewaarde zouden gehad hebben? Waarom moet bijv. het Evangelie, dat JUSTINUS gebruikt heeft, den naam van Apocryph dragen en ondersteld worden, iets geheel anders dan onze gewone Kanonieke boeken bevat te hebben, daar toch zooveel gelijkheid tusschen beide gevonden wordt (20)? *Ten derde* houde men in het oog, dat men wel bewijzen kan, dat de Apocryphe boeken naast en benevens de Kanonieke zijn in gebruik geweest, maar nooit, dat zij ouder zijn en vroeger in plaats van de kanonieke zijn gebruikt. Velen dier onechte stukken zijn van latere dagteekening. Wij hooren er eerst door de Kerkvaders van spreken, wanneer de schriften des Nieuwen Testaments reeds algemeen bekend en gebruikt werden. Deze laatste hebben dus altijd voor zich de getuigenis van hoogere oudheid en meer algemeene verspreiding (21). *Ten vierde* willen wij geenszins volhouden, dat juist al die verworpene schriften onechte zijn geweest. Het is mogelijk, dat er, bij het uitroeijen van het onkruid, wel eens een goede halm,

(20) Men vergelijke en beoordeele de enkele sporen van Apocryphe Evangeliën, bij IGNATIUS §. 17. en bij JUSTINUS §. 18 opgemerkt.

(21) Verg. OLSHAUSEN, *die Aechtheit, u. s. w.* s. 407 ff. inzonderheid s. 422 ff.

halm, die digt onder hetzelve verward was, is weggeworpen; doch zou het niet zeer voorbarig zijn, daaruit af te leiden, dat het gezuiverde graan niet beter zou wezen, dan dit onkruid; en dat al de hoveniers, al hebben zij wel eens wat sterk uitgeroeid, zoo onhandig zouden geweest zijn, dat hetgeen zij overlieten juist het slechtste van den akker was? Verheugen wij ons dan liever dankbaar over hetgeen ons is overgebleven, en over zoovele inwendige blijken waardoor het zich als echt heeft bewezen! Dit laatste behoort intusschen niet tot ons tegenwoordig onderwerp, waarbij wij ons alleen met de uitwendige bewijzen bezig houden. Doch wij kunnen hier niet voorbij, nog deze aanmerking *in de vijfde plaats* er bij te voegen, dat men zich de handelwijze der Christelijke Kerk zeer verkeerd voorstelt, wanneer men oordeelt, dat zij juist als kanoniek heeft aangenomen, wat het best met de heerschende begrippen strookte. Het is waar, zij verwierp in de tweede helft der tweede Eeuw sommige schriften, die zij oordeelde de gevoelens der *Gnostieken*, *Doceten* of *Manicheërs* te begunstigen (22). Dit bleek ons uit SERAPIONS oordeel

(22) IRENAEUS zegt, *adv. Haeres.* L. I, c. 17, dat er bij de *Gnostieken* aanwezig was een ἀμύθητον πλῆθος

deel over het Evangelie van PETRUS en uit de kenmerken, die EUSEBIUS voor zijne verworpene schriften (de ἄτοπα καὶ δυσσεβῆ) stelde. Een dergelijk leerstellig belang bewoog een' DIONYSIUS tot zijne bestrijding van de *Openbaring*. Maar het is in ons oog onbewijsbaar, dat begunstiging van het kerkelijk leerbegrip de maatstaf was, naar welken men in den Kanon opnam. Dan heeft de algemeene Kerk al zeer zonderling en ongelijk aan zich zelve gehandeld; dan overtrof MARCION alle anderen in beleid. Hij nam juist aan, wat met zijn begrip overeenstemde, en wat hem in die schriften nog niet beviel veranderde hij of liet hij weg. In de algemeene Kerk moeten dan wel zeer strijdige en verschillende beginselen geheerscht hebben, indien men wil aannemen, dat zij op dien grond eene keuze uit de vele schriften, die als Apostolisch bekend waren, heeft gedaan. De Joodschgezinde Christen kon zich zeer goed met onzen MATTHEUS, de Paulinische met LUCAS en de Brieven van PAULUS vereenigen; de Gnostieke denkwijze kon punten van aanraking in JOHANNES vinden; terwijl de Chiliast zich weder in de *Openbaring* stof voor zijne geliefkoosde begrippen putten kon.

θος ἀποκρύφων καὶ νόθων γραφῶν, door hen vervaardigd om de onkundigen te misleiden.

kon. Waarlijk onze Kanon des Nieuwen Testaments heeft in zijne verschillende schriften niets, dat naar begunstiging van eene der heerschende denkwijzen zweemt. En zoo men wilde beweren, dat juist daarom zulk eene keuze was gedaan uit verschillende soort van schriften, om iedere partij genoegen te geven (23); dan neemt men zooveel afspraak, kunstig beleid en veruitziende plannen aan, dat dit luchtgebouw van vooronderstellingen weldra in rook verdwijnt. *Zoo* wij dus niet kunnen toegeven, dat leerstellige redenen de keuze van de schriften des Kanons hebben bepaald; wat blijft er dan anders over, dan de onderstelling, dat de meerdere bewijzen voor den Apostolischen oorsprong de kanonieke schriften de voorkeur boven andere hebben verschaft?

§. 30.

(23) Zulk eene zucht om aan alle partijen genoegen te geven schrijft J. E. C. SCHMIDT, in HENKE's *Magazin*, V B., 3 St s. 489 ff, aan de algemeene Kerk toe en verklaart deze onderstelling uit de vorming van het tegenwoordige Evangelie van LUCAS, waarvan dat van MARCION het origineel zou zijn.

§. 30.

Derde bedenking, afgeleid uit het gebrek aan oordeelkunde, bij vele Kerkleeraars zigtbaar.

„ Dit alles nu eens toegegeven zijnde," gaat de bestrijder voort, „ wat gewint gij dan toch „ met uwe getuigenissen der oude Kerkvaders? „ Hebben zij niet overal de doorslaande bewijzen „ van onkunde, bijgeloovigheid en verwarring „ van denkbeelden gegeven? Treft dit oordeel „ niet inzonderheid uwen EUSEBIUS, die zoo „ vaak in zijne Kerkelijke Geschiedenis legenden „ en geruchten opneemt en dikwijls toont, dat „ het hem aan dien helderen en vasten blik in „ het onderscheiden van geschiedkundige waar„ heid heeft ontbroken? En hoeveel bouwt men „ niet op zijne getuigenis! Welk een' wanke„ len grondslag heeft dan niet uw geschiedkundig „ bewijs, op die getuigenissen der oude Kerkva„ ders gebouwd!"

Wij kunnen noch mogen herhalen, wat wij ter verdediging van EUSEBIUS hier en daar in ons Eerste Hoofdstuk hebben aangevoerd, en, wanneer onze verklaring van zijn berigt niet geheel en al ongelukkig is uitgevallen, hopen wij be-

bewezen te hebben, dat hij niet zoo verward en met zich zelven strijdig is, als sommigen hem willen doen voorkomen. Wat zijne voorgangers betreft, daar waren, zoover wij daarover uitspraak kunnen doen, mannen van verschillende waarde onder. Wij stellen zeker eenen ORIGENES boven aan en vereeren in hem eenen zeldzamen en voortreffelijken geest. Eenen IRENAEUS zal gewis niemand den lof van een' geleerden en vernuftigen schrijver weigeren, al kunnen wij hem meerendeels slechts beoordeelen door den nevel eener barbaarsche Latijnsche vertaling heen. Het zou hier een te wijdloopige arbeid zijn, iederen Kerkvader te willen vrijpleiten van onkunde, bijgeloovigheid en gebrek aan oordeelkunde. Het zou daarenboven niet zonder partijdigheid kunnen geschieden. En wij erkennen gaarne, dat wij geenszins blind zijn voor hunne grove gebreken (24). Wij willen hier slechts het volgende in bedenking geven.

Deze bijgebragte beschuldiging zou in onze schatting meer wegen, indien zij zich op het gebied der hoogere oordeelkunde hadden gewaagd,

(24) Men zie de optelling van schrijvers voor en tegen het gebruik der Kerkvaders bij van VOORST, in zijne *Praefatio* voor de *Selecta* van *Chrysost.* p. IX, sq.

waagd; dat is, indien zij na de opsporing en waardering van taalkundige en andere bewijzen, hun oordeel over de echtheid en den Apostolischen oorsprong hadden gegeven. Maar dit doen zij zeer zeldzaam. Slechts bij ORIGENES vinden wij daarvan iets, bijv. in zijn oordeel over den schrijver van den Brief aan de *Hebreën*; en zoo aan iemand eenige bevoegdheid daartoe mag worden toegekend, is het onbetwistbaar aan dien grooten *Alexandryner*. In het algemeen vergenoegen zij zich met het gezag en de overlevering der Kerk te volgen. In dit opzigt verdienen zij toch een belangstellend gehoor; want tot het leveren van zulk een bewijs waren zij gewis wel in staat, hoe bekrompen ook overigens hunne begaafdheden waren. Om te weten, of bij hunne Gemeente en in andere verder afgelegene Kerken deze of die schriften als Apostolisch in gebruik waren, hadden zij niet veel meer dan een gewoon menschenverstand noodig. Wanneer IRENAEUS ons zegt, dat slechts vier Evangeliën bij de Christelijke Kerken in gebruik waren, mogen wij vrij om zijne zonderlinge bewijsvoering glimlagchen en haar laten voor hetgeen zij is, zijne woorden zijn ons een genoegzame waarborg, dat er in zijnen tijd geene andere dan die vier Evangeliën zoo wijd verspreid en zoo algemeen in gebruik

 wa-

waren (25). Al dwaalde CLEMENS *Alexandrinus* nog zoo verre af op de schemerende paden zijner idealistische voorstelling; zijne wijsbegeerte zal hem toch zeker niet zóó verblind hebben, of hij kon toch wel eene eenvoudig geschiedkundige opgave van den oorsprong onzer Evangeliën geven. Een PAPIAS moge een begunstiger van Chiliastische droomerijen zijn geweest; zijn verhaal omtrent het schrijven van MARCUS Evangelie had toch niet het minste verband daarmede en wij kunnen hem veilig in dit opzigt ons geloof schenken.

Er is nog iets, dat wij hier niet uit het oog moeten verliezen. Wanneer men vele en verschillende bewijzen door schrijvers ziet opeengestapeld, komt men wel eens op het vermoeden, dat zij hunne lezers als met geweld tot hun gevoelen wenschen over te halen. Maar als wij nu de wijze gadeslaan, waarop zij van de schriften des Nieuwen Testaments, als van Apostolische werken, spreken; dan treft het ons, dat zij daarvan gewag maken als van iets, dat algemeen bekend is en dat als van zelf spreekt. Dit geldt voornamelijk van de vroegere Kerkleeraars. Bij EUSEBIUS is de zucht, om aan zijne lezers de eigenlijke

(25) Zie over deze bewijsvoering CREDNER, a. a. O., s. 64 f.

ke kanonieke schriften ter onderscheiding van andere te doen kennen, meer in het oog vallend. Doch daarvoor stond hij ook op den afstand van driehonderd jaar van de tijden der Apostelen af. Bij zijne voorgangers, wier getuigenissen hij zoo zorgvuldig opteekende, komen de verklaringen van anderen als in het voorbijgaan voor. Zij vonden geene reden om te bewijzen, wat algemeen werd aangenomen. Zij drukten in hunne schriften, waarin zij nu en dan van de Boeken des Nieuwen Testaments als van Apostolische oorkonden gewag maakten, hun gevoelen zoo eenvoudig uit, als spraken zij van iets zeer bekends, waaraan niemand twijfelde. Nergens wordt eenige schijn van afspraak, om zekere geschriften algemeenen ingang te verschaffen, gevonden: en wat hun dan aan scherpzinnigheid mogt ontbreken, dat vergoeden zij rijkelijk door de eenvoudigheid en opregtheid hunner voorstelling, wanneer het de kanonieke schriften des Nieuwen Testaments betreft. Wat nu EUSEBIUS zelven aangaat, de naauwkeurigheid, waarmede hij omtrent vroegere leeraars aanteekent, hoe zij het een of ander geschrift des Kanons al of niet hebben aangehaald en gebruikt, bewijst ons toch, dat hij voor zijne taak wel berekend was, terwijl zijne ligtgeloovigheid in het voor waar houden van wonderverhalen, of in het aannemen van losse

geruchten, hier minder in aanmerking komt (26), daar hij schriftelijke bescheiden voor zich had.

§. 31.

Vierde bedenking, afgeleid uit de sporen van bestrijding of betwijfeling van sommige Schriften.

Wij hebben bij de opgave der oude getuigenissen en vooral uit het berigt van EUSEBIUS gezien, dat sommige onzer kanonieke schriften bestreden, sommige betwijfeld zijn geworden. Hieruit nu laat zich eene vierde bedenking afleiden, of dan niet die bestrijding van sommige schriften een ongunstig vermoeden omtrent den geheelen Kanon zou kunnen geven. Bewijst zij niet, dat de gronden ter opneming in den Kanon bij sommige schriften al zeer zwak waren? Heeft hier niet iets onregtvaardigs ten aanzien van sommige plaats gehad? Zou, bijv., een Brief van CLEMENS, ja zelfs die, welke naar BARNABAS genoemd wordt, als wij op de stem der Christelij-

(26) Hoe EUSEBIUS zich in dit opzigt nog wel laat verdedigen, heeft MÖLLER, in STÄUDLINS *Archiv*, III B. (vroeger reeds aangehaald), aangetoond, p. 105 sqq.

lijke Oudheid letten, niet met meerder regts in den Kanon kunnen zijn opgenomen (27), dan een tweede Brief van PETRUS, of die van JACOBUS? Was het niet aan kerkelijk gezag, dat zich uitsluitend de beslissing aanmatigde, na den leeftijd van EUSEBIUS, of misschien reeds bij zijn leven, toe te schrijven, dat de ἀντιλεγόμενα voor een gedeelte in den Kanon kwamen, voor een gedeelte daaruit werden verwijderd (28)? Deze bedenking zou ons met meerder regt worden tegengeworpen, wanneer wij *alle* schriften, die sedert de vierde Eeuw den bundel des Nieuwen Testaments uitmaken, voor even goed als echt en Apostolisch bewezen aannamen; wanneer wij, bijv., de stelling wilden verdedigen, dat de bewijzen voor de echtheid van den eersten Brief van PETRUS gelijk stonden met die, welke voor den tweeden kunnen worden bijgebragt. Maar al nemen wij dit laatste, in ons oog hoogst noodzakelijke, onderscheid aan; dan treft het bezwaar der bestrijding en betwijfeling geenszins de schriften, die EUSEBIUS ὁμολογούμενα noemt. De algemeene bestrijding van de echtheid des Kanons is veel later dan EUSEBIUS. De *Manicheër* FAUSTUS, een tijdgenoot van AUGUSTINUS, geeft

(27) Zie hiervoor §. 11 et 12.
(28) Zie §. 23 en 26.

geeft ons iets dergelijks aan de hand (29). Vroeger was er geene partij in de Christelijke Kerk, die de Algemeene Kerk beschuldigde van verdichting van schriften op den naam der Apostelen. Wij vinden wel bewijzen, dat enkele secten een grooter of kleiner gedeelte verwierpen, doch dan zijn de oorzaken zoo kennelijk in hunne geliefkoosde begrippen te zoeken, dat men daaruit geenen gegronden twijfel tegen die schriften zelve kan afleiden. Wanneer eene streng-Joodsche partij, de *Ebionieten*, PAULUS lasterde als een afvallige van de voorvaderlijke wet, moest zij dan ook niet zijne schriften verwerpen (30)? Verre waren zij er van verwijderd, om de onechtheid daarvan te beweren: veeleer getuigt hun afkeer van de Brieven diens Apostels voor de echtheid derzelven. Wanneer wij elders eene partij in Klein-Azië, de *Alogi*, de schriften van JOHANNES zien

(29) AUGUSTINUS *contra* FAUSTUM, L. XXXII, c. 2, L. XXXIII, c. 3. Over het nietige dezer tegenwerpingen zie men MICHAËLIS, *Einleitung*, Th. I, s. 9 ff.

(30) IRENAEUS, *contra Haeres.* L. I, c. 26, n. 2, *Apostolum* PAULUM *recusant, apostatam eum legis dicentes.* ORIGENES *contra* CELSUM, L. V, §. 65, p. 628. Cf. *Homil. in* JEREM. *Homil.* XVIII, T. III, p. 254. edit. DE LA RUE; EUSEB. L. III, c. 27; HIERONYMUS, *Comment.* in MATTH. XII, T. IV, p. I, p. 46.

zien verwerpen (31); dan is, om niet te spreken van de onzuiverheid der bron, waaruit wij onze kennis van die bestrijders putten, hun aantal zeker niet groot geweest en de oorzaak van hunne bestrijding hoogstwaarschijnlijk uit sterken afkeer van Montanistische dwalingen af te leiden. Omtrent de bestrijding der *Openbaring*, als voor het meerderdeel uit leerstellige oorzaken af te leiden, hebben wij vroeger meermalen gesproken. Wat nu vele andere zoogenoemde ketters, inzonderheid de wijdverbreide *Gnostische* secte (of liever denkwijze), betreft, zij namen de moeite niet, om de Apostolische schriften als onecht te verwerpen: zij verklaarden dezelve eenvoudig naar hunne geliefkoosde begrippen, en voegden nog het een of ander geschrift, dat meer den geest hunner partij uitdrukte, daarbij. Op deze aanneming onzer Kanonieke Schriften, ook door andersdenkenden, in de drie eerste Christen-eeuwen, waaraan wel eens veel gewigts wordt toegekend, zullen wij later terugkomen.

Wat nu de betwijfelde echtheid van sommige Schriften des Nieuwen Testaments aangaat, zoo moet het ons toch in het oog vallen, dat deze

(31) Zie hiervan §. 24. en de aangehaalde Schrijvers.

deze genoegzaam alle schriften van kleineren omvang zijn. De vier Evangeliën, dertien Brieven van PAULUS, de eerste van PETRUS en de eerste van JOHANNES kunnen, indien er eenig gewigt aan de getuigenissen der Kerkvaders is te hechten, niet voor onecht worden verklaard. Zoo is dan toch het voornaamste en belangrijkste van ons Nieuwe Testament voor de aanvallen eener redelijke bestrijding gewaarborgd. Al viel nu eens het oordeel over de ἀντιλεγόμενα op het allerongunstigst uit (dat zeker het geval nog niet zijn zou); dan ware toch het bewijs voor de ὁμολογούμενα zegevierend te voeren en van zoovele zijden als mogelijk te verzekeren. Er kunnen daarenboven zeer waarschijnlijke redenen voor de mindere bekendheid der ἀντιλεγόμενα worden bijgebragt. De geringe omvang van een' Brief van JUDAS en van den tweeden en derden van JOHANNES kon dezelven ligt over het hoofd doen zien (32). Dit zou misschien met dien van PAULUS aan PHILEMON ook het geval zijn geweest, in-

(32) Men houde hierbij in het oog, dat de getuigenissen der Kerkvaders veelal bestaan in toevallige aanhalingen, en men bedenke, hoe ligt het kon gebeuren, dat onder de vele plaatsen niet ééne enkele uit die kleine Brieven werd gevonden, waarin, zoo als vooral in de beide van JOHANNES, zoo weinig voor het leerstellige werd gevonden.

indien dezelve niet, door de gelijktijdige afzending met dien aan de *Colossensen* en den zoogenoemden aan de *Ephesiërs*, voor de vergetelheid ware bewaard gebleven (33). Bij den Brief van JACOBUS heeft misschien zijne rigting tot de Joodsch-Christenen hem langer van het Westen verwijderd gehouden; dit zou men ook van den tweeden Brief van PETRUS kunnen onderstellen, schoon wij niet ontkennen, dat, zoo wij alleen op uitwendige bewijzen afgaan, het bewijs voor deszelfs echtheid, naar ons gevoelen, zeker minder bevredigend is (34). Hoe het hiermede zijn moge, de zaak zou

(33) Wij kunnen dan ook voor het bestaan en de echtheid van dezen kleinen Brief van PAULUS geene aanhalingen daaruit bij de Kerkvaders bijbrengen, maar alleen de plaatsen, waar het getal van des Apostels Brieven wordt opgegeven, of eene aanhaling der kanonieke schriften gevonden wordt. Men zie ze bij elkander bij SCHMIDT, l. c. p. 641 sqq., die ten onregte IGNATIUS hier als getuige aanhaalt.

(34) Wanneer men POTT, proll. in II Epist. PETRI, p 172 sqq., inziet, zou men denken, eene geheele reeks van getuigen voor de echtheid diens Briefs te kunnen bijbrengen, doch dit *schijnt* maar zoo. Onder al de schrijvers vóór ORIGENES is er geen één, die de proef kan doorstaan, als getuige voor dien Brief. CLEMENS *Rom.*, HERMAS, JUSTINUS, IRENAEUS, HIPPOLYTUS, METHODIUS kunnen gerustelijk worden weggelaten. HUG, *Einleit.* II Th. §. 564 ff. gaat be-

zou in onze schatting een meer bedenkelijk aanzien ontvangen, wanneer dergelijke bedenkingen tegen een der Evangeliën of een' der andere Brieven, die EUSEBIUS als ὁμολογούμενα optelt, waren te maken. Nu aarzelen wij niet, om zeer hooge waarde aan het bewijs voor het Kanoniek gezag van de Schriften des Nieuwen Testaments, ontleend uit de getuigenissen der oude Kerkvaders, te hechten. Het zij ons vergund, hieromtrent het een en ander in het midden te brengen.

§. 32.

De waarde van het bewijs, uit de getuigenissen der Kerkvaders afgeleid. De oudheid dier getuigenissen.

Wij hebben, om niet telkens in den gang onder redenering stil te staan of van den weg te worden afgeleid, vooraf de belangrijkste bezwaren

bedachtzamer te werk, doch er blijft bij hem toch nog stof tot bedenking over. DE GRAAFF in zijne aangehaalde *Dissertat.* handelt zeer oordeelkundig, wanneer hij als eersten getuige voor dezen brief ORIGENES aanhaalt p. 77. en de vroegere sporen van zinspelingen op gezegden uit dezen brief meerendeels voor hoogst onzeker houdt p. 81 sqq.

ren tegen de waarde der beschouwde getuigenissen gehoord en, zooveel wij konden, wederlegd. Onze voorstelling had meer eene verdedigende houding. Wij willen nu verder meer aanvallenderwijze te werk gaan. Mogen vooral hier, in dit belangrijkste gedeelte van onzen arbeid, onze krachten niet te kort schieten! Wij willen beproeven, eenige eigenschappen van die aangehaalde getuigenissen in het licht te stellen. Eene eerste is deze: „ *die getuigenissen grenzen tot* „ *aan de tijden der Apostelen zelven.*"

Op zich zelf beschouwd zou het berigt van EUSEBIUS zeer weinig waarde voor ons hebben, indien het niet als de slotsom der vroegere getuigenissen kon beschouwd worden. Zonder dit laatste zou het hoogstens niet meer bewijzen, dan dat hij of zijne eeuw deze of die schriften als Kanoniek beschouwde, sommige als ontwijfelbaar, andere minder zeker. Maar dan lag er nog een tijdperk van twee en eene halve eeuw tusschen hem en den leeftijd der Apostelen, en wanneer daar een diep stilzwijgen omtrent het aanwezen dier schriften werd bewaard, of niet dan zeer zwakke sporen van derzelver gebruik zigtbaar waren, zouden wij niet gaarne de verdedigers willen zijn van de waarde van dat berigt. Maar gaan wij nu, gedeeltelijk aan de hand van dien ijverigen onderzoeker der vroegere schriften, aandachtig de spo-

ren

ren na van het bestaan der kanonieke schriften des Nieuwen Testaments, zooverre het schemerlicht der Oudheid ons dit toelaat; dan vinden wij eene aaneengeschakelde keten, wier eerste schalmen ons tot aan de tijden der Apostelen brengen. Zien wij van EUSEBIUS af terug, wij vinden bij ORIGENES, meer dan vijftig jaren vroeger, dezelfde getuigenissen omtrent de Schriften des Nieuwen Testaments. Naderen wij aan de grenzen der tweede en derde Eeuw, daar bieden ons CLEMENS *Alexandrinus* en TERTULLIANUS dezelfde slotsom aan. Klimmen wij nog hooger op en raadplegen wij IRENAEUS, ook daar vinden wij, met uitzondering van enkele, door EUSEBIUS onder de ἀντιλεγόμενα geplaatste, schriften, dezelfde uitkomst. Gaan wij terug tot voor de helft der tweede Eeuw, MARCION en JUSTINUS getuigen even luide en onafhankelijk van elkander voor het aanwezen onzer Kanonieke Schriften. Zoo voert ons eindelijk onze beschouwing tot POLYCARPUS, PAPIAS en IGNATIUS, ja nog vroeger tot den tijdgenoot en medearbeider der Apostelen, CLEMENS van *Rome*. Uit de enkele getuigenissen van den tweeden der genoemde Kerkvaders ons bewaard, en uit de kleine opstellen van de anderen ons overig gebleven, ontdekt men duidelijk, dat sommige schriften der Apostelen toen reeds gekend en gelezen wer-

werden. Houdt men daarbij nu in het oog, wat wij gezegd hebben tot ontzenuwing der eerste bedenking, hoezeer het beroep op uitspraken der Apostelen, als alleen gezag hebbende, minder noodig werd geoordeeld bij den nog levendigen invloed der mondelinge overlevering en de meerdere gelijkheid, die er tusschen de Apostelen en hunne onmiddellijke leerlingen bestond; dan mogen wij ons, in betrekking tot het bewijs van de echtheid onzer Kanonieke Schriften, op eene oudheid beroemen, die in de schatting van iederen onpartijdige van het hoogste belang is. Waar zou men toch met eenige waarschijnlijkheid de vervaardiging dier schriften moeten plaatsen? Zal het zijn bij het einde der eerste of het begin der tweede Eeuw (want later toch zou het ongerijmd wezen); dan vraagt men billijk: hoe ware zulk een bedrog mogelijk bij de menigte van onmiddellijke leerlingen der Apostelen, die toen nog leefden en zeer wel in staat waren, om navraag te doen naar den oorsprong der schriften, die hun als werken der Apostelen en van hunne medearbeiders werden aangeboden? Wanneer, bijv., IRENAEUS, de hoogschatter en vriend van POLYCARPUS, welke laatste JOHANNES nog gekend had, omtrent den Apostolischen oorsprong der gewijde schriften getuige-

nis

nis aflegt, hoe zou hij dan met waarschijnlijkheid kunnen beschuldigd worden van moedwillig anderen te hebben willen bedriegen, daar het tegendeel door de Klein-Aziatische Gemeenten, waar die Apostel de laatste jaren van zijn hooggeklommen leven doorbragt, zoo gemakkelijk zou zijn te bewijzen geweest? Op den hoogen ouderdom, dien deze langstlevende der Apostelen mogt bereiken, stellen wij met regt eenen hoogen prijs (35). Daardoor was althans in de bloei-

(35) Het berigt van den hoogen ouderdom, dien de Apostel JOHANNES bereikt heeft, rust op de eenparige getuigenis der Christelijke Oudheid. Volgens IRENAEUS, *adv. Haeres.* L. II. 29, L. III. 3, leefde hij tot onder de regering van TRAJANUS. HIERONYMUS, in *Catal.* voce JOHANNES, zegt, dat hij 68 jaren na den dood van JEZUS in hoogen ouderdom gestorven is. Volgens de door hem gevolgde tijdrekening (vid. BASNAGE, *Annales* T. II, p. 2) komt dit overeen met het jaar 100. De leeftijd des Apostels zal waarschijnlijk tusschen de 90 en 100 jaar zijn geweest. EPIPHANIUS, *Haeres.* LI, c. 12, geeft hem juist 90 jaren. Hij stierf en werd begraven te *Ephesus.* (EUSEB. L. III, c. 1. POLYCRATES bij EUSEB. L. V. c. 24.) Wie lust heeft de vele legenden, omtrent den Apostel verspreid en waartoe reeds vroeger stof voorhanden was (JOH. XXI. 23), te leeren kennen, leze bij FABRICIUS in *Cod. Apocr.* den *Pseudo*-ABDIAS, *Apostol. Histor.* L. V, p. 531 sqq.

bloeijende Gemeenten van Klein-Azie de mogelijkheid, om ondergeschovene schriften voor Apostolische uit te geven, veel minder geworden. Zijn invloed zal toch te *Ephesus* en in de omstreken niet gering zijn geweest; hij kon toch daardoor velen terughouden, om onder den naam zijner reeds verheerlijkte mede-discipelen schriften te verbreiden, die niet van hen waren: en bestonden zij dit te doen, dan kon hij weldra het bedrog ontmaskeren. Zijn eerbiedwekkende naam zal gewis het middelpunt zijn geweest, om hetwelk zich allen schaarden, die belang stelden in de zuivere kennis van JEZUS leer; en de grijze Apostel moge al niet den Kanon hebben verzameld, vele van deszelfs bestanddeelen zullen hem gewis niet onbekend zijn geweest. Zij, die als uit zijne school voortkwamen, een POLYCARPUS en anderen, hebben in onze schatting eene veelbeteekenende stem, om uitspraak te doen over den Apostolischen oorsprong der Kanonieke Schriften. Volgden zij daarin het gevoelen hunner Kerk, die Kerk zal toch niet zoo geheel verbasterd wezen van hetgeen zij was, toen nog de geliefde discipel in hare nabijheid verkeerde.

Vraagt men nu: „van waar dan toch, dat niet „reeds vroeger de Kanonieke Schriften, alge„meen als regel des geloofs en der betrachting „verspreid waren?" Het antwoord ligt in den

aard

aard van de schriften zelve, bestemd voor ééne of enkele Gemeenten, niet, volgens het eerste doel der Schrijvers, tot onderwijzing van de geheele Kerk van CHRISTUS. Allengs bijeengebragt in grooteren of kleineren bundel, begon derzelver gebruik algemeen te worden, en bleven zij, bij het indringen van vreemde leeringen en bij den wassenden vloed van Apocryphen, waarvan zij zich kennelijk genoeg onderscheidden, als 't ware de ark der behoudenis, waarin alles, wat van het onderwijs der Apostelen nog overig was, als in eene veilige bewaarplaats bleef besloten, terwijl het geheel of gedeeltelijk onreine in den geweldigen stroom der tijden, op enkele stukjes na, moest verdrinken.

§. 33.

De algemeenheid dier getuigenissen in de oude Christelijke Kerk.

Eene tweede zijde, waarvan zich die getuigenissen aanbevelen, is hare *algemeenheid*, dat is: *van onderscheidene kanten stemmen de getuigenissen voor het kanoniek gezag van het Nieuwe Testament overeen.* Indien wij niets anders dan den Kanon van EUSEBIUS bezaten, wij zouden ligtelijk kunnen vermoeden, dat die opgave, ontleend van

van den bestaanden Kanon in zijne gemeente *Caesarea*, of wil men het ruimer nemen, van dien der Grieksch-Aziatische Kerk, alleen berustte op het gezag van een gedeelte der Christenheid. De ruime kennis, die EUSEBIUS, door het onderzoeken van vele en velerlei schriften der Oudheid, bezat, zou de waarde van dien Kanon wel eenigzins verhoogen; doch hier komt nog meer bij. Als wij vroegere getuigenissen raadplegen, dan ontdekken wij, dat zijne voorstelling in vele opzigten die was van onderscheidene gemeenten, waarmede hij in geene betrekking stond. Zijne *ὁμολογούμενα* kent en eert de Syrische Christenheid reeds van vroegere tijden en zij legt haar veelbeteekenend gewigt voor den Brief van JACOBUS in de schaal (36). Wenden wij ons naar Klein-Azië, de *Pontische* MARCION is in het bezit van een belangrijk gedeelte (37); de kweekeling der Klein-Aziatische Kerk in *Gallië*, IRENAEUS, getuigt daar vóór het kanoniek gezag dier zelfde Schriften (38). Vestigen wij onze aandacht op de Alexandrijnsche Kerk, een CLEMENS en ORIGENES noemen ons geene andere Schriften als Apostolische werken, dan de leeraars uit Klein-

(36) Zie §. 21. bl. 264 en 265.
(37) Zie §. 18. bl. 221 verv.
(38) Zie §. 19. bl. 226 verv.

Klein-Azië (39). *Carthago* voegt hier, blijkens den Kanon van TERTULLIANUS, hare stem bij. Raadplegen wij de Italiaansche Kerk, met name die van *Rome*, de ongenoemde vervaardiger van dat oude stuk, door MURATORI ons bewaard, geeft geene andere slotsom (40). Waaruit is nu die algemeene overeenstemming te verklaren? Zal het afspraak, onderlinge overeenkomst wezen, waardoor men zich over de keuze der Schriften heeft verstaan? Maar waar is de Kerkvergadering, op welke de afgevaardigden uit *Rome* en *Carthago*, uit *Alexandrië* en *Ephesus*, uit *Jeruzalem* en *Edessa* zamenkwamen, om over deze aangelegenheid eenparig te besluiten? Die uitwendige band, welke alle gemeenten van *Azië*, *Europa* en *Afrika* omvat, heeft nimmer volledig bestaan en het minst in de drie eerste Eeuwen, waaruit zich de beschouwde getuigenissen dagteekenen (41). Het kan niet wel anders, of de algemeen erkende Apostolische oor-

(39) Zie §. 19. bl. 232 verv. en §. 21. bl. 254 verv.

(40) Zie §. 20 bl. 237 verv.

(41) TERTULLIANUS, *de Pudic.* c. 10, waar hij tegen den *Herder* van HERMAS uitvaart, spreekt wel van Conciliën, die dit boek verworpen hebben; doch deze waren, gelijk uit zijne woorden ook is af te leiden, meer vergaderingen, waar de Gemeenten van ééne landstreek zamen kwamen.

oorsprong was de oorzaak, dat men diezelfde schriften in de onderscheidene gemeenten aannam.

Hierbij houde men in het oog, dat niet alleen verschil van taal het onderscheid dier gemeenten vormde, maar daarenboven iedere landstreek, iedere gemeente hare meer bijzondere denkwijze en geliefkoosde begrippen had. Hoe ligt nu had die eigendommelijke denkwijze groot verschil in het aannemen der Kanonieke Schriften kunnen veroorzaken! De werken der verschillende Kerkvaders geven ons den afdruk dier onderscheidene denkwijzen. In *Klein-Azië* stond eene meer eenvoudige *Realistische* rigting des geestes op den voorgrond. Zij sloot zich daardoor aan de eene zijde min of meer aan het Joodsch-Christendom aan: getuige het heerschend *Chiliasmus*, de Joodsche voorstelling van het Paaschfeest, later een steen des aanstoots voor de vrijere voorstelling, daaromtrent in het Westen ontstaan (42); maar vandaar ook het vasthouden aan

(42) De geschiedenis van den twist over het Paaschfeest, belangrijk ter kennis van den geest der Klein-Aziatische en toenmalige Romeinsche Kerk, is het eerst in behoorlijk licht gesteld door MOSHEIM, *Comment. de rebus Christ. ante* CONSTANT., p. 435—447, later op nieuw verklaard door NEANDER, *Erläuterungen über die Veranlassung und die Beschaffenheit der äl-* tes-

aan het zuiver Apostolische, het terugleiden van alles tot de mondelinge en schriftelijke overlevering uit de Eerste Eeuw. In *Alexandrië* daarentegen ontstond, uit eene vermenging van Platonische en Oostersche wijsbegeerte, de idealistische geest, die in CLEMENS en ORIGENES zich zoo kenbaar onderscheidt. Op minder hoogen prijs moest daar eene Apostolische overlevering worden geschat, daar toch de geliefkoosde wijsbegeerte eene hooge vlugt deed nemen, waardoor men welhaast als in verhevener kringen zich bevond. Meer zuiver Grieksch, minder poëtisch en daardoor voor juiste en fijnere bepaling meer geschikt, was de vorming van JUSTINUS en enkele anderen (43). In de Latijnsche Kerk was altijd eene eigenaardige zucht voor

testen Passahstreitigkeiten, u. s. w., in STÄUDLINS, TZSCHIRNERS und VATERS *Archiv.* 1823, 2 St. s. 90—100, en in zijne *Geschichte der Christl. Relig. u. Kirche*, I Bd. 2 Abth. s. 519—522, en het allerlaatst door F. W. RETTBERG, *in Zeitschrift für die Historische Theologie* van C. F. ILLGEN, Leips. 1832. II Bd. 2 St. s. 91 ff.

(43) Opmerkelijk is het, dat het eigenlijk Griekenland zoo weinig vruchtbaar was in het voortbrengen van uitstekende Leeraars, indien men DIONYSIUS van *Corinthus*, van wiens Brieven EUSEBIUS, L. IV. c. 23, ons verslag geeft, uitzondert.

voor het praktikaal belangrijke in de leer des Christendoms heerschend. De mensch zelf was het voorwerp des onderzoeks, meer dan de verborgene voorwerpen der bovenzinnelijke wereld. De Latijnsche Christen bleef op aarde, terwijl de Oostersche in de hoogere orden van geesten en werelden ronddoolde, en de Alexandrijnsche het eenvoudig gewaad van de leer des kruises met de versierselen eener schitterende wijsbegeerte zocht uit te dosschen. Die kennelijke geest der Westersche Kerk is zich door alle tijden gelijk gebleven en drukt zich overal uit in de schriften harer oude leeraars (44). Bij alle die verschillende rigtingen, op velerlei wijzen elkander aanrakende of afstootende, bij die verscheidene vormen, welke de leer des Evangeliums daardoor ontving, is er slechts ééne stem omtrent de aanneming der Apostolische schriften. Geliefkoosde gevoelens mogten iemand, gelijk natuurlijk is, tot het een of ander gedeelte van het Nieuwe Testament meer heen trekken, hij

(44) Belangrijk zijn over de verschillende vormen, waarin de Christelijke leer zich bij de onderscheidene volken voordoet, de opmerkingen des Hoogleeraars KIST in zijne Verhandeling *over de geschiedenis van de leer des Christendoms* enz., te vinden in het *Archief*, IV D. bl. 57 verv.

hij werd er echter niet door verlokt, om het kanoniek gezag der, minder met die gevoelens strookende, stukken aan te tasten. *Zoo* deze gevoelens eenigen invloed uitoefenden, dan was het welligt op de aanneming of verwerping der *ἀντιλεγόμενα*, schoon ook hier leerstellige gronden minder gewigt in de schaal konden leggen, zoo men de *Openbaring* van JOHANNES uitzondert. Waarin toch had de kleine Brief van JUDAS zoo iets bijzonder aanlokkelijks voor de Alexandrijnsche denkwijze, dat hare leeraars denzelven met zooveel onderscheiding behandelden? Moeten wij de oorzaak van deszelfs meerdere bekendheid in die Kerk boven anderen niet liever in eene geschiedkundige reden zoeken, waardoor hij juist daar meer, elders minder, bekend was?

Welk eene schoone overeenstemming in betrekking tot het kanoniek gezag des Nieuwen Testaments bij zooveel verschil van gevoelens en voorstellingen omtrent de leer des Christendoms in de drie eerste eeuwen (45)! Hoe dringt ons deze eenparigheid tot het opmaken van het besluit, dat EUSEBIUS berigt de uitdrukking is van het gevoelen der geheele Kerk en, bij al het eigenaardige, dat hetzelve noodzakelijk hebben moest,

(45) Zie OLSHAUSEN, a. a. O. s. 427 f.

moest, weinig of niet verschilt van dat der andere kerken, waarmede hij in geenerlei of zeer geringe betrekking stond!

§. 34.

De onafhankelijkheid dier getuigenissen.

De derde zijde, waarvan zich deze getuigenissen aanbevelen, is derzelver onafhankelijkheid; met andere woorden: *de Kerkvaders gingen, in het geven van hunne getuigenissen, vrij en zonder elkander slaafs te volgen, te werk.* Wanneer men die der Kerkleeraars in de vierde Eeuw na EUSEBIUS naauwkeurig beschouwt en zich zelven de vraag beantwoordt, waarom zij op die wijze en niet anders hunne Kanons hebben gesteld; zullen wij ontdekken, dat zij allen uit ééne bron geput hebben, en wat ATHANASIUS, BASILIUS, de GREGORIUSSEN, CHRYSOSTOMUS en anderen getuigen, niet veel meer beteekenis heeft, dan de getuigenis van éénen. Daarom hechten wij ook minder aan hunne getuigenissen. Slechts in zooverre hebben zij waarde, als wij er het heerschend gevoelen hunner eeuw uit leeren kennen. Al had nog geen Concilie uitspraak gedaan over den Kanon, stilzwijgend was hij aangenomen en de

ἀντιλεγόμενα waren voor een gedeelte, zoo vele zij als schriften van Apostelen beschouwd werden, opgenomen. Die anders had geteld of bepaald dan de heerschende Kerk zou niet ligt den blaam van ketterij zijn ontgaan. Gelukkig was dit, toen EUSEBIUS schreef en vooral vóór zijnen tijd, nog anders. Het aannemen of verwerpen van een enkel geschrift des Nieuwen Testaments bragt iemand nog niet op de lijst der ketters en een PHILASTRIUS zou met zijne dwaze *haeresis apocrypha* weinig toejuiching hebben gevonden.

Wij willen niet zeggen, dat de invloed van aanzienlijke leeraars niet zou gewerkt hebben: want dan zouden wij ons zelven wederspreken, daar wij den invloed van ORIGENES op den Kanon van EUSEBIUS geenszins konden loochenen. Maar de laatste liet er zich toch niet alleen door besturen, want dan zou hij zeker een ander oordeel over de *Apocalypsis* geveld hebben; en de vele schriften, die hij van vroegere schrijvers bezat en gebruikte, gaven hem een' ruimeren gezigtskring. Dit moge nu bij oudere Kerkvaders wel eens het geval zijn geweest, dat eene vroegere vorming en de werkkring, waarin zij zich bevonden, op hun oordeel invloed hadden; zij werden echter door geen heerschend kerkbegrip genoodzaakt, om getrouw aan

het

het vastgestelde omtrent den Kanon te blijven. Zij konden daaromtrent vrijmoedig hun gevoelen voorstellen; en dit blijkt overvloedig uit de verschillende wijzigingen, die het algemeen heerschend begrip bij de onderscheidene Kerkvaders onderging. Inzonderheid is dit zigtbaar in het oordeel omtrent de betwijfelde schriften. Deze middelsoort tusschen *ὁμολογούμενα* en *παντελῶς νόθα* ware nimmer ontstaan, zoo niet eene volkomene vrijheid aan de Kerkvaders ware gegund geweest. Juist daardoor bleef de uitspraak over de *ἀντιλεγόμενα* of *νόθα* onbeslist, omdat de stemmen der Oudheid *vóór* en *tegen* verdeeld waren. Sommigen hielden, bij voorbeeld, den Brief aan de *Hebreën* voor een geschrift van PAULUS; de meesten twijfelden aan dien oorsprong. In de Syrische Kerk werd JACOBUS gelezen; elders was die Brief naauwelijks bekend. CLEMENS *Alex.* noemt met onderscheiding als een Apostolisch geschrift den Brief van BARNABAS (46); andere leeraars kennen dien niet, of geven denzelven eene ondergeschikte plaats. In de gemeente van *Corinthus* werd de brief van CLEMENS, aan die Kerk gerigt, gelezen (47); elders weder twijfelde men wel niet aan de echtheid,

(46) Zie hier boven, bl. 140.
(47) Zie hier boven, bl. 127.

heid, maar ruimde hem geene plaats onder de Kanonieke schriften in. Wij lezen niet, dat dit verschil aan de Gemeenten en Leeraars onderling tot verkettering aanleiding gaf. De volledigste vrijheid heerschte, Vandaar zeker eenig onderscheid in den Kanon, wat de bijvoeging of aflating van sommige schriften betreft: ja vandaar het gevaar, dat schriften van mindere soort, de ἀναπλάσματα τῶν αἱρετικῶν, hier en daar in den bundel slopen, gelijk wij zagen, dat dit met het Evangelie van PETRUS te *Rhossus* het geval was (48). Doch de schade, die hieruit kon voortkomen, weegt niet op tegen den rijken winst, dien deze volledige onafhankelijkheid moest opleveren voor het bewijs, uit de getuigenissen der Kerkvaders afgeleid.

Al verschilde het getal der ἀντιλεγόμενα, ja al stond er hier of daar voor eenigen tijd een ondergeschoven stuk in den Kanon; omtrent de ὁμολογούμενα en de meeste ἀντιλεγόμενα was de uitspraak eenstemmig, en die onafhankelijkheid geeft juist aan de getuigenissen ten voordeele van dezelven den eigenaardigen nadruk en de beslissende kracht. Verre was het er van verwijderd, dat de eene Kerkvader den anderen uitschreef en alleen daarom deze schriften voor echt, gene voor on-

(48) Zie hier boven, bl. 159 verv.

onecht hield, omdat zijn voorganger dus had geoordeeld. Daartoe was de gang hunner onderzoekingen te vrij, hun geest te oorspronkelijk, dan dat zij zich aan die slaafsche banden zouden gelegd hebben. Het is waar, die oorspronkelijkheid was niet altijd even gelukkig; zij overdreven dikwijls hunne bepaalde gevoelens en dwaalden op bijpaden af. Doch er was toch iets eigendommelijks in ieders wijze van zien, dat, hoeveel of hoe weinig aanspraak het hebbe op waarheid en juistheid, ons borg blijft, dat evenzeer hunne oordeelvellingen over den Kanon vrij van prangende boeijen van kerkelijk gezag of het gevoelen van enkele uitstekende Leeraars waren. Zouden zij toch in het een aan hunne verbeelding of geliefkoosde begrippen den vrijen teugel hebben gevierd en in het ander niets hebben durven zeggen, wat aanstootelijk was voor anderen? Dit zou hoogst ongerijmd zijn. Ware men slaafs aan een' kerkelijken regel gebonden geweest, ORIGENES zou de vraag omtrent een apocryph geschrift niet hebben durven opperen, of het echt, dan onecht, of misschien gemengd was; geen CAJUS had den Brief aan de *Hebreën* uit het getal van PAULUS Brieven durven uitmonsteren; geen TERTULLIANUS denzelven aan BARNABAS durven toekennen; noch de vervaardiger van den ouden Romeinschen Kanon hem

hem voor een Marcionitisch verdichtsel verklaren. Zoo bleef dan ieders oordeel (in zooverre menschelijke oordeelvellingen het *kunnen* zijn) vrij, en de overeenstemming in de hoofdzaak lag niet in de vrees voor afwijking van anderen; maar in de meer of minder duidelijke overtuiging van de Apostolische afkomst der schriften zelve.

§. 35.

De overeenstemming der zoogenoemde Ketters met de Algemeene Kerk.

Er vormde zich allengskens in de Christelijke Gemeente het denkbeeld eener algemeene, regtzinnige en Apostolische Kerk, door dezelfde leerstellingen, plegtigheden en wijze van bestuur verbonden. De kiemen van dit denkbeeld worden reeds zeer vroeg gezien. In het Westen, vooral door toedoen van CYPRIANUS, ontwikkelde zich dat denkbeeld het vruchtbaarst, en nam daar vooral eene meer uitwendig-vaste gedaante aan. Wat dit denkbeeld later werd, toen het Christendom de Staatsgodsdienst was geworden, behoort hier niet tot ons onderwerp (49). Maar

(49) Zie over de ontwikkeling van het denkbeeld eener Catholijke Kerk, N. C. KIST, *Verhandeling over de Christelijke Kerk op aarde*, in de *Werken van* TEY-

Maar reeds vóór dien tijd werd, naar mate dit begrip meer ontwikkeld werd en de grenzen, die de heerschende Kerk omsloten, scherper werden getrokken, het onderscheid merkbaarder, dat haar van sommige grootere of kleinere partijen, die zich vroeger vriendelijk naast elkander in den schoot des Christendoms hadden ontmoet, afscheidde. Velen van die zoogenoemde ketters waren niet anders dan zoodanigen, die een gevoelen overdreven, dat minder in het oog vallend door vele leden en leeraars der Algemeene Kerk werd omhelsd. Eenigzins anders was het met het Gnosticismus, waarin werkelijk een vreemd bestanddeel zich met de eenvoudige leer des Christendoms zocht te vereenigen. Hier moest dan het verschil het eerst in het oog loopen, en van daar, vooral door toedoen van IRENAEUS, eene gapende klove, tusschen de volgers der Apostolische leer en de voorstanders der Oostersch-Theosophische voorstellingen zigtbaar geworden. Hun Gnostisch standpunt maakte hen voor de, weinig in hunnen smaak vallende, schriften der Apostelen te hoog; maar zonder ze eigenlijk te verwerpen, stelden zij denzelven andere schriften aan de zijde, waarin

TEYLERS *Genootschap*, D. XXX. bl. 169 verv. [en in de nieuwe vermeerderde uitgave in 8vo, Leyd. 1835. I. Deel bl. 199].

in hunne begrippen onverholen aan den dag kwamen. Het middel lag voor de hand, om aan die verdichtselen gewijde en hoogvereerde namen te geven, en zoo kwam eene menigte van schriften in het licht, die echter zoo tastbaar het merk der verdichting aan het voorhoofd droegen, dat het den leeraars der Kerk niet moeijelijk viel om het bedrog aan den dag te brengen. Intusschen waren vele onzer Kanonieke schriften den Gnostieken bekend en werden door hen gebruikt: op welke wijze doet hier minder ter zake. Het aanwezen van sommige gedeelten van den Kanon bij Gnostische partijen wederlegt intusschen het vermoeden, als of de vorming van den Kanon enkel het gevolg zou zijn van de zucht om zekere schriften te hebben tot wederlegging der ketters. Zeker werden de leeraars der Algemeene Kerk door den strijd met hen op de schriften der Apostelen meer opmerkzaam gemaakt; doch het is een geheel onbewijsbaar vermoeden, dat zij zich hier aan hetzelfde zouden hebben schuldig gemaakt, als de anderen in het verdichten hunner *Apocrypha.* Wat wij van MARCIONS Kanon hebben medegedeeld, wederlegt het genoegzaam. Waartoe zou hij zich de moeite hebben gegeven, om op zijne wijze eene kritisch behandelde verzameling van Kanonieke schriften uit te geven, indien die schriften volstrekt in

geen

geen aanzien bij zijne partij hadden gestaan?

Men moet echter in de voorstelling van deze getuigenissen der ketters voor onzen Kanon niet zoo iets zoeken, dat geheel afgescheiden van die der regtzinnige leeraars was (50). Men heeft wel eens te veel gewigts daaraan gehecht, door die afzonderlijke partijen als vijanden van het Christendom te doen voorkomen, en op die wijze als eene tegenstelling met de getuigenissen der Kerkvaders te maken. Waren sommigen van hen niet meer of minder die kettersche gevoelens toegedaan? Werd TERTULLIANUS niet een *Montanist*, of liever was hij het niet reeds lang in der daad geweest? Waren de gevoelens van ORIGENES niet later de voorwerpen van hevige tegenkanting en verkettering, en zou de groote *Alexandrijner*, honderd jaren later, niet waarschijnlijk met een' ARIUS, PHOTINUS of APOLLINARIS in éénen rang zijn geplaatst? De grenzen tusschen regtzinnigheid en ketterij waren in de drie eerste Eeuwen zeer onduidelijk getrok-

(50) Zoo wijdt HUG, *Einleit.* I Th. s. 41 ff., een bijzonder gedeelte toe, om uit de getuigenissen van vijanden des Christendoms en van dwaalleeraars, het aanwezen en de echtheid van de Schriften des Nieuwen Testaments te bewijzen. Men vergelijke echter daarmede CREDNER, a. a. O. s. 36 ff. u. 437 ff.

trokken, en het wordt daardoor zeer moeijelijk om iederen leeraar zijne juiste plaats aan te wijzen; en de afscheiding der getuigenissen, door regtzinnige of kettersche leeraars gegeven, is dus minder noodig, ja in vele opzigten onmogelijk. Tot deze slotsom kan men intusschen geraken, dat, bij de wijdverschillende voorstellingen der Christelijke leer, de getuigenissen vrij eenparig omtrent den Kanon zijn. Meerdere of mindere overeenkomst met het meer heerschende leerbegrip had hier weinig invloeds op; tenzij men enkele, zeer kleine, partijen hiervan wil uitzonderen, zoo als de *Ebionieten*, die alleen hunnen Hebreeuwschen MATTHAEUS gebruikten, de *Cerinthianen* (51) en de *Severianen* (52), die het grootste deel van het Nieuwe Testament schijnen verworpen te hebben. Doch de geschiedenis dier secten is nog met te veel duis-

(51) Over CERINTHUS, die gedeeltelijk tot de Joodsch-Christelijke, gedeeltelijk tot de Gnostische partij behoorde, leze men NEANDER, a. a. O., 1 Bd. 2 Abth. s. 671 ff. [en BAUR, *die Christliche Gnosis*, Tübing. 1835. s. 403 ff.]

(52) De *Severianen*, die met de partij der *Encratiten* in naauw verband stonden, worden door EUSEBIUS, L. IV. c. 29, vermeld als *βλασφημοῦντες δὲ Παῦλον τὸν ἀπόστολον, ἀθετοῦσιν αὐτοῦ τὰς ἐπιστολὰς, μηδὲ πράξεις τῶν ἀποστόλων καταδεχόμενοι.*

duisternis omgeven, om hier veel beslissends te zeggen. En naar ons gevoelen is de oorzaak van dit verwerpen niet zoozeer te zoeken in twijfeling aan den Apostolischen oorsprong, als wel in hunne gehechtheid aan zekere begrippen, die hen of afkeerig maakten van sommige Apostelen, met name van PAULUS, of ligtelijk hunne schriften deden ontberen. Wij zouden daarom raden, om bij de voorstelling van het begrip, uit de getuigenissen der ketters afgeleid, zorgvuldig te onderscheiden, wat men door deze laatsten verstaat. Verstaat men er zulke leeraars en gemeenten door, die hunne vroegere begrippen vasthielden, die dezelve aan het Christendom zochten aan te sluiten en alzoo slechts ten halve Christenen waren, zoo als de strenge Joodschgezinden, de *Gnostieken*, met hunne oneindig verschillend gewijzigde denkbeelden, later de *Manicheën:* dan zal men hen van geene onbekendheid met de schriften des Nieuwen Testaments kunnen beschuldigen; maar echter moeten bekennen, dat zij minder onder de hoogschatters van de Apostolische Schriften kunnen gerangschikt worden: en men gewint door hunne getuigenissen juist niet zoo veel bijzonders. Brengt men onder de ketters ook zulken, die uit den schoot der Christelijke Kerk voortkwamen, doch door het overdrijven van eene zekere rigting van denkbeel-

 den

den in verschil met de overigen geraakten, zoo, als de *Montanisten* en oorspronkelijk de *Marcionieten;* dan zal hunne getuigenis zeker iets meer beteekenen, doch inderdaad meer in schijn dan in waarheid: want kon het wel anders, of zij moesten, van vroegeren tijd af reeds gewoon aan het gebruik der kanonieke schriften, die blijven aanhouden en hoogstens door willekeurige uitlegging met hunne denkbeelden meer in overeenstemming brengen. Stelt men eindelijk op de lijst der ketters menschen als PRAXEAS en andere *Monarchianen*, PAULUS van *Samosate* en dergelijken, die het ongeluk hadden den eenen of anderen beroemden Leeraar te ergeren en daardoor onder de ketters werden gerangschikt, of die om andere redenen in het oog vielen (53): dan heeft in ons oordeel hunne getuigenis even veel of weinig klem, als die van de andere Kerkleeraars, welke in den grond niet minder afweken van het heerschend kerkbegrip, gelijk zich dit ten tijde van EPIPHANIUS en andere leeraars der vierde eeuw tot een onderscheidend geheel had gevormd.

(53) Zie over hen het belangrijk werkje van L. LANGE, *die Unitarier*, het tweede Stukje zijner *Beyträge zur ältesten Kirchengeschichte*, waarin, bij veel dat nader onderzoek vereischt, veel belangrijks en vernuftigs wordt gevonden.

vormd. Men onderscheide dus wel en naauwkeurig, eer men zich soorten en rangen van Kerkleeraars denkt, die misschien nimmer bestaan hebben!

§. 36.

Overeenstemming van Kerkvaders en Gemeenten.

De getuigenissen der Kerkvaders, hoeveel waarde zij ook hebben en in hoe vele opzigten wij hen als woordvoerders en vertegenwoordigers der Christelijke Kerk mogen beschouwen, zijn toch inderdaad niet meer dan de gevoelens van enkele personen. Hunne stem echter wint niet weinig in kracht van bewijs, wanneer wij daarbij het overeenstemmend gevoelen der onderscheidene Gemeenten voegen. *De overeenstemming* nu *tusschen Leeraars en Gemeenten* is de vijfde bijzonderheid, die wij ter staving van de waarde der getuigenissen omtrent het kanoniek gezag van de schriften des Nieuwen Testaments bijbrengen. De verschillende Christelijke Gemeenten toch waren de bewaarplaatsen der onderscheidene Apostolische Schriften. Zij lazen dezelve openlijk in hare vergaderingen, zij deelden ze aan elkander mede. Met regt rekent dus EUSEBIUS

 als

als vereischte om onder de ὁμολογούμενα te worden opgenomen, niet alleen de vermelding dier schriften in de werken der oude leeraars, maar ook het gebruik daarvan, door de Christelijke gemeenten in hare vergaderingen gemaakt. Hier hebben wij zeker nog minder oordeelkundig onderzoek omtrent inhoud en stijl te wachten dan bij de Kerkvaders, doch daarentegen was hier de overlevering, door de bestaande gewoonte geheiligd, een veel beteekenende grond. Weinig kracht van bewijs zou deze in de vierde eeuw en later hebben, indien zij niet door oude geschiedkundige sporen buiten allen twijfel werd gesteld. Gelijk eene kostbare bezitting of eene dierbare erfenis gingen de Apostolische oorkonden van geslacht tot geslacht over. De leden der gemeente mogten afwisselen, de kinderen hadden het van de vaderen gehoord, en deze weder van hunne ouders, dat de Evangeliën en Brieven, waaruit zij hoorden voorlezen, door MATTHEUS of JOHANNES, door PAULUS of PETRUS waren geschreven: en aldus opklimmende, kwam men tot aan de tijden der Apostelen zelve. Eene veelbeteekenende stem hadden hier de Gemeenten, wier grondleggers Apostelen zelve waren geweest, of waar die mannen korteren of langeren tijd hadden gearbeid. Zoodanige waren de Gemeenten

van *Ephesus*, *Smyrna*, *Corinthus*, *Rome* (54). Wanneer men nu, bij de bepaling van hetgeen regtzinnige leer was, de toevlugt nam tot de mondelings bewaarde overlevering, die men van de voorgangers en opzieners kon vernemen, dan ging men te verre. Men vergat dan hoezeer de voorstelling van afgetrokkene denkbeelden door zoodanige overlevering allengskens ontaarden moest, even als het water eener rivier, dat verschillende gronden doorloopt en van ieder derzelve min of meerder aanneemt en ten laatste zeer ongelijk wordt aan de oorspronkelijke bronwel. Maar die overlevering, in betrekking tot geschiedkundige daadzaken, verdient allezins gehoord te worden. Hier was het gevaar der verbastering minder, en in dit opzigt was de onafgebrokene reeks van Opzieners sedert de tijden der Apostelen van veel belang. Was toch, bij voorbeeld, eene Gemeente van *Corinthus* niet het meeste bevoegd, om over de echtheid van de Brieven van PAULUS en van dien van CLEMENS aan haar te oordeelen, en getuigt alzoo het openlijk voorlezen van die Brieven niet voor den alouden oorsprong dier stukken? Het was in dit opzigt van groot belang, dat genoegzaam al

(54) IRENAEUS, *contra Haeres.* L. III. c. 3. p. 175; TERTULL. *de praescript. Haeretic.* c. 36.

al de schriften der Apostelen eene bepaalde bestemming aan ééne of meerdere Gemeenten hadden. Van de Brieven spreekt dit van zelf; wat de Evangeliën betreft, zoo hebben deze hoogstwaarschijnlijk eene plaatselijke bestemming gehad. LUCAS rigtte zijne twee boeken aan zekeren THEOPHILUS en dus bepaaldelijk aan de Gemeente, waartoe deze man behoorde (55); van JOHANNES Evangelie laat zich vermoeden, dat het voor zijne geliefde Gemeente te *Ephesus* en in de omstreken in de eerste plaats bestemd was, terwijl de *Openbaring*, blijkens de opdragt aan de zeven Gemeenten van Klein-Azië, in dezelfde oorden hare eerste bestemming vond. Wat MATTHAEUS en MARCUS betreft, het Evangelie des eerstgenoemden werd volgens de kerkelijke overlevering voor de Christenen in Palestina geschreven; omtrent dat des laatstgenoemden moge de eigenlijke bedoeling raadselachtig zijn, het had waarschijnlijk zijnen bepaalden kring, waarvoor het bestemd was (56). Hierdoor nu

was

(55) Over THEOPHILUS is veel gegist en weinig zekers te zeggen. Zie daarover J. HASAEUS, in *Bibl. Bremens. Class.* IV. fasc. 3. diss. 3 et 4. p. 470 sqq; MICHAËLIS, *Einl.* § 141. II Th. s. 927 ff.

(56) Zie de verschillende gevoelens bij KUINÖEL, *Comment. in Euang.* MARCI, Proll. p. 6 sqq.

was voor volgende tijden de gelegenheid geopend, om over het ontstaan en den Apostolischen oorsprong zekere kennis te ontvangen. Het heerschend gevoelen toch, dat slechts schriften der Apostelen of van hunne medearbeiders tot onderwijzing der Christenen mogten worden voorgelezen, heeft veroorzaakt, dat in het algemeen gebruik der gemeente stilzwijgend het kanoniek gezag ligt opgesloten. Men las het openlijk, omdat men het voor Apostolisch hield: en dat dit geen opgevat denkbeeld was, leert ons de gelegenheid, die de gemeenten hadden, om daaromtrent door middel der overlevering kennis te ontvangen. Vandaar vinden wij onder de *ἀντιλεγόμενα* ook geene andere schriften, dan die voor werken der Apostelen of van hunne ambtgenooten (BARNABAS, HERMAS) werden gehouden. Men heeft gewis de Brieven of andere werken van latere leeraars der Kerk in hooge achting gehouden. Er was echter geene Gemeente, die dezelve in haren Kanon gelijkelijk met de Apostolische oorkonden opnam. Niets dergelijks wordt ons nopens den Brief van POLYCARPUS of nopens dien van IGNATIUS berigt.

Zoo voegde zich dan de stem der Christenen in het algemeen met die hunner aanzienlijkste leeraars ten voordeele van het kanoniek gezag van de Boeken des Nieuwen Testaments za-

 men;

men; en wij hebben in die vereenigde getuigenissen een uitwendig bewijs voor de Schriften van het Nieuwe Testament, dat zich aan elken onpartijdige hoogelijk aanbeveelt. Met volle regt mogt dan EUSEBIUS zijnen Kanon ons mededeelen als de slotsom der getuigenissen van drie verloopene eeuwen; en zoo er ooit eenig gewigt aan geschiedkundige bewijzen wordt gehecht, dan mogen de aangebragte voor den Apostolischen oorsprong van de Schriften des Nieuwen Testaments op eene onderscheidende hoogschatting aanspraak maken. Waar toch zijn schriften, voor welke zoo oude, zoo vele en velerlei, zoo algemeene en onafhankelijke stemmen van geleerden en ongeleerden spreken, dan voor die gewijde bladeren, waarin de Apostelen en Evangelisten het leven en de leer van den Stichter onzer Godsdienst hebben opgeteekend? Hij, wien het om waarheid te doen is, zal hier volledige bevrediging voor de strengste eischen der kritiek kunnen vinden.

Laat ons nu ten besluite van dit alles nog eenige aanwijzingen hier bijvoegen, uit het behandelde afgeleid, ter juiste aanwending van het bewijs, gebouwd op de getuigenissen der drie eerste eeuwen.

§. 37.

§. 37.

Eenige aanmerkingen ter gepaste aanwending van het bewijs, uit de getuigenissen der drie eerste Eeuwen afgeleid.

Gelijk de eigenlijke sterkte van eene legermagt niet slechts bestaat in het getal der krijgslieden, maar vooral in hunne geoefendheid, in hunnen moed en hunne geschiktheid tot den oorlog; zoo ligt de eigenlijke waarde en klem van het geschiedkundig bewijs, op de getuigenissen der drie eerste Eeuwen gebouwd, minder in het groot aantal, als wel in de bevoegdheid en geldigheid der afzonderlijke getuigen. Wij hebben daarom, gelijk wij gemakkelijk hadden kunnen doen, geene groote menigte van plaatsen uit de schriften der Kerkvaders bijeen gebragt of vele namen genoemd; omdat wij daarop minder prijs stellen, dan op de deugdelijkheid der ondeeligen, die wij hebben doen spreken. Het is wel een verbijsterend gezigt, wanneer men, naar de wijze van LARDNER, eene reeks van getuigenissen het oog des lezers laat voorbijgaan; maar, wanneer men daaronder eene menigte zwakke, ja verwerpelijke getuigenissen aantreft, komt men zoo ligt

 op

op het vermoeden, dat zij alle zamen niet veel zullen wegen. Veel toch daarvan is in het oordeel van latere onderzoekers als valsche munt uitgeschoten geworden; en door zooveel aanleiding tot twijfeling en tegenspraak te geven heeft men de gronden van het geheel zeer wankelend gemaakt. Daaruit leiden wij nu deze aanwijzing af, *de getuigenissen te wegen en niet te tellen.* Hadden wij dit laatste willen doen, wij zouden dan na EUSEBIUS eene groote menigte van aanhalingen uit de schriften der Kerkvaders hebben kunnen bijbrengen, die echter niets anders zouden uitwerken, dan de onkundigen verblinden; maar die voor den bedaarden beoordeelaar weinig kracht van bewijs zouden hebben. De weinig talrijke sporen van het aanwezen der Apostolische schriften, die ons de Brieven van CLEMENS, IGNATIUS en POLYCARPUS aanbieden, hebben in ons oog oneindig grootere waarde, dan de ontelbare aanhalingen van het Nieuwe Testament bij BASILIUS, CHRYSOSTOMUS, EPIPHANIUS of anderen. Hadden wij de laatsten alleen en ware EUSEBIUS berigt niet de slotsom van de getuigenissen van drie vorige eeuwen; wij zouden wanhopen op die wijze iets voor de goede zaak gewonnen te hebben. Ook moeten wij aanmerken, dat de getuigenissen vóór EUSEBIUS niet alle even zwaar wegen, en men doet

doet daarom wel met den geest des onderscheids dezelven voor te stellen. Men geve acht op de omstandigheden, waarin de verschillende Kerkvaders leefden, op hun karakter, denkwijze en vaderland, en mete daarnaar hunne uitspraken zorgvuldig af. Indien men dit doet, zal men een' TERTULLIANUS niet in gelijken rang met een' IRENAEUS plaatsen, maar den laatste een veel hooger gezag toeschrijven; dan zal een ORIGENES eene eerste en eervolle plaats in de rij der Oudvaderen bekleeden; dan zullen de zoogenaamde *Apostolische Vaders* (een PAPIAS niet uitgezonderd) van zeer veel waarde worden geacht. Het is dus niet genoeg, op te geven, wat zij gezegd hebben; men moet aanwijzen, dat zij bevoegdheid hadden, *dus* te spreken. Hieromtrent kan nog zeer veel gedaan worden, en wat wij in staat waren te leveren, is zeker niet meer dan de eerste omtrek daarvan.

Men hoede zich echter van toe te geven aan de zucht van vooronderstellingen te maken! Deze aanwijzing, afgeleid uit het voorgaande, moge hier met een woord worden aangestipt. Er is en blijft veel duisters in de geschiedenis van de vorming des Kanons. Men ziet ja overtuigend, dat de *ὁμολογούμενα* reeds van de vroegste tijden af bestonden, dat derzelver melding aan de tijden der Apostelen grenst; maar *hoe* en *wanneer* die verschil-

schillende bundels tot één kwamen, op welke wijze de onderlinge mededeeling der Apostolische schriften plaats had, waarom er juist vier en niet meer of minder Evangeliën in den Kanon werden opgenomen (57): dit zijn alle vragen, die wij, bij gebrek aan geschiedkundige berigten, nooit kunnen beantwoorden; en het is gewaagd, om dit ledig vak in de geschiedenis des Kanons door gissingen en vooronderstellingen te willen aanvullen. Genoeg voor ons, de bewijzen spreken, dat er zulk een bundel omstreeks het midden der tweede eeuw bestond, waarin de meeste en voornaamste onzer kanonieke schriften waren opgenomen. Wie dit werk der verzameling verrigtte, zal wel altijd een raadsel blijven. Waagt men zich nu op

(57) Misschien zou iemand hier de vraag willen bijvoegen, » hoe het bijkwam, dat de brief aan de *Hebreën* en niet die van CLEMENS aan de *Corinthiers* » eene plaats in den Kanon verkreeg?" Maar hierbij houde men in het oog, dat men van den laatste zeker wist, dat dezelve van geen' Apostel was, en er was geen schijn of schaduw voor, dat hij onder het oog van een' Apostel was geschreven. Ten aanzien van den brief aan de *Hebreën* behoorde het vermoeden van Apostolischen of Paulinischen oorsprong reeds tot de vroegste tijden. Men vergelijke hetgeen wij vroeger schreven bl. 121 verv.

op de onafzienbare vlakte der onderstellingen, dan bieden zich duizend paden aan, en alle eindigen in mist en wolken. Ten laatste wordt men al meer en meer afgetrokken van het eenig veilige pad en men kan het eindelijk niet meer terugvinden. Wij getroosten het ons dus gaarne, dat wij niets nieuws hebben gevonden, noch eenen schitterenden voorslag, die veel duisters waant op te helderen, hebben te berde gebragt; maar mogt onze arbeid, die zich aan de hand van vroegere leidslieden hield, iets hebben bijgedragen, om de eigenlijke natuur en waarde van het geschiedkundig bewijs in het regte licht te plaatsen, wij zouden ons dubbel beloond achten. Gelijk het gegaan is met al de menigte vooronderstellingen, om de overeenstemming en het verschil, de onderlinge betrekking der drie eerste Evangeliën te verklaren, dat zij ten laatste meer strekten tot verwarring, dan tot verschaffing van licht en orde; even zoo vreezen wij, zou het geval zijn, wanneer men de wording des Kanons door zulk eene reeks van gissingen trachtte te verklaren en bij het bedriegelijke licht derzelve de getuigenissen der Kerkvaders voorstelde. Men houde zich aan eenige vaste punten, die de Christelijke Oudheid aanbiedt; vereenige dezelve zooveel mogelijk tot één geheel, en men zal ontdekken, dat ons bewijs, hierop gebouwd, niet

zoo

zoo hopeloos staat, als menigeen in lateren tijd, wel dacht (58).

Bij dit alles houde men vooral in het oog, dat, *men niet te veel zoeke te bewijzen.* Men geve de oudste getuigenissen niet hooger op dan zij werkelijk zijn, namelijk als sporen van het aanwezen van een gedeelte des Kanons, niet als stellige bewijzen, dat een CLEMENS of IGNATIUS reeds een' bundel zouden hebben gehad, gelijk aan ons Nieuwe Testament. Men ontkenne niet, dat er vóór EUSEBIUS niet hier en daar in den Kanon van sommige Kerken schriften gestaan hebben, die er later uit verdwenen zijn; of men neme niet willekeurig aan, dat eene aanhaling van BARNABAS brief bij CLEMENS *Alexandrinus*, of van den *Herder* van HERMAS bij IRENAEUS eenen anderen zin zou hebben, dan wanneer zij iets aanhalen uit de Kanonieke schriften. Onverminderd dit alles laat zich het bewijs voor de echtheid van de schriften des Nieu-

(58) [Overdreven is het, wanneer PAULUS in zijne beoordeeling van LÜCKE's *Commentar über das Evang. des* JOH., 2e ausg. 1833, geplaatst in het *Theol. Literaturblatt zur allg. Kirchenz.* 1834. No. 19. s. 149 et 150, alle waarde van eene geschiedkundige overlevering in de eerste Christelijke Kerk, als onzeker, ontkent.]

Nieuwen Testaments zeer wel en overtuigend voeren. Verder wage men zich niet aan het bewijs der stelling, dat de ἀντιλεγόμενα, die later voor een gedeelte in den Kanon werden opgenomen, even zulke goede bewijzen van Apostolischen oorsprong voor zich hebben als de ὁμολογούμενα. Het is toch niet te ontkennen, dat die verandering ten opzigte der ἀντιλεγόμενα, kort na den leeftijd van EUSEBIUS en misschien gedurende zijn leven, meer het gevolg is geweest van gewoonte en onbewezen gezag dan van naauwkeurige oordeelkundige onderzoeking. Wij mogen het toch voor vrij zeker houden, dat, wanneer ATHANASIUS en anderen die schriften, zonder eenige nadere bepaling in hunnen Kanon opnemen, zij daarvoor geene gronden zullen gehad hebben, die aan EUSEBIUS onbekend waren; en dat zij dus van eene zekere voorbarigheid niet kunnen worden vrijgesproken. Duidelijk blijkt dit uit HIERONYMUS, die juist dezelfde bewijzen vóór en tegen aanhaalt als EUSEBIUS en daardoor toont, dat het vraagstuk daaromtrent nog even hetzelfde was gebleven. Hier kan het uitwendig bewijs niets anders doen dan tot eene zekere waarschijnlijkheid brengen, en het is den oordeelkundige overgelaten naar inwendige bewijzen, uit stijl en inhoud afgeleid, de zaak tot verdere beslissing te brengen. Zien wij alleen

leen op de getuigenissen der Oudheid, dan heeft de *Openbaring* veel vóór zich. Onder de ἀντιλεγόμενα, door EUSEBIUS opgeteld, staat in dit opzigt de brief van JUDAS boven aan; daarop zouden wij in waarschijnlijkheid van bewijzen die van JACOBUS laten volgen; verder de twee brieven van JOHANNES. Het minst van alle laat zich voor den tweeden brief van PETRUS uit de getuigenissen der Oudheid bijbrengen; veel meer kan de Paulinische oorsprong van den brief aan de *Hebreën* van die zijde bepleit worden. Maar daarmede willen wij de zaak nog niet voor afgedaan houden. Nu treedt de hoogere kritiek in hare regten, begint haar werk in het onderzoek der schriften zelve; en dan ontvangt de zaak eene andere gedaante. Dan laat zich veel en veel belangrijks, uit inhoud en stijl, *vóór* de beide brieven van JOHANNES, *tegen* de *Openbaring* in het midden brengen. Dan verliest de verdediger van den Paulinischen oorsprong van den brief aan de *Hebreën* een groot gedeelte van zijn gewonnen grond. Naar dezen maatstaf berekend zou de rangschikking volgens de betrekkelijke waarschijnlijkheid weder anders moeten worden. Doch dit behoort niet tot ons tegenwoordig onderzoek, waarbij wij alleen de uitwendige bewijzen moeten opgeven en beoordee-

deelen (59). Eene korte aanwijzing van het onderling verband van het uit- en in-wendig bewijs moge alles besluiten.

§. 38.

Betrekking en verband van het uitwendige bewijs met het inwendige voor de echtheid van de Schriften des Nieuwen Testaments. Besluit.

Het bewijs, uit de getuigenissen der Christelijke Oudheid voor het kanoniek gezag van de Schriften des Nieuwen Testaments afgeleid, moet noodzakelijk met het andere, hetwelk de inwendige kenmerken van echtheid oordeelkundig opspoort, worden vereenigd. Wij willen het eerste niet hoo-

(59) Wij zouden dan eene inleiding op ieder afzonderlijk geschrift moeten leveren, en dit zou de ons voorgeschrevene taak te buiten gaan. Lust het iemand dit belangrijk onderzoek voort te zetten; hij kan rijke stof vinden bij MICHAËLIS, EICHHORN, J. E. C. SCHMIDT, BERTHOLDT, HUG en anderen, die door hunne *Inleidingen* een nieuw veld des onderzoeks hebben geopend. In dit gedeelte der Godgeleerde wetenschap heeft ons vaderland nog weinig belangrijks opgeleverd, hetgeen inderdaad te bejammeren is.

hooger aanschrijven, dan het verdient: doch eene juiste opgave van de inwendige bewijzen van echtheid geeft kracht en leven aan onze overtuiging, dat het Nieuwe Testament eene verzameling van Apostolische schriften is, welke in geenen anderen tijd dan in de eerste eeuwen onzer jaartelling, meerendeels, zoo niet alle, vóór de verwoesting van *Jeruzalem* geschreven, kunnen ontstaan zijn; en welke door geene andere mannen, dan die onder zulke omstandigheden, bij zulke zeden, in zulke betrekking tot JEZUS zich bevonden als de Apostelen en de Evangelisten, vervaardigd kunnen zijn. Maar voor die redenering moet het uitwendig of geschiedkundig bewijs den weg banen, de eerste bezwaren opruimen en den gang der onderzoeking, zal dezelve niet uit loutere vooronderstellingen bestaan, besturen. Dat bewijs toch snijdt vele bedenkingen tegen de echtheid van sommige schriften af, die anders ligtelijk uit derzelver inwendige gesteldheid kunnen ontstaan. Bij de verdediging van de echtheid der drie dusgenoemde *herderlijke* brieven van PAULUS levert het belangrijke wapenen (60), en zoo-

(60) Zij werden toch, nadat SCHLEIERMACHER met zijne bestrijding van den eersten brief aan TIMOTHEUS was voorgegaan in zijn *Kritisches Sendschreiben über den sogenannten ersten Brief des* PAULUS *an den* TI-

zoo is het omtrent meerdere schriften (61). Nergens valt de zwakheid en willekeurigheid der bewijzen tegen de echtheid meer in het oog, dan waar zij het wagen de getuigenissen der Kerkvaders te ontzenuwen (62). Wél vereenigd en el-

TIMOTHEUS, Berl. 1807, alle drie aangegrepen door EICHHORN, *Einleitung in das N. T.* III. B. 1e hälfte § 246 ff. Zij hebben warme en bekwame verdedigers gevonden. Zie deze hier en daar opgenoemd door DE WETTE, *Lehrbuch u. s. w.* II. Th. s. 236 ff. Onze lezers verwijzen wij naar de vertaling van L. BERTHOLDTS verdediging dezer brieven in de *Bijdragen tot de beoefening en geschiedenis der Godgeleerde Wetenschappen*, X. D. 3. St. bl. 429 verv. 4. St. bl. 546 verv. 6. St. bl. 856 verv.

(61) Bijv. het Evangelie en de brieven van JOHANNES. Eene geheele lijst van bestrijders en verdedigers, naar tijdsorde gerangschikt, geeft DE WETTE, a. a. O. s. 168 en 169.

(62) [Wanneer men bij MAYERHOFF, *Hist. Crit. Einl. in die Petrin. Schriften u. s. w.* s. 1—30 eene verhandeling leest over de zonderlinge vooronderstelling, dat TIMOTHEUS de schrijver zou zijn van de twee boeken van LUCAS; dan maakt men natuurlijk de bedenking, van waar het kome, dat de Ouden aan den weinig bekenden LUCAS als schrijver, boven den meer beroemden TIMOTHEUS, de voorkeur hebben gegeven. De schrale en flaauwe wederlegging van die bedenking, s. 29 en 30, geeft duidelijk te kennen, dat de schrijver zelf er geen' weg mede wist.]

elkander vriendelijk de hand biedende zijn beide soort van bewijzen, uitwendige en inwendige, de beste voormuren tegen de aanvallen des ongeloofs of der twijfelzucht op het kanoniek gezag van het Nieuwe Testament in het algemeen, of van enkele Schriften in het bijzonder.

Men zal verder ontdekken, dat het inwendig bewijs wel eens te kort schiet om den eigenlijken schrijver met name aan te wijzen; dan moet het uitwendige bijstand bieden. Het moge uit den inhoud van ons eerste Evangelie blijken, dat het alle kenmerken van geloofwaardigheid met zich brengt, dat het niet wel anders dan in de eerste eeuw onzer jaartelling kan geschreven zijn; maar wie is nu de schrijver? Is het een Apostel, of is het een hunner medearbeiders? Is het PETRUS of ANDREAS? JACOBUS of BARNABAS? Hier kan alleen de Christelijke Oudheid beslissen, en zij noemt MATTHAEUS als schrijver. Zij getuigt het met eene eenparigheid, die bij de billijke beoordeelaars geen' twijfel meer overlaat. Er komt bij, dat alle onderzoekingen van taal en stijl immer iets onzekers hebben. Wij hebben te weinig schriften der *Hellenisten* uit dat tijdperk ter vergelijking overig, om daaruit alleen te kunnen bepalen: *toen* en *niet later* kan het geschreven zijn. De uiteenloopende gevoelens der verschillende geleerden

too-

toonen genoegzaam, hoe *subjectief* dergelijke oordeelvellingen zijn. De een proeft in den brief aan de *Hebreën* overal PAULUS, de ander kan hem nergens terug vinden. Wat zal nu bij dit verschil het vereenigingspunt uitmaken, waarin de verschillende partijen elkander eenigzins kunnen naderen? Zal het niet de opmerking van de getuigenissen der Oudheid zijn, wier bevoegdheid in het oordeelvellen toch niet wel in twijfel kan worden getrokken? In één woord, men scheide niet wat vereenigd moet blijven, wijze iedere soort van bewijzen hare eigene plaats aan, en de koelere en droogere geaardheid der geschiedkundige bewijzen zij voor den vurigen en vlugtigen geest der hoogere kritiek het gepaste middel ter tempering en loutering, opdat dit vuur weldadig moge werken!

Hier leggen wij de pen neder; wij achten onze taak, gelijk wij haar ons voorstelden, geeindigd. Hadden wij aan het denkbeeld, dat ons van den aanvang af voor den geest zweefde, maar meer kunnen beantwoorden; dan zouden wij met meer zelfvoldoening op het geschrevene kunnen terugzien. Met huivering onderwerpen wij het aan bevoegder en verlichter oordeel; en

eene niet geringe vreeze bevangt ons, van waarschijnlijk in het wikkend oordeel te ligt te worden bevonden en niet genoegzaam aan de voorgestelde vraag te hebben voldaan. Maar, hoe het oordeel moge uitvallen; wij hebben geen berouw van den tijd en den arbeid aan deze verhandeling besteed: want onze eigene overtuiging van de echtheid en het kanoniek gezag des Nieuwen Testaments is er niet weinig door versterkt geworden. Terugziende op de eerbiedwekkende rij der Oudvaders, die voor onzen bundel des Nieuwen Testaments het pleit voerden en die EUSEBIUS ons in zijnen Kanon kennen deed, danken wij vurig de alwijze Voorzienigheid, die zulk eene wolke van getuigen voor onze dierbare oorkonden des Christendoms deed spreken, daartoe hunne schriften en inzonderheid die van EUSEBIUS aan de schipbreuk der tijden ontrukte, en ons alzoo de vaste verzekering gaf, dat, hetgeen wij als eenige kenbron onzer Godsdienst eerbiedigen, schriften zijn der edele mannen, die door den Heer en Heiland als predikers des Evangeliums werden uitgezonden en met kracht uit de hoogte aangedaan, van CHRISTUS en zijne leer getuigden: zoodat wij als het ware Hem zelven hooren, uit hunnen mond de woorden des levens vernemen, en door Hem vermaand, geleerd en getroost worden. Zoo roepen wij

wij hier met CHRYSOSTOMUS uit en schrijven het tot Zinspreuk aan het einde onzer Verhandeling:

οὐ γὰρ τεθνήκασιν [οἱ ἀπόστολοι],
ἀλλὰ ζῶσι καὶ φθέγγονται.

CHRYSOSTOMUS.

VERBETERINGEN.

In de eerste 96 bladz. is *ὁμολογουμένος — ον — οι — αι — α*, benevens *ἀντιλεγομένος — ον* enz. te verbeteren in *ὁμολογούμενος* enz., en in *ἀντιλεγόμενος* enz. Deze verkeerde plaatsing der accenten werd eerst op bl. 97 ontdekt.

Verder gelieve men de volgende feilen te verbeteren:

Bl. 29. *reg.* 6. *v. b.* }
Ibid. — 6. *v. o.* } *ἐπιστόλαι lees ἐπιστολαὶ*
— 41. — 12. *v. b.* }
— 45. — 2. *v. b.* *ἀμφιλέκτος lees ἀμφίλεκτος*
— 47. — 13. *v. b.* *ἐνδιάθηκων lees ἐνδιαθήκων*
(Zoo ook *bl.* 53. *reg.* 3, 4. *v. o.*)
— 52. — 11. *v. b.* *ἀναντιῤῥήτα lees ἀναντίῤῥητα*
Ibid. — 5 en 2. *v. o.* *ἀναντιῤῥήτον lees ἀναντίῤῥητον*
— 56. — 14. *v. b.* *thans Hoogl. te Bonn* moet weggelaten worden.

Bl.

VERBETERINGEN.

Bl. 68. *reg.* 1. *v. b.* λεγομένος *lees* λεγόμενος

Ibid. — 4. *v. b.* λεγομέναι *lees* λεγόμεναι
(Zoo ook *bl.* 90. *reg.* 13. *v. o.*)

Ibid. — 2. *v. o.* Φερομένος *lees* Φερόμενος

— 78. — 2. *v. b.* ἐνδιαθήκοι *lees* ἐνδιάθηκοι
(Zoo ook *bl.* 102. *reg.* 9. *v. b.*)

— 96. — 7. *v. o.* ἐνδιάθηκους *lees* ἐνδιαθήκους
(Zoo ook *bl.* 129. *reg.* 4. *v. o.*)

— 107. — 3. *v. b.* τίς *lees* τις
(Zoo ook *bl.* 114. *reg.* 2. *v. o.*)

— 136. — 11. *v. b.* καθόλικα *lees* καθολικὰ

— 145. — 7. *v. b.* διατάξις *lees* διάταξις

— 153. — 3. *v o.* ἀνακεΦαλαώσασθαι *lees* ἀνακεΦαλαιώσασθαι

— 169. — 13. *v. b.* onbevallig *lees* ongevallig

— 174. — 4. *v. o.* troctantur *lees* tractantur

— 184. — 7. *v. b.* van *lees* maar van

Ibid. — 7. *v. b.* ἀπόστολικὰ *lees* ἀποστολικὰ

— 203. — 5. *v. o.* Φήσι *lees* Φησὶ

— 206. — 3. *v. o.* δὲ τίνα *lees* δέ τινα

— 250. — 7. *v. b.* bekend *lees* erkend

— 258. — 1. *v. b.* δεύτεραν *lees* δευτέραν

— 272. — 3. *v. o.* οὐδὲν τίς *lees* οὐδέν τις

— 277. — 3. *v. o.* ἀποκρύΦα *lees* ἀπόκρυΦα

— 278. — 5. *v. o.* προτραπεντι *lees* προτραπέντι

Ibid. — 3. *v. o.* βίβλια *lees* βιβλία
(Zoo ook *bl.* 280. *reg.* 16. *v. b.*)

— 281. — 10. *v. o.* θεοπνεύστα *lees* θεόπνευστα

— 284. — 9. *v. o.* τάς *lees* τὰς

— 288. — 15. *v. b.* οὐκ *lees* οὐκ

— 309. — 14. *v. b.* δεδημοσιεύμενοι *lees* —ευμένοι

